

Що таке час, як не кит, який поглинає все, зрівнюючи у бездонному череві геніїв і невдах, шляхетних добродіїв і політичних злочинців. Скільки людських життів непересічних українців стали тим заковтнутим планктоном. Їх неможливо дістати із забуття, хіба що хтось із живих відчує нагальну потребу згадувати. У цьому романі тим славетним забутим є В'ячеслав Липинський, український історик польського походження, філософ і невдалий політик, засновник українського монархізму. Його життя було суцільним рухом проти вітру, пожертвою заради ідеї. Але й ним поживився синій кит української пам'яті. Авторка вкладає розповідь про цього чоловіка в уста молодій жінки, героїні роману, нашої сучасниці, котра досліджує старі газети, щоб віднайти власну ідентичність і доторкнутися до минулого, яке вирізали з її історії, як з кіноплівки.

* * *

P.S. Роман Тані Малярчук «Забуття» став Книгою року ВВС-2016.

- [Таня Малярчук](#)

- [I](#)
 - [II](#)
 - [III](#)
 - [IV](#)
 - [V](#)
 - [VI](#)
 - [VII](#)
 - [VIII](#)
 - [IX](#)
 - [X](#)
 - [XI](#)
 - [XII](#)
 - [XIII](#)
 - [XIV](#)
 - [XV](#)
 - [XVI](#)
 - [XVII](#)
 - [XVIII](#)
 - [XIX](#)
 - [XX](#)
 - [ДОДАТОК](#)
 - [Інформація видавця](#)
 - [Примітки верстальника](#)
-

Таня Малярчук
ЗАБУТТЯ

Міхаелю

таня малярчук
ЗАБУТТЯ

Роман

Найважче пояснити — і самій собі теж — чому раптом він? Звідки взялася моя історія про нього? Хто ми одне одному?

Відповідаю: ніхто.

Ми ніколи не зустрічалися (наша зустріч була фізично неможливою), ми не родичі, ми не земляки, ми навіть не однієї національності. Він поляк, я українка. Він мудрець, філософ у політиці, поет в історії, я ж — людина без особливої професії, маніпулятор словами й ідеями, можу писати, можу мовчати. Ми настільки різні і чужі одне одному, що ніяка розповідь не змогла би поєднати нас в одне ціле, якби не моя ірраціональна впертість.

Я збрала три точки перетину наших життів: дві у просторі й одну в часі. Все, що могла, більше просто немає. Ось перша: якось він провів кілька днів у моєму рідному місті. Саме закінчилася війна. Він був посланником Української держави, мав там важливу зустріч. Натомість я провела кілька годин у його рідному селі. Навмисно туди їхала. Сільський чоловік зі старомодними вусами на ім'я Петро, який тепер доглядає його родинний маєток, радо все показав, але й запитав:

— А ви йому хто? Чого цікавитесь? Для звичайного відвідувача музею ви занадто багато знаєте.

Я відповіла, що цікавлюся просто так, важко пояснити. Петро кивнув головою, що зрозумів. Потис мені своєю мозолястою зашкарублою долонею руку. Я не зізналася, що є ще одна річ, яка нас об'єднує, дивний збіг, який я помітила зовсім недавно і який плекаю, наче останнє виправдання своїй одержимості. Наші життя один раз перетнулися й у часі. Ми народилися в один день, обоє — 17 квітня. Тільки він рівно на сто років раніше.

Тепер я часто думаю про час і кажу всім, що лише з часом надходить відчуття часу. Що далі в час, то він зримиший. Що довше живеш, то його більше. І всі інші часи, ті, в яких я не жила, але про які знаю, що вони були, обростають крупинку мого особистого часу, нашаровуються, накипають. Тому здається, ніби я прожила безкінечно багато і вже незабаром має настати кінець.

Кінець справді настав, він прийшов до мене у формі «серця в горлі». Так я почала називати несподівані напади паніки. Коли робиться дуже, дуже страшно, а серце — центральний орган мого тіла — раптом гримить і підступає до горла, загрожуючи вистрибнути на підлогу. Я намагалась описувати свої приступи словами, вони — моя армія, я ж літератор, але слова розлізалися, ніби їх хтось варив, помішуючи дерев'яною ложкою. Слова більше нічого не означали. Кінець, який я переживала, кінець усіх часів у мені, не міг бути описаний старим способом. Потрібні були нові слова, нова правда, і їх пошук захопив увесь мій розум.

Впродовж своєї попередньої «літературної кар'єри» — а це шість невеличких книжечок — я завжди працювала на комп'ютері. Від руки я ніколи не писала і писати не вмію, а коли треба, то виводжу каракулі і роблю від незвички купу помилок. Комп'ютер натомість — мій ткацький інструмент. Раніше мені здавалося, що я пишу на ньому так, ніби тчу килим, і плетиво тексту хотілося зробити якомога барвистішим. Тепер процес писання більше нагадує гру на фортепіано. Я музикую. Тисну на клавіші віртуозно, ритмічно нахилию корпус тіла вперед, пальці завмирають в повітрі, коли мені потрібна пауза, а потім слухняно спадають вниз на клавіатуру, примушуючи звучати потрібні літери. Раніше я ткала барвисту життєву дорогу, тепер пишу

невблаганну музику кінця. Реквієм самій собі. Це не означає, що я вже завтра помру, зовсім ні. Переживши і прийнявши власний кінець, можна жити ще як завгодно довго.

«Серце в горлі» бувало таким нестерпним, особливо перші рази, що я викинулася би з вікна, якби в той момент могла рухатися. Аритмія, біль у грудях і скронях, брак повітря, запаморочення, нудота. Втім, справді нестерпними були не фізичні страждання, а викривлення реальності, нове її сприйняття, ніби з протилежного боку, тамтого, звідки вже не повертаються. Це був увесь жах смерті, як про неї думають живі. Одночасно я переживала втрату (чи споконвічну відсутність?) найменшого сенсу, основоположного, того, з якого все починається. Питання «навіщо?» затьмарило всі решта. Не було важливо, хто я, а було важливо, навіщо. Не мало значення, коли і як, а мало значення, чому.

І ось в одну таку мить, страждаючи від глибинної марноти, я раптом почала думати про час як про те, що об'єднує безкінечну вервицю безглузвих подій, а також про те, що лише в послідовності цих подій сенс і є і що не Бог, не любов, не краса, не велич розуму визначають цей світ, а тільки час, плин часу і мелькотіння людського життя в ньому.

Людське життя — його корм. Час поглинає все живе мільйонами тонн, як гігантський синій кит мікроскопічний планктон, перемелює і пережовує до однорідної маси, так що одне життя безслідно зникає, даючи шанс іншому, наступному в черзі. Проте не зникнення щеміло мені найбільше, а саме безслідність. Я подумала, що вже сама однією ногою там, в тотальному забутті. Процес мого неминучого зникнення розпочався в хвилину мого народження. І що довше я живу, то більше щезаю. Щезають мої почуття й емоції, мій біль і моя радість, щезають місця, які я бачила, і люди, з якими зустрічалася. Щезають мої спогади, мої думки. Щезає моє розуміння світу. Щезає моє тіло, кожного дня дедалі більше. Світ в мені і навколо мене безслідно щезає, і я нічого не можу зробити, щоб його вберегти.

Тоді я взялася у великих кількостях читати старі газети. На запылюжених шпальтах одноденок найбільше відчувається крихкість всього живого перед всемогутністю часу. Ось воно ще було важливим, заголовки рясніли мріями і страхами цілих народів, велися дискусії, вибухали скандали, друкувалися спростування, аптеки, книгарні і туристичні компанії вміщували свої оголошення, хтось збирав пожертви на скалічених у війні земляків, хтось анонсував літературний вечір, на останній шпальті завжди один-два посередні віршики на патріотичні теми, для душі, аж раптом гульк — і цей клекотливий час теперішнього став минулим, паща синього кита вже відкрита і починає засмоктувати, редактор із сумом повідомляє, що через брак фінансування газета припиняє вихід, «але не назавжди!». І більше жодного номера. Кінець. Час перемиг. Синій кит поплив далі.

Так було з першою українською газетою «Діло», яка виходила від 1880 до 1939 року у Львові. 1939-й став роком завершення багатовікової історії цього міста: вступ Червоної Армії розпочав його нову — радянську — епоху, особливою пристрастю якої було вбивство минулого і заборона на пам'ять.

Так було з другою великою українською газетою «Рада», яка виходила щоденно у 1906–1914 роках у Києві. Видавець Євген Чикаленко мусив докласти чималі суми з власної кишені, щоб газета продовжувала існування, бо її ніхто не передплачував. Перша світова війна в радикальний спосіб вирішила цю проблему, і Євген Чикаленко зітхнув з полегшенням, бо самому йому закрити газету не дозволило б сумління. Він казав, що газета — як прапор: майорить, значить, Україна ще є.

Але зовсім інакша доля газети «Свобода», яку українська громада Америки почала видавати у Нью-Йорку ще у 1893 році й видає дотепер. Ця газета зробилася моєю улюбленою не тому, що була найкращою, а тому, що все бачила і нічого не забула. Сто двадцять безперервних років. Шість поколінь людей, об'єднаних однією хронологією. Убивство Франца Фердинанда в Сараєві

й падіння Радянського Союзу, пожежа в Гусятині 1893 року і болехівський різник Антон, який у 1934-му відтяв сокирою голову рідній матері. Або, наприклад, 20 червня 1931 року: в Чикаго заарештовано гангстера Аль Капоне. Якусь мить я роздумувала над цією інформацією, намагаючись уявити, що в тому самому році діялося в іншій частині світу, у селах моїх бабів і дідів, приміром, але на гадку спадало лише, що тамтешні жінки не носили спідньої білизни, бо просто її не мали, і регулярно, коли припікало, мусили сидіти вдома, щоб ніхто не бачив, як по їхніх литках стікає ритуальна кров.

Вже пізніше мою увагу привернули великі чорні заголовні літери з передової, які сумлінний читач не мав права проміняти на арешт чиказького гангстера. Всього три налитих чорною друкарською фарбою слова. Їх неможливо було не побачити. По спині війнуло моторошним холодком. Я перечитувала заголовок знову і знову, аж доки перестала будь-що відчувати. Знову і знову:

УМЕР В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

Тоді я не знала, хто він і чому помер. Але для когось смерть цього чоловіка мала неабияке значення, якщо «Свобода» повідомляла про неї на першій шпальті, нехтуючи долею Аль Капоне і його нью-йоркського колеги Артура Шульца, якого теж на днях вкинули до буцегарні. Повідомлення про те, що російський письменник Максим Горький був прийнятий до лав комуністичної партії, так само не переважило оповіщеної смерті за важливістю, як і самогубство дружини рабина у Вільні, причиною якого, судячи з усього, послужив «нервовий розстрій». У цьому номері «Свободи» ніщо не було важливішим за смерть В'ячеслава Липинського. На відміну від нещасної дружини рабина, імені якої взагалі не повідомлялося, ім'я Липинського не потребувало пояснень, інакше про нього не писали б у тому рядку, що його зазвичай присвячують якимсь світовим катастрофам, як-от нищівному землетрусові у Сан-Франциско 1906-го.

Я прочитала некролог під чорним рядком. Видатний історик і видатний політик. Наказав після смерті проколоти собі серце, бо боявся бути закопаним живцем. Прокол серця виконали в австрійському санаторії Вінервальд, тому самому, де кількома роками раніше безуспішно лікувався маловідомий письменник Франц Кафка. Свідками процедури стали молода донька Липинського Єва і його брат Станіслав.

У той самий час, у червні 31-го, моєму дідові якраз виповнилося п'ять років. Його мама, не маючи коней, сама впрягалася в плуг, щоб виорати гектар землі, а замість підпису ставила хрестик. Україна, а точніше, Східна Галичина, їхня батьківщина, тоді ще була частиною Польщі.

Моя інша бабця теж уже жила. Її мама мала найкращий голос в околиці, але ним мало хто встиг насолодитися, бо жінка померла відразу після пологів. Удівець, колись заможний хлібороб, залишив доньку на східцях дитячого будинку, а сам загинув від голоду у 1933-му. Їхня батьківщина — Малоросія, Підросійська, Наддніпрянська, Велика Україна, Українська Соціалістична Радянська Республіка була де-факто частиною Росії. Проте чи можна називати батьківщиною землю, яка вбиває? Я не знаю. Я опинилася в самому череві синього кита. Проковтнута, я все ще мала шанс оживити свою історію. Свою і його — В'ячеслава Липинського. Свою історію через його історію. Треба було всього лиш зробити вигляд, ніби серце ніхто нікому не проколював і воно б'ється дотепер. У моєму горлі.

Насправді про його смерть із деяким запізненням повідомила вся без винятку українська преса. Умер В'ячеслав Липинський. Липинський помер. Яка втрата. Нарешті. Всі знали Липинського. Без нього стане тяжче. Чи легше? У будь-якому разі самотніше, бо він нікому не давав нудьгувати. З Липинським умерла українська шляхетність. Він був божевільним туберкульозником. Відлюдником. Його вже роками ніхто не бачив. Але всі читали, що він пише. Він багато писав. Іноді по десять листів на день. Хтось узагалі розумів його каракулі? Хтось узагалі збагнув, що саме він хотів сказати? Його боялися, бо він вимагав від людей гідності, стверджував, що це їхній обов'язок. Кому це треба? Саме так, його ніхто не любив, усі терпіли. І зітхнули з полегшенням, коли він умер. Вороги Липинського написали хвалебні некрологи. Вони запаслися некрологами ще задовго до того. Всі чекали на його смерть. Дивно, що він не помер раніше.

Його виносили з хати на руках. Автомобіль, щоб їхати до санаторію, чекав на подвір'ї перед домом.

— Чи побачу ще це все? — сказав він сам до себе, оглядаючись.

— Побачите, ще й не таке переживали, — відповіла домогосподарка Липинського фройляйн Юлія Розенфельден. Він говорив українською, вона німецькою. Їхнє багаторічне спілкування було налагоджене ідеально. Вона розуміла його найкраще з усіх живих, уміючи розпізнавати стан його сьогоденського здоров'я лише за глибиною і швидкістю дихання. Аналізувати дихання Липинського було її захопленням, хобі, яке домогосподарка примудрилася досконало відшліфувати поза хатньою роботою, чищенням одягу та пуцуванням взуття, що його Липинський уже роками не мав на собі. Всі називали фройляйн — Фін Юлі. Старша від свого роботодавця на п'ять років, одруженою ніколи не була, посивіла блондинка, гостра на язик, але одночасно справедлива і любляча. Це її слова: «Куди Ви так спішите? Дихайте повільніше. Ра-аз-два. Вди-их-видих». Липинський роздратовано відмахувався.

— Я радий, що взагалі ще дихаю, дайте мені спокій.

Вди-их-видих. Вди-их-видих.

Липинський намагався приборкати свої легені, тобто ту їх частину, яка — так він думав — ще не продірявіла повністю. Тоді Фін Юлі розкривала навстіж вікна, і холодний гірський вітер вривався до охайно прибраної кімнати з великим ліжком посередині. Ліжко вже давно служило Липинському за кабінет. З вікна було видно покриті снігом альпійські шпичаки. Липинський заплющував очі й дихав. Ра-аз-два. Вди-их-видих. Дві години. Три години. Ніби гойдався в колисці, натягнутій між двома гірськими вершинами над глибокою долиною. Його ще зовсім чорні вуса потрохи вкривалися інеєм.

На подвір'ї також стояла донька Липинського Єва. Вона спеціально приїхала з Кракова, коли дізналася про серцевий напад. Напад стався в кінці травня, лікар добирався шість годин, бо в горах панувала страшна негода, каламутні води з обтесаними об каміння стовбурами молодих дерев стікали бурними потоками з високогір'я, розмиваючи навіть добрі дороги, не те що стежки. Липинський дуже нервував. Фін Юлі стояла у вікні, і він, як дитина, питав кожні кілька хвилин:

— Йде?

— Ще ні, але вже скоро.

— У моєму стані, — вигукував він, — я не можу дозволити собі чекати на лікаря так довго.

Було вирішено їхати до санаторію. Липинський продав свій архів Андрею Шептицькому, митрополитові української греко-католицької церкви, щоб на виручені кошти оплатити дорогий побут у Вінервальді. За архів — листи, рукописи, нотатки, неопубліковані статті та матеріали до них — отримав кількасот доларів. Цього мало вистачити на перший час.

Липинський із самого дитинства готувався до смерті, але саме тепер, коли вона підійшла впритул, на сорок дев'ятому році життя, він раптом з усіх сил почав їй опиратися. Не хотів умирати. Бурмотів собі під ніс: «Ще би кілька років». Коли думав, що за ним ніхто не спостерігає. Було би добре те і те дописати, того і того побачити, те і те зробити. Знищити політичних ворогів. їх у Липинського було достатньо. Провести кілька днів із донькою. Можливо, поїхати з нею до моря, як колись з її матір'ю? Шкода тільки, що бризи так йому шкодять. Бризи і бізи — його вбивці. Вітри — ось що Липинського знищило. Він розрізняв їх на запах. За запахом вітру визначав годину. Вітер, що віє о п'ятій ранку, пахне інакше, ніж той, що заступає його о шостій. Цей запах уже буде різкішим, дещо свіжішим, як ранкове мило. Липинський розрізняв їх усіх, бо саме вітри гнали його ціле життя все далі й далі, насамкінець зробивши заручником однієї невеликої країни, в якій за власною волею після розпаду імперії ніхто не жив би. Холодні північно-західні бізи витурили Липинського з Женеви, де він провчився рік на соціології, вони ж укупі з потужними західними погнали його з Відня, де він близько року був послом Української Держави, очолюваної гетьманом Павлом Скоропадським, а потім вони ж стали причиною виїзду з Берліна, де Липинський, переконаний, що «просвічена монархія» для України — єдино можлива форма політичного правління, намагався втихомирити придворні інтриги і нагадати екзильному кандидатові на українського монарха про гетьманську честь. Женева, Відень, Берлін. Слухаючи його легені, лікарі кожного разу хитали головами і радили їхати геть. Вітри вигнали Липинського з його життя і прирекли на довічне ув'язнення у цьому чудовому і водночас ненависному передгір'ї австрійських Альп. Штирія. Три кілометри до залізничної станції. Півгодини потягом до Граца. П'ять годин потягом до Відня. Пошта Тобельбад. Бадегг.

Будинок у Бадеггу чи, як він сам його називав, «штербегауз», «домик на смерть», коштував зовсім небагато, всього 5500 шилінгів, тобто 800 доларів, але для Липинського, який вже давно обходився двадцятьма доларами на місяць, і ця сума була захмарною. Допомогли один меценат із Канади і брат Липинського Станіслав. За це Липинський відмовлявся від будь-яких зазіхань на батьківський маєток в Україні, в селі Затурці недалеко від Луцька. Там тепер господарював Станіслав, успішний селекціонер (виводив в основному нові сорти пшениці та картоплі). Старший брат Липинського Владзімеж був лікарем і жив у Луцьку, мав перший у місті автомобіль. Втім, родина Липинських — правильніше було б сказати Ліпінських — не володіла великими статками. Це були польські шляхтичі середньої руки, які трималися на плаву лише завдяки добрій освіті й розумному господарюванню.

Брат Станіслав теж приїхав, коли почув про серцевий напад. Він дещо втратив форму, нажив черевце, риси обличчя зм'якли — так зазвичай стається зі щасливо одруженими добряками, яким він, без сумніву, був. Виносячи Липинського з дому на руках, він лагідно приговорював:

— Я тобі казав, Вацлаве, що купувати дім у такій глушині не варто. Чому ти не міг переїхати до нас у Затурці? Там досить місця, чудова природа, вітрів майже не буває, Марія і діти були би раді, ти знаєш, як вони тебе люблять...

— Не називай мене Вацлавом, — хрипів Липинський у відповідь. Брат і донька розмовляли польською, Липинський — українською.

Цю фразу: «не називай/те мене Вацлавом», — Липинський взяв собі за зброю, ще коли йому виповнилося дев'ятнадцять. Тоді він був повернувся з київської гімназії на зимові вакації до

Загурець. За обіднім столом зібралася вся родина. Липинський мовчки слухав місцеві новини, гімназійна форма особливо йому пасувала, підкреслюючи струнку, хоча дещо зсутулену і занадто худорляву поставу; густе і чорне, як смола, волосся по-гімназійному було зачесане назад.

— Вацлаве, як тобі вчиться? — нарешті спитала матір, Клара Ліпінська. Всі глянули на нього, і що довше тривала мовчанка, то більше зростав інтерес присутніх. Ванда, сестра, Станіслав та Влодзімеж пильно дивилися на брата. Хіба що батько Казімеж Ліпінський із властивою йому безтурботністю продовжував делікатно наминати святковий котлет. Липинський несміливо прочистив горло.

— Вацлав? — Клара все ще чекала відповіді. І тоді Липинський вперше вистрілив зі своєї нової зброї, нелегальної, тієї, яку йому пізніше доведеться не раз виймати з кобури для самозахисту.

— Не називайте мене Вацлавом. Я В'ячеслав.

Батько ледве не вдавився котлетом. Матір зойкнула. Брати і сестра мовчки переглянулися. Липинський на додачу говорив українською, а цю мову (хоча це й не мова ніяка, а сільський діалект, суміш польської та російської) родина Ліпінських ще ніколи не чула з уст освіченої людини, тільки від місцевих бідняків.

— Сталося щось, про що нам треба знати? — спитала Клара Ліпінська, з усіх сил намагаючись зберігати спокій. Вона була жінкою невеликою, але владною.

— Я вважаю себе українцем, — тихо, майже нечутно, огризнувся новоспечений В'ячеслав. Його впевненість потрохи зникала. Сутулість ставала все помітнішою.

Клара Ліпінська нарешті не витримала:

— Який же ти українець?! Ти поляк, сину! Всі ми поляки від діда-прадіда!

Липинський мовчав, похнюпивши голову. Було видно, що він не згідний і погоджуватися не збирається, але ще не має достатніх аргументів для відсічі. Він робив так завжди, мовчав, щоб мати змогу добре підготуватися перед нападом. Клара Ліпінська, як ніхто, знала цю синову властивість, і тепер її трусило від люті та безпорадності. Він завжди таким був, ненадійним, слабовитим, неврастенічним, а тепер, ось будь ласочка, остаточно зійшов з розуму.

Святковий обід на тому скінчився. Всі розійшлися по своїх кутках, набурмосені і злі. А вночі випало незвично багато снігу. Липинський, лежачи в кімнаті і втупившись у стелю, боявся, що дах проломиться під таким тягарем і його засипле білою кучугурою, ніби землею у свіжовикопаній могилі. Ще не раз пізніше його охоплюватиме відчуття, ніби він лежить на самому дні, де холодно і самотньо, і звідси, зсередини, дно здається ще глибшим, ніж насправді, бездонним, здається навіть не дном, а вічним вертикальним падінням вниз, і Липинський розпачливо здіймає догори руки, щоб зачепитися за що-небудь, якісь невидимі поручні, і втриматися.

Його рішення продовжити навчання на рільничому факультеті в Кракові дещо знизило напругу в родині. Хоч обробіток землі тоді цікавив Липинського не більше ніж мода жіночих капелюшків, для молодого чоловіка його походження і статку рільнича освіта була дуже раціональним вибором: землевласники мусили знати, що робити зі своїми гектарами. А де ж іще вчитися молодому полякові, як не у Кракові? Переросте, сподівалася Клара Ліпінська, Вацлав — хлопець розумний, просто бунтує.

Брат Станіслав розсміявся, коли почув знайоме і вже давно переболіле: «Не називай мене Вацлавом».

— Маєш рацію, — сказав він, — добропорядного Вацлава з тебе все одно так ніколи й не вийшло.

Тепер, у 1931 році, світоглядні конфлікти між ними втратили гостроту. Станіслав, називаючи брата Вацлавом, робив це умисно, жартома, тільки щоб подратувати. Коли вже все

відбулося, всі війни закінчилися і всі битви програно, імена — найменше, що мало значення. Більше не було причин для суперечок. Все, що залишилося, — діри в легенях.

Ра-аз-два. Вди-их-видих.

Повсідалися в автомобіль. Фін Юлі теж їхала до санаторію, без неї Липинський не уявляв свого побуту. Вона мала поправляти йому подушки, домовлятися з лікарями, читати вголос газети, подавати вночі воду, класти на чоло долоню зі словами: «Все гаразд, гарячки немає». Фін Юлі мала прислухатися до поривчастого дихання і визначати, чи Липинський ще живий. Іноді він сам у цьому сумнівався — тоді вистачало глянути на Фін Юлі, і домогосподарка заспокоїливо кивала головою, мовляв, не турбуйтеся, живі.

Шофер завів мотор. Була сьома ранку. Дорога мала зайняти годин чотири-п'ять. На дерев'яних сходах дому залишився стояти вірний пес Липинського, його багатолітній секретар Савур-Ципріянович. Він помахав рукою на прощання. Невисокий рудовусий чоловічок приблизно того ж віку, що й Липинський. Родом десь з-під Києва, хоча ніхто в жодній енциклопедії не знайде відомостей про місце його народження. Людина-привид. Людина-тінь. Мешкав разом із Липинським останні одинадцять років після того, як втік зі вкотре захопленого більшовиками Києва вантажним потягом до Відня. Там він знав лише одну адресу: готель Брістоль на Рінгу, 1, а також те, що в ньому квартирував український посол. Прийшов і став у фойє під вікном, порт'є недовірливо зміряв прибульця з ніг до голови.

— Я до посланника Липинського, — повідомив Ципріянович, але порт'є замахав головою. Пан посланник склав свої повноваження і зараз вибирається на нове помешкання. Взагалі, він дуже хворий, дайте йому нарешті спокій. Ципріянович розгубився, але йти не йшов, бо не мав куди. Порт'є повторював одне і теж: дайте йому спокій, йдіть собі, тут немає на що чекати, внадилися, як мухи на стерво.

— А хто тепер посланник України? — спитав Ципріянович у розпачі.

Порт'є вибухнув:

— Звідки мені знати, чоловіче добрий?! Знайшов кого питати!

Цієї миті до фойє спустився Липинський: гострі доглянуті вуса, акуратно зачесана чорна густа шевелюра, великі очі, неприродно живі, як для такого змарнілого тіла. Біля входу на Липинського чекав екіпаж, який мав відвезти його на лікування до санаторію. Фін Юлі давала розпорядження візникові.

— Пане Липинський, — гукнув його Ципріянович і перелякано замовк, бо не знав, що казати далі.

Липинський зупинився і питально глянув на Ципріяновича.

— Порадьте, куди мені йти, пане Липинський.

— А хто ви?

— Михайло Петрович Савур-Ципріянович.

— Я йому вже сказав, що тут нема на що чекати, — втрутився порт'є.

Липинський закашлявся. Фін Юлі простягнула йому білу хустинку з червоною нашивкою
W. Lipiński.

— А що ви вмієте? — раптом спитав Липинський.

— Я секретар, — безнадійно пробубонів той. — Працював в уряді Директорії, у канцелярії міністерства освіти. Нас евакуювали з Києва місяць тому.

— Які мови знаєте?

— Знаю німецьку, французьку і російську.

— А українську знаєте?

— Це моя рідна мова.

— Навідайте мене у санаторії в Бадені через місяць. Якщо дійдемо згоди — будете моїм

секретарем. Я якраз шукаю.

Ципріянович подякував, на очі навернулися собачі сльози відданості, але він змахнув їх рукавами потертої сюртучини. З дверей Липинський докинув:

— Ви маєте де зупинитися?

— Не маю, пане посланнику.

— Я більше не посланник, називайте мене В'ячеславом Казимировичем, — він щось шепнув порт'є, тоді вийшов з готелю і сів в екіпаж.

— Пощастило тобі, — буркнув Ципріяновичу порт'є і звелів йти за ним, — він просто людина добра, от всі й користуються. Я гнав би таких, як ти, до бісової матері. Злетілися, як мухи на стерво.

Через місяць вони про все домовилися, і Ципріянович одразу заступив на службу. У різний час він мав різні завдання. Окрім своїх прямих обов'язків секретаря, виконував важку хатню роботу, ходив за лікарем у разі гострої потреби (іноді по кілька разів за одну ніч), зустрічав на двірці гостей і віз їх нагору фірою. Ще Ципріянович листувався від імені Липинського з тими, хто видавався самому Липинському нецікавим. Відповіді компілював із давніше написаних листів: самовільно фантазувати, хоч як кортіло, права не мав. Зустрічався з давніми друзями Липинського у Відні, випитував у них про теперішнє життя, а потім детально переповідав усе господареві. Іноді прибріхував, прикрашав, іноді замовчував чийсь смерть. Зарплатня Ципріяновича становила 2 долари місячно плюс харч і дах над головою. Вряди-годи Липинський виділяв йому додаткові премії, але Ципріянович переважно відмовлявся, бачачи, що тому самому не вистачає на лікування. Ципріянович здоровий, він ніколи не потребував багато. Єдина його проблема — це болючі зуби. Інколи Липинський оплачував секретареві дантиста, бо в цій околиці його роль виконував звичайний терапевт, який про зуби знав лише те, що вони перестають боліти, якщо їх вирвати.

Їхній робочий ранок виглядав так. Фін Юлі заходила до кімнати і відчиняла навстіж вікно, щоб Липинський починав дихальні процедури. Так зване «лічення воздухом». Ципріянович діловито запитував:

— Сьогодні будете писати самі чи диктувати?

Запитував даремно — Липинський уже давно не брався за олівець. Його каракулі потім ніхто не міг розібрати, навіть він сам.

— Диктувати, — і Ципріянович заносив до спальні свого ідола, своє божество, свою друкарську машинку. За неї він був ладний вмерти. Машинка годувала Ципріяновича так, як корова — галицьких селян. Він обережно ставив її на стіл, а сам сідав поруч і розминав кисті, немов хірург перед делікатною операцією.

— Я готовий, В'ячеславе Казимировичу. Скільки листів сьогодні?

— Один. Але зробіть дві копії. І я прошу Вас, Ципріяновичу, не перекручуйте того, що я кажу, не виправляйте, як Ви думаєте, мої помилки. Пишіть так, як диктую.

— Але слово «закінчення» пишеться з двома «н», це Вам кожен, кого не спитайте, підтвердить.

Липинський нервово відмахувався.

— Та пишіть, як знаєте, дідько з Вами, однаково ж зробіть по-своєму. Мені друзі вже не раз переповідали, що Ваш машинопис різниться від листів, написаних моєю рукою, і що деколи вони мене в моїх листах не пізнають.

Ципріянович навчився не реагувати на подібні нападки. За роки служби він м'якосердо прощав Липинському такі мовні викрутаси, яких жоден порядний секретар не стерпів би. «Хлополапський», наприклад. Ну що це за слово таке?! Що воно означає?! «Хлополапська небезпека» — і розумій як хочеш. Або: «Безвласнодержавність». І сміх і гріх! Але Ципріянович

терпів і, зціпивши зуби, друкував навіть ще більші нісенітниці.

— Іванові Кревецькому, — Липинський називав ім'я адресата і чекав, поки секретар вицокував на машинці стандартний заголовок: Бадегг, Пошта Тобельбад, Австрія. З вікна заносило віхолою, вуса і брови Липинського потроху ставали білими.

Вди-их-видих.

— Вельмишановний і дорогий пане Іване! — повільно починав диктувати. — З нагоди Різдяних свят і Нового року пересилаю Вам сердечні побажання всього найкращого. Дякую Вам за ваші побажання і за вашу пам'ять. Одного тільки Вашого побажання не можу зрозуміти: повороту до рідного краю? Кому я і нащо в цім ріднім краю потрібний.

Ципріянович сповільнювався, йому теж ставало холодно.

— Ні, маю надію, що Бог Милосердний принаймні наприкінці звільнить мене від дотику з українським громадянством, якому я віддав все, що мав, яке мені подякувало найтяжчою, яка тільки може бути, обидою для чесної людини. Ні один голос не став у моїй обороні, коли настало на мене шумовиння, яке тепер на руїні росте в пірря і розвивається. «Пірря» — подвоєне р.

— Я знаю, як писати «пірря», — обурювався Ципріянович, — не мусите мені це говорити, В'ячеславе Казимировичу.

— Вибачте-вибачте, це я за звичкою. Продовжую. Моя Україна вмерла. Я не маю до чого і до кого вертати. Підпис: Померший для померших.

— Померший для померших? Що це за такий підпис? Ви ж іще живі.

— Просто пишть, як кажу.

Ципріянович корився, вголос коментуючи те, що друкує:

— Померший для померших. Дата: 30 децембра. Писати децембра чи грудня?

— Пишть «децембра».

— 30 децембра, 1931 року. З високим поважанням, Ваш Липинський.

Потім Липинський просив залишити його самого. З коридору було чути, як він плаче.

Проводжаючи заладований до санаторію автомобіль, Ципріянович не здогадувався, що бачить господаря востаннє. Інакше він був би якось підготувався. Може, обійняв би його. Вони ніколи не обіймалися, тільки гиркалися, хоча поважали один одного і не могли один без одного обходитися. Якось після чергової «правописної» суперечки Ципріянович так розсердився, що аж був звільнився і демонстративно поїхав до Відня шукати іншу роботу. Просидівши у їхнього спільного знайомого Жука два тижні й так і не дочекавшись вибачливого листа від Липинського, повернувся. Липинський без слів прийняв назад. Вибачливого листа він таки написав, але не знав, на яку адресу слати.

Є одна світлина, де вони разом. Липинський у своєму незмінному гусарському халаті з ціпком у руках, Ципріянович у двобортній байковій сорочці в косу клітинку, кольорів не видно, бо світлина чорно-біла. Сидять пліч-о-пліч перед будинком у Бадеггу, на задньому тлі — чужі діти, мабуть, брата Станіслава. Надворі тепло. Тераса закладена квітучими вазонами. Обидва чоловіки здрібнілі, вихудлі, неширокі в плечах. Липинський дивиться в об'єктив, Ципріянович кудись убік. Яйцеподібна голова, потилиця вже зовсім лиса. Брови насуплені. Ципріянович — людина-привид. Ніхто в жодній енциклопедії не знайде відомостей про його дальше життя. Ніхто не знає, що з ним сталося потім. Зі смертю Липинського умер і він.

Єдине, що Ципріянович по собі лишив, — це коротенький, але детальний, майже фізіологічний, опис останніх днів життя свого господаря. Через рік його надрукував один львівський журнал. Ципріянович повідомляє, що подорож до санаторію минула щасливо, Липинський був веселий і сповнений надій. У санаторії відразу зробили встрикування камфори. Наступного дня після ретельних оглядин Фін Юлі спитала в лікаря, чи є якась надія, і той,

хитаючи головою, відповів, що Липинський приїхав сюди помирати. Господиня не надала словам лікаря великого значення, бо подібне чула часто. Брат і донька після довгих розмов із хворим від'їхали. Липинський вставав тільки вранці, щоб сидючи вмитися. Господиня читала йому німецькі газети. Увесь час він був у повній притомності. Спав з відкритими очима. Постійно повторював, що мусить ще прожити пару літ, казав щось про море і про сіль, згадував свою жінку, з якою після розлучення в 1919 році більше жодного разу не бачився. Господиня домовилася, щоб його висповідав священник, на що Липинський погодився, але здивувався, запевняючи, що почувається не так зле. О восьмій вечора, після чергового встрикування камфори жалівся, що дуже втомлений і хоче спати. Господиня поправила подушки. Він заснув. Спав з відкритими очима. Дихав, як звичайно, коротко і часто. Фін Юлі дрімала поруч у кріслі. Коло пів на одинадцятку почула глибокий видих. Порахувала до п'яти. Більше вдихів не було.

Дбайливо вдягнений, свіжо голений, нігті плекані, весь у чорному, навіть краватка чорна — таким професор україністики Ягеллонського університету в Кракові Богдан Лепкий вперше побачив його у себе на лекції.

— Ви з Росії? — запитав. Липинський підтвердив. З Волині. На лекцію з української мови забрів випадково, бо, власне, штудіює агрономію, але зовсім не шкодує, бо лекція виявилася дуже цікавою. Говорив українською краще за українців з походження. Зачудований професор Лепкий відразу запросив його з товаришем до себе додому на чай.

— Дякую за запрошення, прийду з превеликим задоволенням, пане професоре, — відповів той, — тільки прошу, називайте мене В'ячеславом.

«Феномен, — розповідав усім професор, — чистий феномен!»

Професор був людиною винятково щедрою і добропорядною, славився своєю гостинністю, а також покірною дружиною, яка мовчки поїла і годувала частих гостей у квартирі Лепких по вулиці Зеленій у Кракові. Квартира ця не раз слугувала притулком для українських «митців і літераторів», які приїжджали до Кракова без крони в кишені. Тут постійно ошивалися підозрілі україномовні елементи в надії якщо не на дах над головою, то принаймні на триразове харчування денно. Покірна дружина професора Лепкого мала всіх їх за пройдисвітів. «Я не можу відмовити нужденному в кусні хліба», — говорив їй Лепкий, з гордо піднятою головою все глибше залазючи в борги. Така наївна щедрість і романтична віра в безкорисливу працю на благо українській ідеї, втім, завжди відплачувала йому сторицею. Лепкого мало слухали, але до нього горнулися. Це давало відчуття звершеності. З усього його значного доробку (Лепкий писав історичні романи, віршував, складав календарі, малював, видавав, редагував) невдячні нащадки запам'ятають лише один-єдиний тужливий вірш про журавлів, які відлітають в чужі краї, наперед знаючи, що загинуть дорогою назад. Професор і справді помер на чужині, але від старості і своєю смертю, що для людей його покоління і життєвого вибору можна вважати за велике щастя.

Матеріальне становище родини різко поліпшилося після того, як Лепкого запросили до Ягеллонського університету викладати українську мову. Хоча саме відкриття кафедри стало антинауковою сенсацією в середовищі славістів, переважна більшість яких вважала українську мову діалектом чи то російської, чи то польської мови, чи обох одночасно. Вивчати діалект на рівні університету здавалося нонсенсом. У Російській імперії діяла заборона на друк «малоросійським наріччям», а переховування самотніх українських словників прирівнювалося до революційної діяльності і каралося в'язницею чи засланням. Регулярні обшуки навчили хранителів словників передавати їх з рук у руки за найменшої підозри на черговий трус. За користування українською мовою в побуті аристократичні родини могли позбутися привілеїв.

Лише кілька таких родин всупереч небезпеці все ж говорили «по-мужицьки».

В Австро-Угорщині українську мову не забороняли, але її викладання в університеті було також справою майже неможливою, бо з підручних матеріалів існувала всього тільки одна, видана десять років тому, граматики, та й та призначалася школярам, а не студентам. Попри це професору Лепкому вдавалося блискуче викручуватися в такій ситуації: коли бракувало граматики, він читав українську поезію, коли бракувало української поезії, він співав українські пісні. Фольклор та любов до побутової старовини — це все, чим могло похвалитися українство

1903 року. Розділене між двома імперіями, воно щораз більше нагадувало пристелену пилюкою декорацію, яку просто забули розібрати. Світ застиг у своїх застарілих пропорціях, подібний до мілкого, але теплого ставу, в якому великим риbam не було місця, зате жаби і мальки почувалися тут прекрасно. Молодий поляк, студент рільничого факультету Вацлав Ліпінський був таким мальком. Але вже тоді багатьом, а особливо професору Лепкому, було зрозуміло, що з нього виростає щось зовсім інше, ніж планувалося.

Липинський швидко став професоровим улюбленцем і часто засиджувався на вулиці Зеленій до пізньої ночі. Дружина Лепкого нічого не мала проти, бо, на відміну від решти пройдисвітів, Липинський походив з багатой родини і в питанні грошей відзначався граничним педантизмом. Волів переплатити, аніж харчуватися за чийсь рахунок. Він завжди чемно цілував господині дому руку, перепошуючи за пізній (ранній, недільний, довгий, короткий) візит. Лепкова шарілася. «Який він смішний, — говорила вона чоловікові, — але краще смішний, ніж голодний».

Зазвичай українське товариство Кракова, в якому неформально головував професор Лепкий, збиралося в каварні Мрожинського на Ринку. Власник каварні щодня притримував для цієї нагоди столик — праворуч від входу біля вікна — і навіть погодився замовляти зі Львова україномовну газету «Діло». За столом велися все ті самі дискусії: про млявість української громади, безвихідність українського питання, неграмотність українського села і підлуватість української натури. Сам Мрожинський, непомітно підливаючи гостям кави в горнята чи в келихи вина, уважно запам'ятовував почуте, переписуючи потому все слово в слово на папір і щотижня передаючи маленькі симпатичні конвертики агентам таємної поліції. Його доноси, однак, рідко дочитувалися до кінця. Певна контрольована доза підпільної революційної роботи пасувала Кракову, як жодному іншому галицькому містечку. Не дивно, що саме тут, у, здавалося б, серці польського гонору, студент Ліпінський на очах у багатьох свідків перетворився на Липинського і добровільно вступив до лав українських громадських діячів. Ніхто його туди не кликав і особливо не вітав, прийшов сам. «Феномен», — повторював професор Лепкий.

У всьому завинив пам'ятник Іванові Котляревському.

Того вересня 1903 року його нарешті встановили на Протопопівському бульварі в Полтаві, і ця подія мала колосальний, досі нечуваний резонанс. Гроші на погруддя зачинателю української літератури і вершителю легковажного українського водевілю зібрали швидко, так само швидко виконали проект погруддя, але урочисте відкриття багато років відкладалося через категоричну незгоду царського уряду з написом на постаменті: «Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському». Царська цензура не пропускала напису, боячись, вочевидь, що після першого поета слідуватимуть й інші. Словосполучення «рідний край» теж звучало неблагонадійно. Український адвокат із Харкова Микола Міхновський, чоловік нерозважливий і надзвичайно категоричний, автор скандальної брошури «Самостійна Україна» (накладе на себе руки у 1924-му), відстоюючи право на нещасний напис, навіть був надіслав гнівного листа міністру внутрішніх справ Російської імперії Сипягіну. Останні слова в цьому листі, маючи бажання, можна було легко витлумачити як погрозу: «Українська нація мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Хоч би пролилися ріки крові! А та кров, що проллється, впаде як народне прокляття на Вашу голову, пане міністр, і на голови всіх наших гнобителів». Міністр внутрішніх справ Сипягін, на щастя для самого Міхновського, не встиг адекватно відреагувати, бо вчасно був застрелений членом російської бойової організації.

Попри це від сентиментів у підсумку все одно довелося відмовитися і погруддя підписали лаконічним «Іван Котляревський. 1769—1838».

Цензура погодила відкриття, і нарешті у вересні 1903-го до Полтави з'їхалися чи не всі відомі українці, активна студентська молодь із Києва, головний редактор львівського «Діла»,

письменники, композитори, історики, галицькі діячі і депутати віденського парламенту. Пам'ятник став символом протесту проти гноблення українського народу, а приїзд до Полтави — справою честі. Ще ніколи досі українство обох імперій не заявляло про себе так гучно. Для більшої переконливості навіть розшукали служницю Івана Котляревського, 111-річну Варвару Лелечиху, яка — єдина серед живих — бачила поета на власні очі.

Розгубившись перед таким розмахом, царська цензура заборонила під час урочистостей користуватися українською мовою. Спалахнув скандал.

Увечері напередодні святкового мітингу в дубовому лісі під Полтавою студентство провело таємні збори, щоби скласти план дій у зв'язку з цією заборонаю. На збори задля конспірації пливли човнами, і човнів було так багато, що тамтешня річка Ворскла здавалася вкритою іграшковою флотилією. Гарячі голови закликали до збройного виступу, але більшість цю ідею не підтримала, добре знаючи, що до Полтави стягнуто урядові війська з цілої губернії. Збройний виступ закінчиться кров'ю, арештами і ще більшими репресіями. Обрали тактику мовчазного протесту. Її втілили наступного дня під час офіційного прийому в Просвітньому будинку.

Делегація з Галичини виступала першою, їй, як закордонній, дозволялося говорити українською. «Честь тобі, славний городе!» — звернувся до публіки депутат віденського парламенту, і вщерть набита зала вибухнула оваціями. Після того на сцену вийшла підданка Російської імперії, яка й собі, хоч дуже тихо, заговорила українською. Міський голова Трегубов стривожено підскочив і, блідий як смерть, нагадав, що українською будь-які привітання заборонені. Публіка заревіла. Чільний український письменник Михайло Коцюбинський підійшов до Трегубова і вручив йому обкладинку від своєї промови (саму промову — ні, бо вона написана забороненою мовою), після чого демонстративно покинув залу. Так само вчинила решта промовців. Глядачі підтримали протест, і за лічені хвилини вщерть набита зала спорожніла.

Міністра внутрішніх справ Російської імперії Плеве, автора заборони української мови на час полтавських заходів, уже через кілька місяців після описаних подій уб'ють російські терористи — так само, як і його попередника. Одночасно терористична група «Оборона України» спробує підірвати пам'ятник Пушкіну в Харкові, але чомусь ніхто у цьому злочині не розгледить прицільної і вишуканої помсти за його полтавського колегу.

Увесь український світ неабияк розхвилювався. Шпальти газет рясніли спогадами очевидців. Кожен, хто був у Полтаві, розповідав про незабутні враження, величезне одухотворення та відчуття небувалої солідарності. Професор Лепкий з такої знаменної нагоди влаштував у себе наприкінці листопада святочну вечерю, на яку запросив найближчих друзів та деяких лояльних до українців місцевих поляків. Саме з ними вже після півночі, коли дружина професора давно спала, зав'язалася неприємна суперечка, яку розпочав раніше мовчазний і погідливий студент Липинський.

— Це дивовижний акт перемоги громади над деспотизмом, — пристрасно прокоментував він подію, на що хтось менш романтичний зауважив, що все це могло бути не закономірністю, а чистою випадковістю.

— Українська громада — стадо наївних овець, якими керують вовки. Вона слабка і безпомічна, бо не має своїх лідерів.

— Нові лідери підростають! Ми мусимо стати цими лідерами! — вигукнув Липинський.

— Не смішіть, пане Липинський. Вас, поляка, українська громада першого здасть вовкам. Або з'їсть сама. Українські вівці ще ті м'ясоїди.

Липинський замовк на деякий час, але коли в кімнаті знову притихло, сказав несподівано:

— Польська інтелігенція України не має іншого виходу, аніж як підтримати неминуче становлення української держави.

Присутні поляки, чоловіки у віці, оторопіли. На подібні твердження братів-українців вони мовчки всміхалися б і кивали головами, але стерпіти таке з уст собі подібного їм не дозволяв гонор.

— Молодий чоловіче, — почав один із них, — які дурниці ви говорите. Нехай мені вибачить шановний господар цього дому, але щоб українська держава була, замало одного пам'ятника в провінційному містечку, ви не вважаєте?

Липинський немовби цього й чекав.

— Пам'ятник — це початок, українське відродження неминуче.

— Ви провидець?

— Не треба бути провидцем, щоб передбачити очевидні речі, вже давно підтверджені історією. Українці, розділені між кайзером і царем, опинилися в ситуації, коли мусять або здатися і загинути як народ, або повстати. В історії немає жодного прикладу того, щоб якийсь народ здався з власної волі. Український народ не виняток і здаватися без бою не буде. Він переживав подібне в середині XVII століття і спромігся на визвольну війну, яку, між іншим, очолив саме український поляк Богдан Хмельницький.

— Український поляк? Пхе! Не існує такого поняття.

— А ви гляньте на мене, — парировав Липинський. — Чи я існую? Бо я — український поляк. Моя мова польська, а віра — католицька. Ані від мови, ані від віри я не відмовився і не відмовлюся. Проте чую себе зобов'язаним у момент повстання українського народу стати на його бік. Це не романтичні переконання, як багато хто думає, це справа логіки та політичної доцільності.

— У Польщі таких, як ви, пане Липинський, називають ренегатами.

Липинський спалахнув і скочив з місця.

— Ренегат зраджує своїх, а я своїх не зраджую, і вам не вдасться мене в цьому переконати. Чи був ренегатом Богдан Хмельницький, син польського старости, піднімаючи проти польської корони політичну революцію нечуваних масштабів? Чи був він ренегатом, спричинившись до загибелі польської і до постання української козацької держави у XVII столітті? Хмельницький, як і я тепер, розумів її історичну необхідність. Свої — це ті, що живуть поруч із тобою. Спільна земля робить людей співниками, а не мова чи релігія.

Обурені поляки не попрощавшись розійшлися по домівках. Гасу в світильниках залишалося на самому дні, знадвору через шпари у вікнах пробивався крижаний вітер.

— Ви мужній чоловік, — мовив професор, щоб розвести густу тишу. Липинський забився у фотель і не ворухився, ніби боявся, щоб світ, який він щойно з нічого для себе створив, не виявився мертворожденним. На якусь мить здалося, що він уже жалкує про кожне виголошене слово і тепер нічого не хотів би більше, аніж забратися з цієї тонкої ламкої криги геть. Так далеко він ще ніколи не заходив.

— Ви перший поляк, від якого я чую щось подібне, — Лепкий розлив у кришталеві чарки пахучу прозору рідину, — Marille, абрикосівка, друзі передали з Відня, зараз якраз те, що треба.

Липинський відсунув чарку.

— Велике спасибі, пане професоре, але я уникаю міцних напоїв. Після них мені цілу ніч бракує віддиху.

Він підвівся, даючи зрозуміти, що вже хоче йти. Миттєва слабкість минула. На обличчі Липинського тепер проступала жорстка холодність, відмежованість, як у добровольця, що вже за самим визначенням не має права на дезертирство. Вдягаючись, він сказав:

— Я вам дуже дякую за вечір, мабуть, ціле своє життя його пам'ятатиму.

— Не впадайте в крайнощі, дорогий мій товаришу, ось моя вам порада.

Лепкий теж підвівся. Вони стояли один навпроти одного, майже одного зросту, обійнялись.

— Знаєте, пане професоре, мені оце «не впадайте в крайнощі» завжди було якесь неприємне. Я не сумніваюся, що ви бажаєте мені самого тільки доброго, в жодному разі не хочу образити вас різкими словами. Але кажу, як думаю. У крайнощі не впадають тільки лукаві і боягузи. А людина гідна віддається ділу, заради якого живе, повністю, не шкодуючи ані себе, ані інших.

— Ваша рація, пане Липинський, я прошу вибачення і забираю свою пораду назад. Хотів зменшити напругу, але бачу, що з вами треба пильно слідкувати за язиком. Ви, як зачете фальш, вгризаєтесь у горло, ніби тигр.

Липинський одягнув каракулевий півшубок, попрощався і вийшов у морозну ніч. Рухався як приبلуда, нічого навколо не помічаючи. Протягом трьох років навчання у Кракові він мешкав у готелі Polski поруч із міським арсеналом, що його родина Чарторийських нещодавно викупила для своїх бездонних архівів. Де б не був, Липинський завжди винаймав помешкання якомога ближче до джерел інформації.

Одну з трьох кімнат у готелі, невеликому, але пишному і доволі дорогому, на його прохання заставили етажерками, щоб було куди складати придбані книжки. Липинський сів за стіл, сподіваючись записати свої враження від вечора в нагрудній книжечці, але швидко відмовився від цієї затії, лише проставив дату і традиційне в таких випадках «почуваюся хворо». Фіксування думок було для нього чимось на кшталт необхідної щоденної гігієни духу, коли ж із якихось причин думки не приходили, він вносив до книжечки дату і ставив поруч чорний хрестик. У відсутності думок Липинський вбачав підступи невідомої науці хвороби. Ще однієї на його голову.

Важко зітхнув. Не роздягався. Не лягав. Краків уперше ошкірив Липинському свої зуби. Виштовхнув його в невідомість, де холодно і самотньо, і де самому треба вирішувати, що є добро, а що зло. Там ніхто не порадить і не підбадьорить, навпаки, висміють і залякають, лиш би завадити знайти себе справжнього. А який він справжній? Ренеґат. Зрадник. Свій. Чужий. Поляк. Українець. Вацлав. В'ячеслав. Хто він?

Відповідь ховалася в гущавинах розуму, але Липинський вже здогадувався, що вона не мала значення. Не мало значення, ким він був, мало значення — ким він хотів стати. Липинський мусив вибрати чинсь сторону, але хоч би яку сторону він вибрав — однаково буде зрадником. Зрадник — його нове ім'я. І вся життєва сила відтепер піде на те, щоб носити це ім'я з гордістю.

IV

2000

Перший золотоволосий чоловік

Час — це великий синій кит. Він поглинає мене разом з усіма моїми думками, переживаннями, спогадами, але щоб насититися і могли функціонувати, йому потрібно безліч таких, як я, мільярди крихітних, майже невидимих світів. Вони переміщуються і стають поживою, але не стають одним великим світом синього кита. Кит живе у своєму власному китовому просторі, абсолютному і незмінному, в якому відсутня потреба щось подумати чи про щось згадати.

Згадувати — моя розкіш. Я напружуюся, чманію, ніби падаю в якийсь бездонний вертикальний тунель, і немає за що вхопитися, пальці даремно шкребуться об ідеально гладку поверхню. Я падаю в минуле. Хочеться закричати, але голос завмирає в надрах тіла, що його вже незабаром не можна буде назвати моїм. Лише спалахи любові, не тієї, якою любили мене, а тієї, якою любила я, іноді освітлюють темряву навколо.

Вони, чоловіки, хоча любила я не тільки чоловіків, чомусь дуже між собою схожі. Всі троє світловолосі, з округлою формою голови, хоча це теж звучить трохи дивно, адже заведено вважати, що голова завжди округла. Я так не вважаю. Бувають голови настільки гострі чи прямокутні, чи неправильної форми, що їх просто неможливо назвати округлими. Округла голова — це голова, яка котитиметься, якщо її зняти з шиї і покотити. Так я могла би зробити з головами чоловіків, яких любила. Вони котилися б ідеально плавко і з однаковою швидкістю, їхнє золотисте волосся виблискувало б при цьому на сонці, якби сонце тієї миті світило.

Всі троє мали голубі очі. Лише тепер я це усвідомлюю, бо загалом маю здатність не помічати кольору людських очей. Я не пам'ятаю, не розрізняю, ніколи не зауважувала кольору очей моєї матері, приміром, чи батька — людей, яких бачила найчастіше у своєму житті. Іноді мені стає соромно, особливо перед «очними» фахівцями, які бездоганно знаються на найменших відтінках райдужних оболонки. Я не помічала кольору очей чоловіків, яких любила, але тепер, згадуючи про них, я чітко згадую і ту голубінь, в яку щоразу поринала, коли на них дивилася. Голубі очі пасували цим чоловікам якнайкраще. Вони не могли мати жодних інших очей, тільки голубі, кольору безхмарного неба в морозний лютий день. У цих очах читалися піднесення і сум водночас. Меланхолія. Нудьга, яка виїдала їх зсередини. Я збурювала їхню нудьгу лише тимчасово, як легкий вітерець збурює бездонне гірське озеро. Протестуючи, я прагнула зрадити моїх голубооких чоловіків із кимсь, хто мав би очі чорних чи брудних відтінків. Якогого чорніших, якогого брудніших. На ділі ж я зраджувала одного голубоокого з іншим.

Перший з'явився, коли я розпочала навчання в університеті. Насправді мені було цілком байдуже, що вчити, але вчила я україністику. З не меншим захопленням я копірсалася б і в хімії чи юриспруденції, бо загалом любила деталізувати інформацію, розгалужувати знання і рухатися кожним розгалуженням у глибину доти, доки вистачить сили і пам'яті. Натомість мені важко давався синтетичний аналіз, узагальнення, сходження за допомогою кількох деталей на саму вершину дерева заради масштабної панорами. Чудесних панорам я не бачила, лише чудернацькі захоплені дрібниці, які, втім, я навчилася сортувати і на основі випадкових подібностей утримувати в голові.

До слова, моя голова не округла, а яйцеподібна, з видовженою щелепою і випуклими вилицями. Таку добре було б по смерті вивісити на палі в таємничому підземеллі, щоб лякати ідеальністю черепа нечастих туристів.

Пригадую, що мені було дуже важливо запам'ятати якомога більше деталей з української барокової літератури. Вона мала не надто високу художню цінність, принаймні на смак сучасного читача, але була неймовірно цікава історичним супроводом, іменами забутих і щойно тепер віднайдених авторів, про чиї долі нічого не було відомо, тому ніщо не обмежувало політ моєї фантазії. Вишукані назви творів, зазвичай духовно-релігійного характеру, заворожували мене, людину слабкої віри, своєю малозрозумілістю. А що мова, якою вони були написані, теж була застарілою, то разом виходила химерна сакральна абракадабра, містичні лабіринти таємних знань, які мені дуже хотілося розшифрувати і пізнати, але які пізнати розумом не вдавалося. Я виписувала авторів і назви їхніх творів, історичні події, які слугували їм за тло (в основному це були релігійні полеміки православних із католиками, а пізніше — українсько-польська війна під проводом Богдана Хмельницького), вивчала біографії професорів Києво-Могилянської академії, навколо якої (спочатку — як Київської братської школи), власне, і завертілося українське бароко. Я насолоджувалася бароко, мліла в ньому. Вже тоді в мене з'являлося це нестримне і нестерпне бажання відчути час на смак, прожити щось більше, ніж одне своє життя, яке само по собі мало чим вирізнялося.

Мої батьки, кольору чиїх очей я не пам'ятаю, але з якими я завжди почувала себе дуже спорідненою, мало втручалися в мій щоденний життєвий плин, особливо після закінчення школи і вступу до університету. Цю знамениту подію вони відзначили купівлею дорожнього, як на наші статки, комп'ютера, занесли його в мою кімнату, ввімкнули, хвильку подивувалися блакитному екранові й залишили мене з ним сам-на-сам, нечутно зачинивши за собою двері. Відтоді батьки з'являлися в моїй кімнаті, лише щоб принести їсти (мама) чи збудити вранці (батько). Вони не знали, що зі мною відбувається, але зі мною й не відбувалося нічого особливого. Я пофарбувала на біло, а потім у рудий колір своє коротке волосся, купила на секунді яскраво-зелену синтипонову куртку і до неї носила розкльошені малинові вельвети. В університеті я сиділа завжди на останніх рядах, ні з ким не розмовляла і не заводила дружби, особливо після того, як одна пишноволоса однокурсниця-протестантка по короткій бесіді назвала мене «неспасенною» і цілком серйозно запевнила, що я горітиму в пеклі, бо обожною літературою, а в самого Бога не вірю.

Тоді й з'явився він. Спершу я навіть не звернула жодної уваги. Він зайшов до лекційної зали, був похмурий пізньо-осінній день, так що золотисте волосся прибульця з моїх останніх рядів здалося тьмяним, масним і недоглянутим. Чоловік був одягнений недбало і дуже традиційно, в дешевий светр під шию і чорну шкіряну куртку, яку носили дев'яносто вісім відсотків дорослого чоловічого населення мого міста, — решта два відсотки саме збирали на неї гроші. Я відвернула погляд до вікна, мені не було цікаво, що він скаже. Чоловік став за трибуною і почав розкладати перед собою папери, з яких мав намір читати нам лекцію. Студентська публіка притихла, але не від нетерпіння: вона робила так завжди перед черговим двогодним западанням у летаргійний сон, спершу притихала, а потім засинала з розплющеними очима, в'яло реагуючи лише на різкі підвищення голосу лектора. Чоловік закінчив розкладати папери і теж звернув очі до вікна. Він не глянув на нас, як це робили інші викладачі, не прагнув збудити наш інтерес чи хоч якось привернути увагу до нового предмета, і це видалося мені дивним, навіть дещо зарозумілим. Я подумала, що цьому викладачеві ми були ще більш байдужі, ніж він нам. На його молодому обличчі читалася якась нелюдська втома, в якій він без особливого опору розчинявся, ніби сіль у молоці. Він навіть не зняв своєї шкіряної куртки, хоча в залі було зовсім не холодно, і нарешті пробурмотів якесь перше речення, яке я не розчула, щось на кшталт: «Сьогодні ми розглянемо творчість такого-то». Кого-кого? Я не була певна, що хотіла це знати. За вікном здіймався і знову стихав осінній вітер, метляючи висохлим покоричневим листям карликових кленів в університетському дворі і множачи хаос ззовні і всередині мене.

— Тренос, альбо Плач! — раптом вигукнув чоловік за трибуною так голосно і пронизливо, що вже майже запала в летаргію студентська публіка перелякано стрепенулася і нашорошила вуха. Ніхто нічого не зрозумів.

— Тренос, альбо Плач, — дещо тихше, але так само пронизливо повторив голос і продовжив: — Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви.

Це, очевидно, була назва твору. Вона пульсувала в моїй голові, натягнута, немов арбалетна тятива: двох із перших трьох сказаних слів я ніколи досі не чула, невідомість тривожила мене і водночас притягувала. Це вже пізніше я дізналася, що «тренос» й означає з грецької «плач», а «альбо» — польською «або». Тоді ж ця назва видалася справжньою магією, древнім замовлянням, від якого розходяться хмари і втричі краще починають доїтися корови.

Лектор повів далі, намагаючись відтворити інтонацією стиль подібних «плачів», що йому, втім, зовсім не вдалося, тільки всіх насмішило:

— Горе мені, злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль в добрах моїх обідраній, ой леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягненій!

Студентськими лавами покотився смішок, зате мені сказане здалося таким еротичним, що я густо почервоніла і знову відвернулася до вікна. Почулася впійманою. Кілька сонячних променів раптом пробили похмуре осіннє небо й освітили округлу голову викладача. Пасма його золотистого волосся засяяли, а на обличчі, сповненому нелюдської втоми, раптом проступив піднесений смуток, що ним була просякнута вся та література, яку я так обожнювала.

— Звідусіль сіті, скрізь ями, звідусіль отруйні жала. Там вовки драпіжні, а там леви розлючені. Звідси дракони ядовиті, а звідси василиски люті. Не бачу, куди повернутись, не знаю, куди податись, до кого голову свою прихилити, кому себе в оборону дати.

Після кількох цитат лекція набула звичного характеру, чоловік монотонно диктував зі своїх паперів, а студенти мляво шкряботіли кульковими ручками, записуючи кожне почуте слово, щоб його не дай боже не довелось запам'ятовувати. Одна я сиділа нерухомо. Нічого не записувала, просто слухала. Викладач зупинився і вперше пильно оглянув аудиторію. Перечепився об мій застиглий погляд.

— Ви не конспектуєте? Так все добре знаєте?

Я не відразу збагнула, що ці слова звернені до мене.

— Я слухаю, — пробурмотіла із запізненням, так що всі присутні однокурсники з передніх рядів устигли обурливо озирнутися. Хто це там не конспектує? Вони тоді, мабуть, вперше зауважили моє існування. Задній ряд саме тим і добрий, що тебе не зауважують ті, хто рветься вперед.

Чоловік за трибуною вдавав, ніби не почув моєї відповіді. Він не потребував моїх виправдань, він не запитував — я пізніше це усвідомила — а докоряв, насміхався, кепкував. Ці кпини збуджували мене. Згодом він часто до них вдавався, і я раділа, бо нехай він з мене насміхається — інших сімдесят із лишком студентів він узагалі не помічав. Це були лишень статисти його щоденної втоми, декорація його всесвітнього смутку.

Кожного разу, заходячи до зали у своїй незмінній шкірянці й розлізливих дерматинових черевиках, він нишком пробігав поглядом аж до задніх рядів і заспокоювався, коли впевнювався, що я теж тут. Я витягала шию, щоб бути краще видною, готова до чергового поєдинку.

— Купити вам ручку, щоб ви мали чим конспектувати лекцію? — казав він з порога, ледь-ледь усміхаючись, так що тільки я розуміла, що слова адресовані мені і що він жартує.

— Ми маємо свої, — відповідала якась студентка, хіхікнувши, але він уже не чув: розкладав на трибуні чергові стоси списаних від руки паперів і розпочинав. У супроводі його дещо зависокого пронизливого голосу до нашої аудиторії вривалися Лазар Баранович із Касіяном Саковичем чи Кирило Транквіліон-Ставровецький, що його «учительное» Євангеліє

привселюдно палитимуть на площах Москви у 1627-му як люте послання диявола. Іван Величковський, український Джон Овен, неквапом проходжався між рядами зі своєю рукописною книжечкою «Зегар з полезегарком», яка залишилися невідомою сучасникам і яку віднайдуть лише двісті років по смерті автора. Стефан Яворський, колишній ректор Києво-Могилянської академії, а тепер прислужник російського царя Петра I, перед смертю слізно прощався перед нами з книгами, Климентій Зиновіїв римував усі можливі професії, а численні аноніми витали попід потрісканою стелею над нашими юними головами, ніби духи нехрещених немовлят.

Золотоволосий чоловік більше не жартував. Він, мешканець пострадянської провінції, обходився з українським бароко, немов зі священною кришталевою чашею, оздобленою перлинами і позолоченим обідком. З цієї чаші дозволялося надсьорбнути життєдайного нектару лише на великі свята. Я приймала дар і надпивала нектар із благоговінням. Даритель був мені вдячний.

Тривалий час ми не говорили наодинці, тільки обмінювалися шпильками під час лекцій. Він колов мене — я його. Одного разу мені вдалося тикнути його носом у помилку, і я дуже собою пишалася. Помста не забарилася. Вже наступної лекції, коли мій тріумф призабувся, він зганьбив мене перед усіма, бо, як з'ясувалося, я зовсім нічого не знала про Європу XVIII століття. Ми навперейми хизувалися знаннями, хоча насправді переживали взаємну радість віднайдення. Волею випадку абсолютно незнайомі люди стали один для одного цінними, навіть рідними. Життя набуло барви і сенсу. На пустелю зійшла крапля вологи. У непроглядному мороці зблиснула короткочасна іскра.

Якось я допізна засиділася в університетській бібліотеці. Вона працювала до восьмої вечора. Було за п'ятнадцять і середина лютого. Переді мною ще нависала гора книжок, які я мусила хоча б погортати. Читачів бібліотеки все меншало, столи порожніли. У величезних, майже на всю стіну вікнах маячив добре освітлений університетський двір із вимерзлими карликовими кленами, у повітрі витав неспокій. Зненацька надворі загриміло і заблискало. Грім узимку — дуже незвичне явище. Я зіщулилась у передчутті наближення кінця світу. Від наступного небесного удару задзеленчали шибки і замерехтіло електричне світло в бібліотечних лампах. Я подумала, що це ніколи не переживала грому в лютому. Цю думку я, очевидно, висловила вголос, бо золотоволосий чоловік, проходячи повз мене з оберемком якихось великоформатних газет, зупинився поруч, зовсім близько, і сказав:

— Так, я теж.

Це було перше, що він сказав мені віч-на-віч. Так, я теж. Його голос був серйозним і теплим. Мені хотілося закутатися в нього, стати словом, яке він промовить.

Я роззирнулася: в читальному залі залишилися тільки ми двоє.

— Що ви читаєте так допізна? — спитав він, цього разу вимагаючи дати відповідь, нетерпляче чекаючи на неї. Тепер йому було цікаво. Зрештою, йому завжди було цікаво, але тільки тепер він дозволив своїй цікавості об'явитися. Я розвернула книжки так, щоб було видно їхні корінці. Говорити я все одно не могла. Він схилився, щоб роздивитися назви.

— Бахтін. Це добре. Лосєв. Теж добре. Ви любите літературу.

— Я неспасенна, — навіщось видушила з себе я, а він засміявся:

— Ходімо вип'ємо чогось?

Революційні робітничі та селянські виступи, що у 1905 році сколихнули всю Російську імперію, майже зовсім його не зачепили. Емоційно Липинський переживав інші часи, а саме — козацьку революцію 1648 року під проводом Богдана Хмельницького, вважаючи її найвагомішою подією в дотеперішній історії українського народу. Всі книжки, які він читав, і документи, які досліджував, так чи інакше стосувалися Хмельниччини.

Раціональне захоплення переросло в містичне одкровення, коли Липинський цілком випадково в архівах князів Чарторийських натрапив на посмертний портрет невідомого досі, але одного з центральних учасників тих подій, заможного польського шляхтича Михайла Кричевського. Той, будучи київським полковником, у вирішальну мить перейшов на бік повстанців, таким чином урятувавши молоду козацьку республіку від передчасного розгрому. В ейфорійному дурмані Липинський прозрівав паралелі зі своїм життям і тлумачив відшуканий портрет чоловіка, що помер від смертельних ран у полоні литовського князя двісті п'ятдесят років тому, не інакше, як знак згори. Невідомий придворний митець написав портрет з мертвого тіла. Липинський власноруч зробив його відбиток і повісив у своєму кабінеті над столом, поруч із фотокарткою родини і зображенням гетьмана Богдана Хмельницького. Тепер це був його домашній іконостас.

Він міг годинами вдивлятися в мертве обличчя. З-під кожуха проступає лляна сорочка, пишній оселедець на гладко вибритому округлому черепі, обличчя вдоволене і, хоч заплющені очі повинні були підкреслювати передчасну смерть, здавалося, що Кричевський живий-живісінький, усього лиш грається в піжмурки, і щойно відведеш погляд вбік — він зайдеться грайливим сміхом. Липинський міг поклястися, що полковник кілька разів йому підморгував.

Жертва поляка заради української державності надзвичайно його збуджувала. У житті і смерті Михайла Кричевського Липинський побачив більше, ніж будь-хто до і після нього.

Тоді ж оголосили про початок історичних відчитів в університеті. Липинський подав своє прізвище до числа доповідачів одним із перших. Історія захоплювала його понад усе. В цьому захопленні Липинський не бачив нічого, що суперечило б обраному ним фаху. Історія і рільництво мають, як він вважав, спільний предмет дослідження — коріння. Історія — це теоретична підготовка до практичного користування землею. Щоб розуміти землю, її властивості й характер, треба знати, хто по ній ходив і чого прагнув. Кінцева мета історії — відтворити коріння землі до найменшого відгалуження, дослідити особливості росту, причини загнивання і чудо відродження. Вмирання одного коріння і тріумф іншого. Липинський сподівався нашвидкуруч впоратися з теорією, щоб зі спокійним серцем перейти до щоденної господарки. Віддати данину землі, щоб могли нею користуватись.

Відчити проводились у головній залі Колегіуму Новум, тривали кілька днів і були доволі популярними у весняній програмі світського Кракова. Публіка збиралася різноманітна — від студентів та викладачів до лікарів і міських чиновників у супроводі розцяцькованих дружин. За найкращу доповідь лектор отримував грошову винагороду і можливість виступити на щорічній історичній конференції у Відні, що само собою вважалося великою честю.

Липинський дуже нервував, йому паморочилося в голові, заволокло очі, заклало вуха і відібрало голос. Коли перед самим виходом на трибуну він мало не спасував і захотів утекти, університетський товариш Микола Шемет притримав його за камізельку:

— Уяви собі, що всі ці люди в залі — голі. Геть чисто голі. Останні дослідження британських лікарів довели, що такий метод допомагає позбутися страху публіки. Публіка гола — значить, не страшна.

Невідомо, чи подіяли на Липинського товаришеві слова, чи спрацювали резерви внутрішньої сили, але він таки рушив до трибуни, щоб звідти виголосити:

— Участь шляхти в українсько-польській війні 1648—1649 років...

Публіка вдоволено замуркотіла. Вона ще не підозрювала, що на неї чекає.

Липинський неспішно почав:

— Для нас, людей ХХ сторіччя, які сліпо вірять у творчу всемогутність парламентських промов, побожно схиляють чола перед потугою журналістських пер, які дивляться на розвиток суспільства крізь призму літературних настроїв або будують майбутнє держави на збільшенні, скажімо, випуску молочних продуктів, — нам, отже, може здатися незрозумілою ця добровільна данина з власної крові, яку український народ у XVII сторіччі склав у жертві за свою свободу. За силою і розмахом повстання українців у роках 1648—1649 перевищувало все, що бачила тогочасна Європа. Могутність, яку зумів викресати з себе український народ, пізніше радикально вплинула на долі двох сусідніх держав, Речі Посполитої і Московського царства, будучи для Польщі початком кінця, а для Москви початком посиленого розвитку і росту. Сучасні історики, приналежні своєю ідеологією до Польщі або ж до Москви, забувають про об'єктивний суд у своїй оцінці цього періоду передусім, — тут Липинський ненадовго зупинився, — української історії.

Слухачі спантеличено затихли. Словосполучення «українська історія» ніколи раніше не звучало в цих стінах.

— Участь шляхти в козацькому повстанні вже не піддається сумніву, — говорив з трибуни Липинський. — Виговські, Креховецькі, Гуляницькі, Іскрицькі, Федьковичі — це лише деякі імена родовитих повстанців. Михайло Кричевський, ще донедавна вірний син польської корони, перейшов на бік Хмельницького і перехрестився в православ'я. Тоді ж він відмовився від свого католицького імені Станіслав і став Михайлом. Це факт винятковий для тих часів. Тому ми більше не вважаємо можливим трактувати Хмельниччину як повстання бідних проти багатих, як то любить робити польська історіографія, щоб знецінити і приховати її справжню суть. Участь правлячої верстви перетворила «бунт низів» із соціального явища в політичне, з руської реbelie — у визвольний рух за створення незалежної держави. У цьому його найбільша цінність.

Липинський поспіхом заковтував повітря і читав далі, мов свідок на суді, який має лише кілька хвилин, щоб розповісти правду.

— Чи був Кричевський іудою та відступником, як його ще кілька століть потому зображали на придворних гобеленах польські майстри? У часи, коли шляхта творила державу й навпаки — держава творила шляхту, брак власної державності означав для народу втрату своєї аристократії на користь чужої держави. Давній український рід Кричевських — найкращий приклад цього. Сучасники вважали Михайла Кричевського поляком і дивувалися, як він міг пожертвувати королівською прихильністю і своїми маєтками, які з цієї прихильності впливали, у погоні за безплотною ідеєю. Але те ціле покоління шляхтичів, яке віднайшло своє справжнє коріння і стало в бій за можливість незалежності, довело, що іноді безплотні ідеї важливіші за королівські маєтки. Їхній вчинок заслуговує не на осуд, а на славу і найвищу пошану. Що трапалося з їхніми дітьми по стількох роках української бездержавності, можемо добре бачити тепер. Шляхта на лівому березі Дніпра майже повністю русифікована, шляхта на правому березі — полонізована. Матеріал, з якого могла вирости державна Україна, був обернений на будівництво сусідів. Але як би там не було, ця жертва не пішла намарне. Бо якщо українці тепер існують як народ, то лише завдяки Хмельниччині. Не було в житті українського народу хвилини, важливішої за велику

Револуцію 1648—1649 років.

Коли Липинський закінчив, зала заціпеніло мовчала. Пальці доповідача впивалися в зіжмакані і скроплені гарячим потом аркуші паперу, все тіло тремтіло.

Молода жінка підвелася на останніх рядах. Стало так тихо, що Липинський міг чути загрозливий шурхіт її спідниць.

— Ганьба! — вигукнула жінка, і тієї миті їхні погляди зустрілися.

Жінка дивилася велично і зневажливо водночас, подібні погляди Липинський ловив на собі від матері.

— Ганьба! Ганьба! — знову і знову вигукувала жінка, доки публіка не отямилася й не підхопила собі.

— Заберіть цього блазня!

— Хто дав йому право виступати?!

— Зрадник! Ганьба!

У залі зчинився неймовірний галас. Липинський поспіхом залишив трибуну і ледве живий вибіг на вулицю. Періщила весняна злива, в повітрі пахло таємним, солодким, звабливим, досі невідомим.

— Не переживай, — підбадьорював університетський товариш, коли вони з Липинським прогулювалися на Блонських луках, — ти ж не сподівався з такою доповіддю, що тобі аплодуватимуть, правда ж?

— Я зробив, як ти велів, друже, — відповів задуманий і розчервонілий Липинський, — я уявив її голою.

Чутки про зганьблення Вацлава Ліпінського, сина Клари і Казімежа Ліпінських з герба Бродзіч розійшлися блискавично. Матір написала гнівного листа, в якому наказувала негайно приїхати додому. Липинський послухався і на Великдень уже був у Затурцях. Родинний маєток тепер більше нагадував тюрму, наглядачі якої запаслися березовими різками і не могли дочекатися години привселюдного покарання. Брати — один старший, один молодший — кепкували з В'ячеслава. Батько намагався жартувати. Клара Ліпінська розкричалася, потім розплакалася. Виплюснвши основні емоції, увесь наступний час вона присвятила читанню нотацій, протягом яких Липинський тільки понуро мовчав.

Молодший брат Станіслав, з яким у Липинського були довірливі стосунки, лише сумно кивнув головою на прощання. Він саме закінчував навчання в Київській політехніці і наступного року мав також переїхати до Кракова.

В останню мить, коли Липинський вже чекав на ганку візника, Станіслав кинув, що йому більше подобається університет у Липську, і він вступатиме туди, а не до Кракова.

— Це мама вирішила? Щоб ти не потрапив під мій поганий вплив?

Станіслав зам'явся.

— Мама тут ні до чого. Це моє рішення. Хочу вивчити німецьку мову.

В'ячеслав поїхав, більше не сказавши братові ні слова. Клара Ліпінська, гріючи ноги біля каміна, зітхала так, що було чути всім у домі:

— Не знаю, що то буде.

Липинський теж не знав. Зухвале обличчя кривдниці знову і знову спливало в його пам'яті, худе і різке, ніби художник у шалі творіння забув заокруглити лінії. «Ганьба, ганьба!» — ненастанно викрикувала жінка. Бісиця, не інакше. Вона більше ні на мить не залишала Липинського в спокої. Зеленоока, волосся темно-русяве, пряме, голос безжальний.

Казимира Шумінська — так її звали. Студентка рільничого факультету, на два роки молодша, тому їхні з Липинським шляхи досі не перетиналися. Втім, жінок в університеті було так мало, що не помітити одну з них міг тільки він.

Тепер усе змінилося. Казимира стала ввижатися Липинському постійно і будь-де: університетські коридори були заповнені Казимирою, вулиці Кракова були заповнені Казимирою, думки були заповнені Казимирою. Казимира була всюди.

Липинський більше ні хвилини не міг всидіти в бібліотечних архівах, бо тут не мав жодного шансу її зустріти. Він вивчав розклад її занять і ставав неподалік від тієї лекційної зали, з якої вона могла вийти. І коли вона виходила, ніби якась середньовічна польська королівна у супроводі легковажних кавалерів, Липинський завмирав, із вдячністю приймаючи її нищівний погляд, ніби милостиво кинуту кістку. Потім він ще довго стовбичив на одному місці, не маючи сили зробити бодай крок, аж доки університетські прибиральники не просили відійти вбік, щоб підмести його розчавлену об дерев'яні підлоги гідність.

Родина Шумінських — це були збіднілі аристократи: вдова і двоє доньок на віддані, усі славилися гострим язиком і свавільним норомом. Мешкала родина в будинку неподалік двірця, займала простору квартиру на другому поверсі, решту здавала. Будинок уже давно потребував ремонту, але коштів на це у пані Шумінської не було, бо її чоловік примудрився перед своєю наглою смертю у віці сорока двох років інвестувати сімейні заощадження в якийсь безглуздий винахід, що мав реєструвати землетруси. Виглядав цей винахід як звичайнісінька ваза із незрозумілими гачками, які стирчали у всі боки. Одну таку вазу пані Шумінська отримала поштою вже після чоловікової смерті. До вази долучався завірений нотаріусом лист, в якому повідомлялося, що автор винаходу, на жаль, помилився в розрахунках і тепер завзято працює над новим проектом, а саме: над окулярами, які світитимуться вночі, і якщо пані Шумінська зацікавиться інвестуванням, винахідник готовий назвати дивовижні окуляри на її честь. Пані Шумінська окулярами не зацікавилася. «Землетрусну» вазу вона поставила у вітальні на видному місці як пам'ятник чоловічій дурості.

Липинський не міг знати, що нелюбов до осіб протилежної статі була у цьому домі спадковою.

Казимира Шумінська швидко здогадалася про його несподівані почуття і почала вдаватися до жорстоких привселюдних насмішок. Липинському передавали кожне її дошкульне слово.

«Липинський по вуха закохався у фурію», — констатували його однокурсники і радили відвідати кілька салонів із вродливими краківськими повіями, натякаючи, що його кохання — всього лиш наслідок нестачі жіночого тепла. Липинський не знав, чи те, що він відчував, було коханням, бо ніколи раніше нічого подібного не переживав. Якщо кохання — це страх, нищівна туга, нудота, одержимість іншою людиною, то так, він кохав. Але що тоді в коханні такого доброго, що з нього замість лікувати зробили культ і сенс людського життя? Кохання — це сповнена страждань хвороба. Вкрай небезпечна. Незцілима.

Настали важкі часи. Липинський майже не спав, зовсім перестав їсти і схуд до непізнаваності. Професор Лепкий кілька разів запрошував його до себе на чай, але гість увесь час мовчав, розглядаючи горня в руках і гуцельський килимок під ногами. Дружина професора Лепкого пробувала нагодувати гостя борщем, але Липинський відмовився, кажучи, що погано перетравлює буряки.

Нестерпне бажання десь її зустріти з плином часу перетворилося на глуху незагойну рану. Він страждав, коли не бачив її, але страждав ще більше, коли їхні погляди перетиналися і вона швидко проходила повз, усією своєю елегантною поставою засвідчуючи зневагу. Тому він більше її не шукав, навчившись задовольнятися малим — самою лише думкою, що вона десь поруч, можливо, в сусідній залі, сидить на студентській лаві, нахабно виправляючи підстаркуватих лекторів. Вона була розумна, тут ні в кого не виникало сумнівів. Її великі зелені очі випромінювали живий інтерес до всього, що бачили перед собою. Окрім Липинського, звичайно. Коли перед нею стояв він, її очі палахкотіли, немов дві розжарені вуглики, обіцяючи

перетворити на попіл при найменшому наближенні.

Липинський був переконаний, що це прокляття. Часто молився. Коли хтось намагався розрадити, він мовчав. «В'ячеславе, ця дівчина не варта таких мук, — казали йому. — Вертайся в бібліотеки, там твоє місце, ти станеш великою людиною».

З царської Росії доходили тривожні вісті. Селяни і робітники бунтували і палили, де могли, поміщицькі маєтки, гімназисти страйкували, військові відмовлялися виконувати накази, у повітрі витало щось середнє між хаосом і передчуттям свободи. Уряд нарешті зняв заборону з української мови — і в Лубнах колишній університетський товариш Липинського Микола Шемет почав видавати з братами першу українську газету. Липинський запропонував назву «Хлібороб», Шемет погодився.

Звична манера одягатися у все чорне тепер пасувала Липинському як ніколи. Він носив жалобу. Якась частина його вмирала в тяжких муках, і ніхто нічого не міг зробити, окрім — коли настане час — послати за священнослужителями, щоб відспівали.

І такий час нарешті настав.

Липинський вирахував, до якої церкви ходить родина Шумінських, і теж почав туди навідуватися. Після завершення однієї з недільних мес, коли люди потроху почали виходити з церкви, він нерішуче зупинився на проході, шукаючи її очима. Казимира з плоті і крові раптом виринула перед ним, але не пройшла, як завжди, повз, а стала напроти і вправно загородила шлях до втечі. Пастка замкнулася, Липинський не мав куди тікати. Казимира вигукнула:

— Погляньте на поляка, який переймається русинами більше, ніж власною державою!

Липинський не мав потреби вслухатися в її слова, він знав, на що Казимира була здатна.

— Чому ж ви тепер, пане Липинський, прийшли до католицького храму? Ідіть молитесь Богові православних холопів.

Її обличчя, таке жорстке і безжальне, видалося йому найріднішим у цілому світі, різке і гостре — найлагіднішим і найпривабливішим з усіх облич. Липинський похитнувся, на мить втративши рівновагу. Він розумів, що ще один крок — і буде перейдено межу, за якою всяка любов між ними стане неможливою. Казимира вже зробила цей крок, тепер справа залишалася за Липинським. Він шепнув, не обороняючись:

— Панночка Шумінська забули, що Бог у всіх один.

Навколо уже зібрався натовп роззявлених ротів — холоднокровних статистів, які мали засвідчити довгоочікувану страту каторжника.

— Аж ніяк, пане Липинський! Про одного Бога говорять ті, які не вірять у жодного! А про особливості вашої віри ми вже почули на весняних відчитках в університеті.

— І що такого безбожного я там сказав? Що кожен народ, зокрема й український, буде боротися за право самовизначення? Як він це вже неодноразово робив у минулому. Хіба не це я сказав?

— Український народ не має ніякого минулого, бо самого народу такого немає. А ви, пане Липинський, зараз свідомо чи несвідомо підіграєте ворогам польської держави.

— Нагадаю вам, панночко, що польської держави так само немає, як і українського народу.

Казимира фиркнула, тоді як Липинський перебував у дивному, мало не паралітичному спокої. Цей спокій розливався тілом, вимагаючи завершення поєдинку і повного звільнення, навіть якщо воно коштуватиме частини цілого організму. Так лісові звірі рятуються із залізної пастки, відгризаючи собі придавлену лапу.

— Панночка Шумінська зараз свідомо чи несвідомо підіграє тим недалекоглядним польським патріотам, які, мріючи про велику Польщу, ігнорують стремління українців чи русинів, як ви їх звете, бути незалежними. Коли прийде пора, українці підуть проти поляків і заскочать їх зненацька, бо такі, як ви, люба панночко, безперервно товкмають, що українського

народу не існує. То хто з нас більший зрадник? Хто з нас більше шкодить Польщі: я — своєю правдою, чи ви — своєю брехнею?

Він випростався. Більше не відчував себе живим. Можна було посилати за священнослужителями, щоб відспівували, і один із них, місцевий ксьондз, насправді з'явився.

— Божий храм — не місце для подібних дискусій, — сказав він і миролюбним жестом випроводив усіх надвір. На виході вони — Липинський і Казимира — торкнулися одне одного плечима і сахнулися врізнобіч, немов ошпарені. За мить вона розчинилася в натовпі, й останнє, що Липинський бачив, — її здійняте вгору, гостре, ніби альпійський шпичак, підборіддя. Воно обіцяло ненавидіти його стільки, скільки стоятиме світ і навіть ще трохи після його падіння. Це був кінець. Липинський полегшено зітхнув і рушив у протилежний бік.

Опісля він вирішив навідатися до краківських повій і вже наступного дня зробив це з невластивою для себе зловтіхою. В обіймах пишногрудої незнайомки Липинський змирився зі своєю втратою і більше не думав про Казимиру.

Але вона почала думати про нього.

VI

1906

Казимира

Зиму Липинський провів у легкому блаженному тумані. Ні про що не думав, нічого не відчував, механічно перечитав усе, що знаходив із соціології: ця зовсім нова і не всіма визнана наука раптом надзвичайно привернула його увагу. Мало не кожного вечора прогулювався на Блонях — луг вкривався туманом, густим і пишним, наче овеча вовна, так що Липинський бачив не далі ніж на крок перед собою. З туману час до часу вигулькували незнайомі люди — такі самі безцільні блукачі, як і він. Треба було дуже обережно ступати й іноді різко зупинятися, щоб не вдаритися з ними чолом. Липинський йшов далі, аж на Олеандри, за Краків, переходив місток через річку Рудава — на темній воді манячили одинокі лебеді, які чомусь усе частіше залишалися тут на зимівлю.

Липинський почувався захищеним у цих туманах: у них безслідно розчинялася туга за недосяжним.

У Росії почалися криваві зачистки. Могли розстріляти за підозру у зв'язках із заколотниками. Царський указ про демократичні свободи і запровадження Думи на тлі жорсткої реакції втратив своє вікопомне значення. Четвертий номер першої української газети «Хлібороб», що її в Лубнах почав був видавати Микола Шемет, вилучили з продажу, а п'ятий номер цензура взагалі не допустила до друку. Замість новорічної листівки Шемет надіслав Липинському короткого листа, в якому попросив деякий час йому не писати, бо листи із закордону компрометували. Закінчив фразою: «Якби ти тільки знав, дорогий В'ячеславе, як часто я тепер про тебе згадую».

Був квітень. Весна все ніяк не наставала, хоч останні тижні світило сонце. Чорні й неживі дерева стирчали з перемерзлої землі, тільки легковірні трава де-не-де позацвітала крихітними маргаритками. Ніщо не віщувало біди. Липинський ішов Блонями неквапом, весь у чорному.

— За такої погоди варто носити з собою парасолю, — жіночий голос пролунав зовсім неподалік і несподівано вивів його із задуми. Липинський відразу здогадався, кому той голос належить, такий дзвінкий і різкий одночасно. Холоднокровно підвів погляд:

— Панночка Шумінська? Ще не було такої погоди, яка би змусила мене носити парасолю. До цього виду розкоші маю чомусь особливу неприязнь.

— То, значить, мокніть тепер, — вона стояла перед Липинським, і її худе лице вперше випромінювало щось інше, ніж ненависть. Що це було? Задержуватість? Виклик? Грайливий шал? Давній біль заворушився в ньому, ніби триголовий змій, якого у виснажливому бою тільки приспали, але не придушили цілковито.

На чоло впали перші краплі холодного дощу. Липинський розгублено глянув у захмарене небо, щоб той, хто там засів, терміново порадив, що робити далі: прожогом тікати геть чи залишатися, ризикуючи життям. Казимира весело засміялась. Вона була не сама, а з двома подругами. Одягнена у просту приталену донизу сукню і зелене англійське драпове пальто. Навколо шиї — песцевий комір. Сама — як лисиця.

— На жаль, пане Липинський, ми нічим вам не допоможемо, бо маємо одну парасолю на трьох. Але якщо хочете, можете супроводити нас до міста. З нами так цікаво, що ви не помітите, як промокнете до нитки.

Всі троє знову засміялися. Казимира неквапом рушила вперед, даючи Липинському кілька секунд на роздуми. Його тіло прийняло рішення швидше, ніж він встиг отямитися, і слухняно

поволоклося слідом.

«Невже таки так?»

А вголос він сказав:

— Чим я завдячую такій несподіваній переміні? Пригадую, останнього разу під час нашої зустрічі панночка Шумінська більше нагадувала роздраженну пантеру, загнану в божі хороми.

— Мушу зізнатися, пане Липинський, ваші грубі слова в церкві не залишили мене байдужою. Спершу я дійсно дуже злилася, але тепер, коли злість минула, мені кортить ближче з вами познайомитися. Ви справляєте враження людини прямої і чесної. Я дуже ціную ці дві якості, навіть якщо вони належать моєму ворогові.

Пронизливий вітер з дощем нещадно сік його обличчя, але Липинський справді нічого не помічав. Казимира щебетала за крок від нього так приязно, ніби цілого року ворожнечі між ними взагалі не було. Ніби вони щойно познайомилися, і Казимира ніколи не ганьбила Липинського перед півтисячею свідків, ніколи не насміхалася з нього, не проходила стільки разів повз, не задирала носик, не прострелювала зеленими очиськами.

— Своєї позиції щодо українського питання я не змінив, дорога панночко.

— Називайте мене Казимирою.

— А ви мене — В'ячеславом.

— Як?

Вона знову засміялася. Одинокі лебеді під мостиком через Рудаву насторожено засичали.

— Хіба вас не Вацлав звати?

— Польською — Вацлав, українською — В'ячеслав.

— Поки ми на польській землі, пане Липинський, я буду називати вас Вацлавом і не інакше.

Липинський промовчав. Ім'я — це найменше, чим він того вечора пожертвував.

Наступної неділі його було запрошено до Шумінських на пообідній чай. Матір Казимири увесь час похмуро сиділа у вітальні і в розмову не втручалася, лише спитала, чи Липинський бува не винахідник, бо серед винахідників дуже багато авантюристів.

— Моя мрія — працювати коло землі, вельмишановна пані, — відповів він. — Зараз я закінчую агрономічні студії і ще маю намір відслухати лекції з філософії та соціології. Соціологія — наука нова, але дуже перспективна. По завершенні навчання я повернуся в Росію. Там у мене спадок — хутір мого дядька Адама Рокицького, недалеко від Умані, може, Ви знаєте.

— Не знаю, — буркнула пані Шумінська, але ворожість зникла з її обличчя, лишилося тільки незадоволення. — Ви читали, яка трагедія сталася у Сан-Франциско? Який землетрус? Скільки будинків повалило! Тисячі людей загинуло! Подумати тільки! Ось що треба вчити: як рятувати міста від такого жахіття, а не філософію. Треба дивитися в майбутнє, молодий чоловіче.

У жіночому королівстві Шумінських не любили випадкових гостей. Взагалі ніяких гостей не любили. Якби в нутрі Липинського якраз не відбувався материковий розлом, значно потужніший за всі землетруси планети разом узяті, він би не витримав тут довше, ніж півхвилини.

В епіцентрі стихії йому усміхалася Казимира. Весела, дотепна, розумна. Вона явно фліртувала, але так, як це роблять жінки, щоб вирахувати площу чоловічого почуття й об'єм гонору, від якого нещасний готовий заради свого почуття відмовитися. Ще кілька місяців тому Липинський з легкістю віддав би душу, аби тільки вона глянула в його бік. Тепер же, ошелешений несподіваним даром, він просто розгублено спостерігав, як незнайомиць у його тілі без найменшого опору здавався на милість завойовниці. Слово за словом, сміх за сміхом, дотеп за дотепом Казимира блискавично займала його неприступні фортеці, сміливо ступаючи на порослі хащами землі. Блаженний туман не розвіявся, а навпаки загус так, що Липинський

відчував його млосне тепло на своїй шкірі. Очі, які все одно нічого не бачили, заплющувалися у благій знеможі, і деколи його охоплював страх, що, можливо, він снить і це все — лишень підступний сон розуму, який, не отримавши бажане від реальності, виснив собі жінку, страшенно схожу на Казимиру і майже таку саму живу, як вона.

Відтепер вони часто прогулювалися на Блонях удвох. Навколо буяла весна, хоча рвучкий вітер ще подекуди заносив холодом, нагадуючи, що всі переміни — відносні, а минуле ніколи остаточно не зникає і повернеться, коли його чекаєш найменше. Рудава вийшла з берегів і луг подекуди перетворився на непролазні мочарі. Звичні тумани розсіялися під урочисте ревіння худоби, вперше вигнаної сюди після довгої зимівлі пастися.

Гостре Казимирине личко прикрашали русяві завитки, які вона дбайливо накручувала перед відходом до сну, а високий білий комірець із дрібним мереживом подовжував її і без того довгу, як у краківських лебедів, шию. Вона не була особливо вродливою, але Липинському здавалася найкрасивішою з усіх. Що він хотів понад усе: обійняти її і так тримати в обіймах до останнього подиху. Залагоджувати побутові справи, кудись ходити, вчитися, хворіти, бувати засмученим чи втомленим, зустрічатися з однодумцями і все це — тримаючи її в обіймах. Казимира стала дном його душі. Нове почуття наповнювало його в'язким солодом, і Липинський беззастережно прийняв його за щастя.

Вже в травні він написав батькам, що зустрів дівчину, з якою хотів би одружитися.

Клара Липинська негайно приїхала на оглядини. Казимира їй не сподобалася.

— Занадто впевнена в собі, вертихвістка, — таким був материн вердикт. — Її збуджує новизна і відлякує побут. А життя — це побут, сину.

— Я вже вирішив, — відрізав Липинський, хоча, може, й підозрював, що в материних словах є частка правди. Казимира мала авантюристський характер, прагнула свята, пригод і гострих почуттів. Поки що Липинський давав їй це все. Іскри між ними ще не пригасли, а коли вони сперечалися на поточні політичні теми, навколо ставало так гаряче, ніби в кузні. Він не попускав їй, вона не попускала йому. Їхні дискусії могли тривати годинами, і Липинський притримував чергові аргументи лише тоді, коли помічав сльози на її блідих щоках. Тоді Казимира, як дитина, радісно сплескувала в долоні і всі наступні дні святкувала перемогу, повторюючи: «Ну визнай, Вацлаве, що тут ти не мав рації!». Іноді він визнавав, але частіше заперечував, і дискусія розпалювалася з новою силою.

Ні, наразі гострих почуттів між ними не бракувало. Але чи могло так тривати завжди? Казимира мало надавалася на роль, яку їй заготував Липинський, ночами вимріюючи їхнє подружнє життя до найменших подробиць. Роль вірної соратниці і мовчазної помічниці була не для неї. Мовчати і бути вірним мусив той, хто мав необережність у цю фурію закохатися.

Проте для матері один аргумент переважив усі вади: Казимира була полькою. Клара Липинська чекала на одруження сина з трепетом, побоюючись найгіршого. У родині її знайомих уже сталася трагедія, коли молодий чоловік всупереч батьківській волі так само несподівано повернувся на українство, а потім ще й одружився з першою-ліпшою україночку, яку зустрів. Нею, звісна річ, виявилась якась неотесана селянка із забитого села. Не допомагали ані вмовляння, ані ультиматуми. Щоб уникнути громадського осуду, тій сім'ї довелося оголосити сина розумово неповносправним. Клара Липинська дуже боялася подібного сценарію і відразу вирішила, що найгірша Казимира краща за будь-яку Параску.

Наступного дня вона мала владнати зі старшою Шуминською процедурні справи і від синового імені попросити руки Казимири. Пані усамітнилися в кабінеті. Молодіж у цей час вдавала, ніби не розуміє, що відбувається, обговорюючи на канапі у вітальні жіноче виборче право.

— Відмовляти жінці в можливості обирати місцеву владу на рівні з чоловіками — це

якийсь кам'яний вік! — палко доводила Казимира. Вона уважно слідкувала за цією темою і навіть надіслала у жіночий віденський тижневик Die Arbeiterinnen-Zeitung листа, в якому пристрасно описувала сподівання польського жіноцтва отримати право на політичний голос. Той лист чомусь так і не надрукували.

— Якщо мешканки Фінляндського князівства першими в Європі підуть на вибори — а саме так виглядає! — це буде приниженням для всіх тих, хто вважає себе авангардом європейської спільності, для всіх нас!

Матері вийшли з кабінету. Клара Ліпінська розчервонілась, як рак, кисті рук затисла у вольовий кулак.

— Не все так просто, — почав був Липинський, але, дивлячись на матір, запнувся.

Пані Шумінська не церемонилась:

— Казимиро, я була чесна і сказала шановній гості все, що думаю про її сина. Я не вважаю його доброю партією для тебе, але дам дозвіл на шлюб, якщо ти сама його хочеш. А ти його хочеш?

Клару Ліпінську аж трусило від люті. Казимира опустила погляд у підлогу й мовчала. Липинський завмер. За ті кількадесят секунд невизначеності він знову пережив увесь біль, якого ця дівчина вже встигла йому завдати. Здавалося, що вона зараз порсне сміхом і зневажливо вигукне: «Мамо, ну хто ж піде за цього тюхтія заміж? Як ти могла таке про мене подумати?! Я всього-на-всього чекала зручної нагоди, щоби помститися». Тієї миті Липинський пригадав їхню сварку в церкві і в його голові промайнула підозра, що пізніше зустріч на Блонях, запрошення додому, прогулянки і милі розмови були нічим іншим, як підготовкою до найпідступнішого і тому найдосконалішого плану помсти, на який досі спромагався жіночий розум. Якби це було так, то план удався б. Липинський був би цілковито зруйнований.

— Я хочу його, — ледве чутно прошепотіла Казимира, і спершу Липинському здалося, що це шепотіла його уява.

— Що ти бубониш, Казимиро? Не можеш сказати чітко?

Казимира встала і, як солдат, задерши вгору голову, голосно і чітко виговорила те саме:

— Я хочу його.

Вона не дивилась на Липинського. Так, ніби вже досягла своєї мети і більше нікого не потребувала. Можливо, її план помсти був значно вишуканішим і в мільйон разів жорстокішим, ніж хтось міг помислити.

— От і вирішилось, — роздратовано підсумувала господиня дому. — Ви мені вибачте, але я погано себе почуваю і мушу негайно прилягти. Хочете чаю, свахо? Якщо так, то я розпоряджуся, щоб принесли.

Клара Ліпінська більше не могла стримуватися.

— Дякую, але мені вже час йти, — на цих словах вона, як вихор, вилетіла з покоїв і більше ніколи туди не повернулася.

Синові вона пізніше сказала:

— Яка нестерпна родина! Не уявляю, як ти збираєшся з ними вживатися. Таку зарозумілу поведінку, звичайно, можна собі дозволити, але не тоді, коли ти повний банкрут.

Матеріальне становище Шумінських ні для кого не було таємницею. Однак воно цікавило Липинського найменше. Коли заручені zostалися наодинці, Казимира відчужено розглядала бджолу, яка щойно залетіла у прочинене вікно і тепер не могла знайти дорогу назад. Незручна тиша в кімнаті розросталася, аж темніло в очах, але ніхто не міг примусити себе щось сказати, щоб її розвіяти. Новий статус їхніх відносин був незвичним і відлякував. Бджола істерично билася об шибку, старанно вимиту до Зелених свят. Казимира чекала. Липинський врешті промимрив:

— Жіноче виборче право мало б сенс, якби жінки отримували освіту нарівні з чоловіками. Без освіти право голосу — пустопорожня цяцянка. Звідки жінки знатимуть, за кого їм голосувати, якщо вони не вміють ні писати, ні читати. Вирішуватиме все одно їхній чоловік.

— Жінки вміють писати і читати! — гаряче заперечила Казимира.

— Я не кажу, що всі не вміють, але багато...

Липинський замовк, Казимира кинулася до вікна і відчинила його навстіж, щоб допомогти бджолі вилетіти на волю. Бджола забилася у верхній глухий кут між шибою та рамою і притихла. Липинський підійшов, щоб допомогти.

— Не треба мені допомагати!

Але вона хотіла, щоб він допоміг.

Липинський взявся зібганою фіранкою вишпортувати комаху зі сховку, однак робив це — звично для себе — дуже невміло. Бджола залетіла за комір, і різкий біль прострелив усе його тіло. Липинський схопився за шию і заволав так, ніби через укус набрався бджолиного сказу. Казимира вклала його на канапу, шепочучи:

— Що сталося, Вацлаве? Я пошлю за лікарем, але скажи, що сталося?

— Так, пошли, — Липинський перейшов з голосного крику на передсмертний стогін, — але, мабуть, буде запізно. Я вмираю. Я не маю чим дихати, Казимиро. Я вмираю.

Його поблідле обличчя обмивали треті поти, руки стали крижаними, очі посоловіли.

— Боже, ти можеш сказати, що з тобою?!

— Проклята бджола вкусила мене сюди, в шию.

І він відвернув комір сорочки, щоб показати. Казимира видихнула. Вона хотіла засміятися, але не зробила цього. Натомість раптом схилилася над ним і поцілувала в губи.

Світ навколо перестав існувати, біль притих. Поцілунок був ледь відчутним. Це був радше подих, аніж поцілунок, фальшивий доторк, одиночна вилазка на сипучі піски, коли одна нога тут — одна там, щоб тільки розворохобити піски, але не застрягнути в їхніх смертельних обіймах. Липинський мав право на цей поцілунок, адже вони щойно заручилися. Але не мав сміливості. Казимира відвела голову, і він її не зупинив.

Багато років потому він прокручував у пам'яті все знову і знову: бджолу, свій крик, її переляк, її поцілунок, хоча ні, то був не поцілунок, а пропозиція поцілунку, пропозиція себе, мовляв, відтепер я буду твоєю, бери мене, бери мій розум і моє тіло. А він не взяв, відштовхнувши її, байдуже, що з великого страху, і Казимира сховалася назад у свою мушлю, ображена і зганьблена, і більше ніколи звідти не показалася.

За ціле життя Липинський не зробив страшнішої помилки. Всі його наступні помилки були лише наслідком цієї першої.

— Думаю, не варто турбувати лікаря, — Казимира різко встала.

Розпластаний на канапі, Липинський безпомічно стискав затерплими пальцями горло, ніби хотів сам себе задушити.

— Тебе ніколи не жалила бджола, Вацлаве?

— Ніколи.

— Це не смертельно, — лице Казимири знову стало гострим, як кинджал.

Липинський згадав, що ще повинен був супроводити матір на двірець. Він підвівся з канапи.

— Я зайду завтра, як звично, о другій.

Казимира кивнула, він швидко зібрався і принижено вислизнув на вулицю.

Вінчання відбулося в тій самій церкві, де молодняк раніше так завзято сварилися. На церемонії були лише найближчі родичі. Дядько Адам Рокицький, власник великого маєтку неподалік Умані, приїхати не зміг, бо саме був зайнятий молотьбою, але запросив подружжя до себе на хутір у гості. Липинський відповів, що цього року приїхати не вдасться, вже все

розплановано, може, наступного, але, перш ніж погоджуватися, він ще порадиться з Казиминою, адже вони тепер одна сім'я і все вирішують разом.

Разом вони вирішили переїжджати до Женеви, щоб в тамтешньому університеті слухати курс лекцій із соціології. Обоє добре знали французьку. Обоє хотіли геть. Речі надіслали наперед поштою — у Женеві знайомі вже допомогли знайти помешкання якраз навпроти університету за адресою Рю де Кондоль, 4. Самі ж молодята подалися у весільну подорож до Венеції. У фешенебельному готелі на венеціанському острові Лідо вони провели два тижні.

Спершу постійно трималися за руки. Було у цьому щось нове для обох — новий вид близькості з іншою людиною, коли не треба готуватися до нападу чи тримати оборону, не треба подумки перебирати актуальні теми для розмови чи аналізувати почуті слова, шукаючи в них прихований натяк чи звинувачення. Можна було просто триматися за руки і нічого не говорити. Її рука була завжди холодною. Його — теж. Казимира цілими днями бовталася у воді: плавати, звичайно, не вміла, тільки вдавала. Він сидів на березі на розкладному стільчику, за найпалючішого сонця застебнутий на всі гудзики. Невідомо, що приховували ці неосяжні морські глибини. Великі риби могли відкусити йому ноги.

Море тоді Липинський бачив уперше і востаннє. Але бачив його не сам, а завжди з дружиною, тому сіль на губах і на шкірі пізніше незмінно нагадувала йому її.

І ось вона, усміхнена, щаслива, волосся вибилося з-під капелюшка, він рветься їй назустріч, але кожен крок, який він робить, щоб поєднатися з нею, роз'єднує їх, не зближує, а навпаки — віддаляє, забирає її в нього. Що ближче Липинський хотів бути з Казиминою, то менше її в нього залишалося, і коли він підійшов зовсім впритул, вона зникла повністю. Розчинилася, як крапля морської води в річковій заплаві. Лише присмак солі в роті нагадував, що вона колись узагалі була.

Згодом, щоби змогти викинути Казимиру з пам'яті, Липинський відмовиться від споживання солі в будь-якому вигляді. Безсольна дієта, як він це назве. Життя без Казимири.

Кажуть, що картини великих малярів Відродження колись, одразу по написанні, мали зовсім інакший вигляд, ніж тепер. Кіптяву від свічок, яка століттями, аж до винайдення електрики, осідала на їхній поверхні, вже неможливо нічим вивести чи стерти, тому первісних кольорів не побачить жоден відвідувач музею. Можна тільки припустити, якою була кольорова гама під димним нальотом. Минуле — це всього лиш припущення минулого. Кіптява, яка щільно покриває тривалі проміжки часу, — це історична обставина, а реальність — те, що всупереч усьому таки проступає назовні. Це не обов'язково найважливіша деталь цілої картини, навпаки, якась зовсім другорядна, дрібна дрібничка, на яку не звернув би уваги, якби бачив головне.

Так я запам'ятала своє минуле. Другорядні деталі грають у ньому, а точніше, в пам'яті про нього важливішу роль, ніж головні. Головні всі покриті кіптявою. Я не орієнтуюсь у власному житті. Якби хтось перевіряв мої знання про мене, то цей іспит я склала б останньою, найгірше з усіх. Сусіди розповіли би більше. Зате я дуже добре пам'ятаю мимовільні погляди, кинуті крадькома, коли сила волі давала збій, страхи, які так ніколи і не справдилися, але досі міцно тримають у своїх лещатах, раптові запахи липи чи розмоченого літнім дощем асфальту — і як я стрімголов по ньому біжу, захляпуючи малинові вельвети багнюкою з калюж. Бажання, від якого йшла обертом голова. Мені хотілося всього. Хотілося все зробити власним досвідом. Чи не цей голод іноді називають молодістю?

Я не втекла, наприклад, дізнавшись, що мій золотоволосий чоловік одружений. Взагалі, було би дивно сподіватися, що статечний викладач університету, без двох хвилин професор, холостякує. Одруження — якась така необхідна початкова фаза, без якої декотрі чоловіки не сміють просуватися соціальною драбиною вгору. Спершу вони мусять одружитися, а вже потім робити решту: будувати кар'єру, видавати книжки, роздумувати над сенсом буття, пиячити з колегами по роботі, одне слово — жити. Такі чоловіки вже народжуються одруженими. Кожна жінка, яка в них закохується, уже від народження мала би почуватися грішницею. Я смутно здогадувалася, що грішу, але напевне цього не знала. Мабуть, тому що не знала, що люблю.

Ми почали регулярно зустрічатися в маленькій затишній кнайпі неподалік університету, щоб поговорити. Це була така гра. Ми тільки говорили. Він сказав мені, наприклад, відразу ж:

— Моя жінка вчила те саме, що й ти тепер.

Я запитала, як її звати, скільки їй років, як вона виглядає. Валентина, на п'ять років старша за мене, гарна.

— Я не сумніваюся, що вона гарна, — запевнила я.

— Так-так, вона дуже гарна.

Більше ми про Валентину ніколи не згадували.

Наші розмови в кнайпі могли тривати годинами, аж до пізньої ночі, доки втомлені кельнери не починали демонстративно перевертати стільці за сусідніми столиками. Тоді ми переливали замовлене вино в одноразовий посуд і ще повільно допивали його у якомусь темному дворіку поблизу, сидячи на низьких залізних прутах, якими зазвичай огороджують грядки під будинками. Ніхто не впізнав би в нас студентку й викладача. Ми були більше схожі на меланхолійного поета і фривольну дівицю, падку на солодкі слова, які, втім, так і не були вимовлені. На фривольну дівицю я теж не була схожа в прямому розумінні, бо ніколи не носила коротких суконь із глибоким декольте. Я взагалі ніколи не носила ніяких суконь і мало чим нагадувала дівицю,

іменем хіба що.

Але все ж було в мені щось, що його притягувало. Сміливість? Спільний інтерес до літератури? Дотепність? Чи була я дотепна? Що взагалі рухає людьми у напрямку одне до одного? Мусить існувати якийсь механізм, який рухає, або ж принаймні критерій, певна ознака, за якою одна жива істота віднаходить у морі, що кишить багатьма іншими незліченними живими істотами, об'єкт для власних ніжних почуттів.

Іноді ми сиділи і певний час мовчки дивились одне одному у вічі. Він ледь погладжував мою руку на столі, я вдавала, ніби не помічаю. Тоді він ставав у стократ сумнішим, ніж звичайно, його очі блищали, перенісся морщилося, брови супилися, немовби йому дуже шкода за чимось, що він мав і що втрачає. Або чого ніколи не мав. Саме так, це був жаль за чимсь недосяжним. Я швидко віднаходила нову тему для розмови, бо не могла витримувати ці торттури мовчанням і доторками. Реготала і відсмикувала руку. Наша гра тривала далі.

На лекціях ми поводитись, як завжди, войовничо. Він делікатно зачіпав мою неприступну фортецю на задніх рядах, я неделікатно рубала з плеча, він ігнорував, продовжував лекцію, завершував і прощався, непомітним жестом показуючи мені, що сьогодні можемо зустрітись. Я летіла до кнайпи, а він уже там сидів, задуманий, над текою паперів, із кількома книжками під пахвою і келишком коньяку перед носом. Я заходила — і він усміхався. Але якось гірко. Жаль усе більше каламутив його погляд. Він випивав усе більше. Все частіше дозволяв собі різкі висловлювання, а коли я питала, що він від мене хоче, відповідав майже криком:

— Я нічого від тебе не хочу! Я не знаю, чого хочу!

Він був моїм першим читачем. Якось я принесла оповідання, яке написала під впливом наших дивних невітлених стосунків на своєму новенькому комп'ютері. Він узяв рукопис додому й обіцяв подивитися. До писання я не ставилася серйозно, воно було радше дослідженням самої себе, розвагою у нестерпній тузі, але увесь тиждень, чекаючи, що він скаже, я не знаходила собі місця. Дуже хотілося відповідати його очікуванням. Прив'язати його до себе своїм талантом. Показатися в повній красі, яку ззовні, може, було помітно не відразу.

Коли ми знову зустрілися, він урочисто передав рукопис назад і сказав, що йому сподобалося. Прочитав не відриваючись за одну ніч, що аж його домашні злилися, чого це він не спить. Для мене не спати за наших недостосунків було настільки звичною річчю, що його безсоння не справило жодного враження. Зате слово «домашні» — так. Про кого йшлося? Кота? Пса? Дружину? Дітей? Всіх разом?

— Чи є в тебе діти? — раптом здогадалася спитати я.

— Двоє.

Він не дивився на мене, коли це говорив. Я заплакала.

Тієї миті якийсь чоловік підійшов до нашого столика:

— Колего, ти чого доводиш студенток до сліз? Погано підготувалася до семінару?

Я швидко втерлася. Він глухо і непереконливо пробував виправдатися, мовляв, не доводив, сама заплакала, родинні обставини. Я згребла зі столу рукопис і вибігла з кнайпи не попрощавшись. Наша гра закінчилася — це було ясно.

Тоді ж закінчився курс української барокової літератури, і весь мій студентський потік, відітхнувши, радо вступив у значно зрозумілішу і понадміру трагічну сльозливо-романтичну українську літературу XIX століття. Лекції читала така ж понадміру занудна викладачка, імені якої я не пригадую, тільки добродушний співочий голосок і готовність пустити сльозу під «Утоплену» Тараса Григоровича. Ця викладачка ніби сама вийшла з-під Шевченкового пера. Її лекції я безсоромно прогулювала і нічого за це не мала.

Також я не прийшла на іспит з барокової літератури. Вже такий непослух міг мати серйозніші наслідки, аж до виключення з університету, але до виключення справа не дійшла, бо в

моїй заліковій книжці дивним чином з'явилось виставлене його рукою «відмінно». Староста групи багатозначно промовчала. Напевно, подумала, що в мене в університеті блат.

Випадково зустрічаючись, ми проходили повз, обираючи найбільш віддалену одне від одного траєкторію. У вузьких коридорах факультету україністики це було не так легко зробити. Він кивав головою, я теж — і обоє відразу відверталися. Навесні він носив довгий, сірий, схожий на шовковий, але точно не шовковий плащ, який розлітався при ходьбі, і тоді він здався архангелом, що зійшов на грішну землю з людиноспасительською місією. Його золотисте волосся відросло і завилося в легкі кучері, кількаденна неголеність додавала десяток років. У її тіні нічого не можна було прочитати.

Я ж занурилася в безпросвітну депресію, майже зовсім не їла, не спала. Невідомість в подібних випадках ятрить найбільше. Що діється з тією, іншою, стороною безконтрольно синтезованого контакту? Чи він мучиться, чи навпаки радіє, що все обійшлося без жертв, чи зловтішається, чи взагалі забув і не згадує? Неможливість поговорити з ним зводила з розуму. Я почала говорити сама до себе і уявляла, якою була би його відповідь: без сумніву, щось раціонально-заспокійливе. Мій товариш, студент-скрипаль, запросив мене до себе додому, і, накурившись марихуани, ми залізли в одязі у ванну з водою. Лягли, він по один бік, я — по інший. Вода була не дуже теплою. Я добре пам'ятаю це пережиття, коли одягнена залізала у ванну, відкинувши всі заборони, звільнившись від них, бо хто сказав, що так не можна? У намоклому светрі й штанях я відчула себе такою вільною і чистою, ніби щойно народилася і все можу. Легкою, як його схожий на шовковий, але точно не шовковий плащ.

— Не згущуй брови, — велів мені скрипаль із протилежного берега, — уяви собі, що в тебе на перенісці душа, не знущайся над нею! Не морщся!

Він чомусь вважав чоло і простір між очима найважливішою частиною тіла і дуже страждав, коли бачив там складки. Мої страждання його зовсім не зворушували. Сестра скрипаля вісім років волочилася з одруженим, а тоді нарешті взяла себе в руки, порвала з ним і знайшла іншого, який потім теж виявився жонатим.

— У мене все інакше, — простогнала я.

— Сестра теж завжди так каже. Бляха, я от не розумію, звідки у вас взагалі з'являється оце відчуття обраності? Що у вас все інакше?

Ми вдягнули ролики (в нього виявилися дві пари) і, ще мокрі після купелі, їздили з вітальні в кухню туди-сюди, доки сусіди знизу не почали настирливо дзвонити у двері.

Нічого більш навіженого я не робила ніколи до і після у своєму житті. Навіть на хвилику здалося, що скрипаль починає мені подобатися. Під час прогулянки на дамбі за містом я невміло спробувала його поцілувати, на що скрипаль відреагував словами:

— Навіщо ти все псуєш? Хіба чоловік і жінка не можуть просто товаришувати?

— Та можуть, напевне, — відповіла я дещо розчаровано, і на цьому наша дружба скінчилася.

Страждання загусли так, що я вже не мала чим дихати. Час минав безпощадно повільно, похвилинно, і в кожній хвилині я усвідомлювала себе найнещаснішою істотою на цій планеті. Час розростався і закупурював судини, відбирав слух і голос, повивав зір. Вихудле тіло стало непропорційно кістлявим. Здавалося, що я плаваю колами в акваріумі, щільно заповненому зрідлим, як гель, стражданням, а люди розглядають мене крізь скло, немов якусь рідкісну тваринку. Я переживала день лише тому, що навчилася ділити його на короткі дистанції, вмовляючи себе перетерпіти одну і перебігти в іншу, там полегшає.

«Ще трохи і буде дванадцята», — казала я собі з самого ранку, лежачи в кімнаті під гул увімкненого комп'ютера (лекції в університеті я вже давно не відвідувала). О дванадцятій можна було пробувати заснути на обід. Уві сні терпіти страждання вдавалося найлегше. Але заснути не

вдавалося майже ніколи.

«Ще трохи — і буде п'ята», — казала я собі о дванадцятій. О п'ятій поверталися з роботи батьки. Я вмощувалась на диванчику в кухні, вкривалася старим зеленим пледом і спостерігала за тим, як батьки вечеряють. Вигадувала їм денні пригоди з прогуляного університету — взагалі часто тоді брехала — або ж просто замилювано слухала їхні невибагливі розмови між собою. Якщо вдавалося забути бодай на хвилю, я вже була щасливою, тому насолоджувалася безгрошів'ям, корупцією, проблемами знайомих, а особливо — коли хтось умирав, бо ніщо так не відволікає від власного страждання, як чужа смерть. Безкінечну кількість разів я уявляла, що вмираю сама, і моє набрякле тіло горілиць виносить на поверхню акваріума, а він, вродливий золотоволосий чоловік, б'ється головою об скло і, захлинаючись горем, лементує: «Ні! Ні!».

Увечері я напихалася заспокійливими, готуючись до чергової важкої ночі, протягом якої я писала свої оповідання, плакала, дрімала, мріяла, плакала, врешті повторювала: «Ще трохи — і почне світати». А коли бралось світати, я вкладалася в ліжко, щоб уже за кілька годин починати увесь цикл мук спочатку.

Можливо, людині просто необхідно один раз належно постраждати? Відмордуватися, щоб визначити розмір душі? XS, S, M, XL? Моя була якась безрозмірна.

Місцевий видавець погодився видати оповідання окремою книжкою. Я мала б радіти, але насправді нічого не відчувала. Наполягла тільки, щоб презентацію провели у кнайпі, де ми колись зустрічалися.

Людей зібралося доволі багато, бо тоді книжки виходили не так часто.

Кіптява...

Я пам'ятаю лишень, що сиділа перед усміхненою публікою і безперервно жартувала, мнучи в руках гарненько видану книжечку. Вона була яскраво-жовта. Дерев'яний стілець піді мною порипував. Публіка заходилася благодушним реготом, мовляв, подивіться, яка мила, жартує, молодеча енергія б'є фонтаном, пише щось у такі важкі часи, не западає духом, як це мило. Лиця присутніх розповзлися в одну суцільну пляму. Я читала уривки оповідань, і ніхто нічого не розумів.

— Ви ж нічого не розумієте, — сказала я, і пляма вибухнула реготом. Ще й самоіронічна, дійсно мило!

Серед присутніх пульсувало одне — його — лице. Він прийшов із запізненням, тому мусив стояти біля дверей, зіщулившись і притулившись до одвірка. Коли інші реготали, він тільки ледь усміхався, мабуть, щоб занадто не вирізнятися на загальному тлі. Коли презентація закінчилася, він першим непомітно зник, так що я не була певна, чи ця несподівана з'ява мені взагалі не примарилася.

Додому я поверталася пізно вночі останнім тролейбусом. На зупинці вже під батьківським будинком звернула увагу на самотню нерухома постать, яка по-буддиському сиділа на бетонній брилі і витріщалась на повний місяць. Багряний диск, як дамоклів меч, нависав над дачним масивом по той бік дороги.

— Смішна презентація вийшла, — мовила постать, а я завмерла від внутрішнього трепету.

— Що ви тут робите? Звідки ви знаєте, де я живу?

— Знайшов в особовій справі. Хотів привітати з книжкою.

Йому заплітався язик, було зрозуміло, що він страшенно п'яний. Я підійшла ближче. Він хотів підвестися, але мало не перекинувся, я сказала якомога суворішим тоном:

— Ви п'яні.

— Ходи сюди.

Немов слухняна лялька, я підійшла зовсім впритул, у носі лоскотало від запаху коньяку, який він, очевидно, цілий вечір цмулив десь неподалік. Місяць грізно багровів над нашими головами.

Навколо не було ні душі, тільки купка пияків товклася на сходах нічного магазину десь метрів за п'ятдесят. Він приречено обійняв мене і почав обмацувати, немов сліпий. Я не пручалася. Він цілував мене, і я теж почувалася захмелілою.

— Будь моєю, — шепнув він, — виходь за мене заміж.

Я миттю протверезіла.

— Як я можу вийти за вас заміж, якщо ви вже одружені?

— Одружений? — він знову ледь не перекинувся на бетонній брилі, яка, до речі, невідомо чому й досі лежить на тій тролейбусній зупинці. — А й справді! Я вже одружений.

Я не розуміла, чи він справді забув про свій сімейний статус, чи юродствує, доведений до відчаю.

— І вона гарна, — продовжила я.

— Вона дуже гарна.

— Але мені однаково.

Він на якусь мить завмер, обдумуючи мої слова, а тоді заходився ще відчайдушніше обіймати і цілувати. Готовність переступити межі принесла обом нам неймовірне полегшення.

Пам'ятаю, місяць був так близько і так низько, що хотілося відштовхнути його рукою вбік, прикрити фіранкою, щоб не заважав розкошувати у заслужено вистражданій темряві. Я бачила кожну найдрібнішу рисочку обличчя навпроти. Його п'яні шепотіння звучали, як одкровення, світле волосся горіло, ніби золоте руно на плечах античних героїв.

Але він не був героєм. І я теж. У моїй першій справжній історії кохання головні дійові особи стали радше антигероями, дріб'язковими боягузами і брехунами, які любов'ю були готові виправдати будь-яку жорстокість. Героїнею виявилася вона — жінка, що мимоволі, стоячи на своєму місці, раптом опинилася під прицільним вогнем на полі запеклого бою і не втікала, хоч мала найменше шансів на перемогу.

Я побачила її невдовзі по тому: вона зайшла провідати чоловіка на роботі. Дещо сутула, надміру худа, великий ніс із горбинкою випинався на блідо-сірому обличчі. Таке ж, як і в нього, світле волосся. Голова опущена і смиренно схилена набік, як в непогрішної Мадонни. Вони попрощалися на сходах, і Мадонна рушила Університетською вулицею в бік центральної площі. Я деякий час безвольно тупала слідом, усередині в мені все гуло, щоки палали, ноги підкошувалися. Врешті я наздогнала її й перегородила шлях.

— Ти Валентина, так?

Вона кивнула:

— А ти?

Я мовчала, тільки важко дихала.

— Я знаю, хто ти, — сказала вона першою. — Інакше собі тебе уявляла.

— І яка я?

— Ти гарна.

Вона взяла мене попід руку, і ми удвох повільно рушили далі. Збоку можна було подумати, що ми найкращі подруги. Ніхто раніше не казав мені, що я гарна.

Потому було ще багато всього: наші душевні розмови і запеклі сварки; ця її нісенітниця: «Я люблю кожного, хто любить мого чоловіка»; ця моя нісенітниця: «Не можна розбити те, що не розбивається»; ревнощі, біль, спроби суїциду з обох сторін, осуд рідних і знайомих, ненависть, нарешті — втома і повільне збайдужіння. Увесь шлях від зародження почуттів до повного відчуження зайняв кілька виснажливих років. Золотоволосий чоловік так і не став моїм. Він також не залишився її. Подробиць я майже не пам'ятаю, тільки поодинокі їх обривки: багрянний місяць угорі, дамба за містом, де я любила гуляти, повінь, і як він ніс мене через воду на руках, хатина в горах, ми збігали вниз, узявшись за руки, і власник гукав нам услід: «Агов, хлопе, ти

забув штани!»), — а далі потяг, стурбовано-прощальні батьки пліч-о-пліч на пероні, я помахала їм із вікна, щоб вони йшли геть, але вони не пішли. Потяг важко рушив. Я курила в тамбурі, і сигаретний дим, як овеча вовна, щільно застилав простір навколо.

Поруч курил незнайомиць.

— Важке прощання? — спитав він.

— Та ні, — відповіла я. — В житті були й важчі.

Незнайомиць приглянувся.

— Це не ви часом написали ту книжку? З такою яскраво-жовтою обкладинкою? — і він вимовив назву.

Я знічено кивнула. Мені соромно чути назви своїх книжок із чужих уст, вони здаються такими інфантильними.

— Я був на презентації, сидів у першому ряду.

— Вибачте, але я не прига...

— Ви читали уривок про те, як дівчина не могла спати через гуркіт у сусідів згори, а коли нарешті пішла жалітися, то виявила в порожній квартирі сімейство білок. Ті спокійненько лущили собі горіхи. Я сміявся.

— Ви пам'ятаєте такі деталі?

— О, я нічого не забуваю.

Потяг обережно переїжджав Дністер. Я загасила сигарету:

— Дівчина не могла спати не через білок.

— Я здогадався. Мені було її шкода. Вона була особлива.

— Всі думають, що вони особливі, а насправді — такі ж звичайні, як і решта.

— Неправда. Ви особливі. Я ваш фанат.

І незнайомиць щиро звернув на мене очі — голубі, як небо в морозний лютневий день.

— Ви знаєте, куди впадає Дністер? — запитав він.

Я розгубилася. В ту мить я не знала, чи знаю.

Вдих-видих. Влітку 1907 року Липинський впав з коня і кілька хвилин не дихав. Він брав участь у перегонах, які на його честь влаштував дядько, заможний польський поміщик Адам Рокицький з-під Умані. Таким чином той представляв громаді спадкоємця. Своїх дітей Рокицький не мав. На перегони з'їхалася вся місцева знать більшого чи меншого калібру. Казимира, яка тоді вперше відвідала Україну, сиділа на лавах для глядачів, іноді перекидаючись одним-двома словами з дружиною дядька, тихою, тендітною спольщеною німкою Генрихою Генрихівною. Коли Липинський впав, Казимира зойкнула і заплющила очі. Рокицький заревів, як бик, і кинувся з трибун на бігову доріжку, щоб відтягнути тіло, хоча перегони не зупинили, й інші коні могли його зачепити.

Липинський всім сказав, що не пам'ятає тих кількох хвилин, які не дихав, мовляв, був не при тямі, але насправді все дуже добре тямив і пам'ятав. Ті кілька хвилин тривали вічно. Легені завмерли, немовби біль, що переповнював Липинського останні місяці, ще дозволяв їм нормально працювати, але більше вже просто не влізало. Дядько даремно трусив його і гупав кулаком у груди, намагаючись видушити хоч якісь ознаки життя. Казимира стала ногами на лаву і перелякано спостерігала. Генриха схлипувала. Лікар уже біг зі своєю валізкою до потерпілого. Сонце світило так яскраво, що Липинський мимоволі примружився, аби могли розпізнати в суцільному потоці світла окремі промені. Вони пронизували його, ніби стріли. Стало так тихо, що він чув повільну течію Гірського Тікича і характерний шум двох дядькових водяних млинів неподалік. Шелестіли абрикосові дерева, у вологих затінках неторканих лугових трав достигали суниці, і Липинський вловлював їхній скрадливий вишуканий запах. У стайнях іржали породисті скакуни, яких дядько сам селекціонував, а в його великому двоповерховому будинку мовчазно висіли на стінах незліченні картини і малюнки коней — дорогоцінна дядькова колекція. Він мав пунктик на конях. Жеребці Рокицького обганяли будь-який найновіший потяг, а відстань від маєтку до уманського двірця — повних шістдесят кілометрів — долали менше, ніж за годину. «Це все буде твоє», — сказав дядько Липинському, коли той ще тільки від'їжджав до Кракова на науку. Своїх служників Адам Рокицький примушував перевдягатися в козацькі строї, у вишиті сорочки і яскраві шаровари («Треба поважати місцеві традиції!»), сам навіть у найспекотнішу погоду накидав на плечі повстяну бурку, запрягав шарабан і в такому складі й вигляді щовівторка виїжджав на ярмарок у Звенигородку, а щочетверга — до Жашкова.

— Не дихає, — закивав головою лікар. — Сильно пошкодив груди.

Липинський добре чув ці слова, але ще краще, знову і знову, він чув слова Казимири, сказані того ж дня кількома годинами раніше. Вони якраз прогулювалися околицями. Казимира трималася в сідлі невпевнено і мало поділяла чоловіків захват. «Не ображайся, але трави під Краковом пахнуть точнісінько так само». Через навалу кусючих мух прогулянку довелося закінчити передчасно. «Я не ображаюся».

Липинський був добрим наїзником. Його довге худе тіло досягало на коні ідеального силуету, сутулість кудись безслідно зникала, ще дещо юне обличчя ставало мужнім і зосередженим, а очі примружувалися, як у яструба, який на льоту вишукує крихітну полівку. Коні слухалися Липинського, немов собаки. Напередодні дядько півжартома кинув, що перемога у перегонах не обов'язкова, звичайно, але він дуже на неї сподівається. Перемога означала б для Липинського вільне входження до товариства дорослих чоловіків, що його остаточно

підтвердить народження спадкоємця.

Липинський розповів про це Казимири, одягаючи жокейський мундир:

— Всі довкола запитують одне і те ж: коли чекати поповнення в родині?

— І що ти відповідаєш?

— Нічого. Не хочу псувати дядькові прийом, інакше мусив би вдатися до грубощів.

Казимира теж одягалася. На ліжку лежала підготовлена служницями легка кремова сукня. Сама Казимира ще крутилася перед дзеркалом у спідній білизні. Липинський краєм ока за нею спостерігав. У такі миті він переконувався, якими сильними були його почуття до цієї жінки.

Він боязко обійняв її, і Казимира різко відскочила.

— Вацлаве, ти постійно наголошуєш, що не поспішаєш з дітьми, але кожен твій вчинок говорить про протилежне. Я не готова зараз стати матір'ю, але тобі байдуже до моїх почуттів!

— Я зовсім не те мав на увазі, я не хотів... Я хотів...

— Що ти хотів? Ти ж знаєш, звідки беруться діти, правда?

Липинський відвернувся і застібнув сорочку на грудях. Казимира рвучко натягнула кремову сукню.

— А ти питаєш мене, чого хочу я? — мало не кричала вона.

— Немає потреби, ти тільки про це й говориш.

— Я хочу повернутися назад до Кракова, ось чого я хочу. Мені більше не подобається в Женеві.

Липинський, навпаки, обожнював це місто. Тільки в Женеві він міг вивчати соціологію, яка виявилася ще цікавішою, ніж він очікував. Власне, вона занурила Липинського в природу організації людей із собі подібними — велику таємницю, яка все життя збуджувала його розум і до розкриття якої він був майже впритул наблизився.

— Я не записалася на наступний рік навчання і в жовтні повернуся до Кракова, — вже спокійніше, але не менш безжально завершила дружина.

— Я думав, що ми ухвалюємо такі рішення разом...

— А що ми зараз, по-твоєму, робимо?

— Казимиро, ти ж розумієш, що ми все одно не зможемо жити в Кракові вічно? Тут, у цьому маєтку, мій спадок. Рано чи пізно ми будемо жити тут.

Казимира заціпеніла. На її гострому обличчі проступили огида й переляк одночасно.

— Ніколи, — процідила вона крізь зуби. — Я вмру, але не буду тут жити. Чи жити тут, чи вмерти — для мене те саме.

Що він міг їй дати? Свою любов і свій соціальний статус. Любов Казимира відштовхувала, статусом гидувала. Треба було шукати щось третє.

— Він не дихає, — повторив лікар.

— Роби щось або роздеру, як жабу, — процідив крізь зуби Рокицький. Цей дебелий чоловік із басистим голосом загалом не вирізнявся особливим тактом, мав легкозаймистий характер, шанував масні жарти і був людиною грубою, зате консеквентною. Дружина Генриха здавалася античною богинею в лапах скаженого чудовиська. Попри це вони пасували одне до одного, як шабля до піхов. Хоч Рокицький і любив погуляти, він завжди повертався до Генрихи, як побитий пес, тулився до її витонченого тіла, і вона мовчки перебирала між пальців цупке, як дроти, волосся зрадника, даючи зрозуміти, що й цього разу йому дароване прощення. Їхнє життя розгорталося перед очима Липинського, як театральна вистава, повна небезпек і насолод, злетів і падінь. Усе в дядькові мало присмак напускного, театрального, трохи від водевілю, трохи від трагедії, і ніхто, навіть небіж чи власна дружина, не допускалися за куліси, де ховалося його ніжне, замасковане під грубіяна і балагура, ество.

Лежачи на спині і не дихаючи, Липинський бачив перед собою іншого дядька —

турботливого, переляканого, рішучого. Можливо, це була його воля, що небіж нарешті поворухнувся і ледь чутно захрипів, кволо хапаючи ротом повітря. Підбігла Казимира. Лікар перехрестився. У грудях Липинського одночасно з надходженням свіжого повітря щось безповоротно трощилось, відламувалось, розколювалось, так, ніби, повернутий до життя, він відтепер прирікався на ту саму смерть, тільки повільнішої дії. Липинський закричав від несамовитого болю й аж тоді знепритомнів.

Отямився через кілька днів у страшній гарячці. Лікар діагностував запалення легенів як наслідок сильного забою і зрушення ребер. Казимира увесь час сиділа поруч, щохвилини прикладала долоню до чола хворого.

— Мені здається, температура впала, — казала вона переконливо.

— А мені здається, що навпаки підросла, — постогнував Липинський у відповідь і просив почитати йому вголос. Казимира читала газети, Дон Кіхота, потім Тому Кемпійського, а коли Липинському робилося геть зле — соś ukraińskiego.

— Я погано розумію кирилицю, — незадоволено бурчала Казимира, але мусила йти шукати у дядьковій бібліотеці підходящу книжку. Українською там був лише нещодавно виданий «Словарь» Бориса Грінченка. Його подарував дядькові Липинський. Казимира розгортала «Словарь» будь-де і неоковирно зачитувала перші-ліпші українські слова з їхніми короткими тлумаченнями. Липинський уважно слухав і деколи поправляв вимову.

— Лопуцьок. Молодой мягкій стебель растенія, употребляемый въ пищу, — і вона заходилася сміхом. — Лопуцьок!

Липинський закашлював її сміх.

За два тижні пацієнт більш-менш оклигав, і подружжя вирудилося назад до Женеви. Розмов про переїзд до Кракова більше не заводили. Напередодні увечері господиня дому запланувала урочисту прощальну трапезу, але Рокицький так на неї і не з'явився. Сиділи за столом утрьох, атмосфера панувала пригнічена, хоча Генриха ігнорувала чоловікову відсутність і намагалася весь час підтримувати світську бесіду.

Липинський бачив, що дядина плакала, але не справлявся, чому. Він ніколи не втручався в їхнє з Рокицьким приватне життя, хай би що там ставалося. Генриха схилилася над тарілкою, вдаючи голодну, хоча з самого початку вечора тільки колупала виделкою порцеляну, так жодного шматка і не поклавши до рота. Її немовби витесаний з білого мармуру силует кидав на дерев'яну підлогу велику важку тінь.

Цю тінь Липинський відчував на собі всю наступну ніч. Важкість і напруга висіли в повітрі. Казимира теж спала неспокійно. У дворі скавуліли пси і постійно її будили.

За кілька годин перед світанком, коли ніч уже несла було терпіти, Липинський почув волення Генрихи. Він схопився з ліжка і побіг у чому був до їхньої з дядьком кімнати. Двері були прочинені. Генриха в довгій білій сорочці стояла посеред спальні зі срібним свічником у руках. Розпашіла, волосся скуйовджене, на гладкому лиці проступили глибокі зморшки болю. В її оборонній поставі не було жалю до себе, не було слабкості, тільки відчайдушне бажання нарешті припинити затяжні муки. Так звірі, чия доля — все життя тікати від хижака, одного разу зупиняються, щоб розвернутись і нарешті зазирнути ворогові в очі.

Адам Рокицький стояв навпроти, у верхньому одязі, кулаки і зуби стиснуті. Було зрозуміло, що він щойно повернувся. Але вперше за цілу вічність шлюбу його не пробачили.

— Скурвий син! — вигукнула Генриха. — Я не можу більше чути їхні запахи!

— Тихо, розбудиш небожа, — прошипів Рокицький у відповідь, але його зацитькування тільки підклали дров у вогонь.

— Біда! Розбуджу небожа! Не переживай, світ не завалиться! Коли він впав з коня, ти трусився над ним так, як ніколи не трусився би наді мною. Панькаєшся, ніби він тобі рідний

син!

— Як не маю свого сина, то нехай чужа дитина буде за рідну.

Невидима куля прошила Генрісі горло, вона скрикнула і похитнулась, а тоді, з усієї сили розмахнувшись, жбурнула підсвічником чоловікові в голову. Рокицький не встиг ухилитися від атаки, і підсвічник потрапив прямісінько в його широке чоло, дзвінко відскочивши.

— Уб'ю, — процідив він і рушив уперед. Генриха не злякалася, лише схрестила руки на худих грудях. Серед мертвої тиші стало виразно чути, як сльозоточать її очі.

Липинському треба було зібрати усю свою мізерну силу докупи, щоб змусити дядька сповільнити наступ. Він схопив його за руку і повис на ній, немов вередливий шестилітній хлопчик.

— Дядьку, зупинися! — безпорадно благав він. — Зупинися! Що ти робиш?!

Генриха безумно зареготала. Рокицький вивільнив руку, сплюнув і вийшов з кімнати.

Тендітне тіло жінки відразу ж розпружилося і безсило опало на край ліжка, ніби розсипалося на дрібні мармурові друзки, які вже ніхто ніколи не зможе зібрати назад. Принижена і безплідна, тепер вона благала про жаль до себе, але ніхто не міг їй його дати. Липинський зняковіло постовбичив біля стіни, а тоді втік із поля бою, безшумно зачинивши за собою двері. Якраз світало.

А вранці всі разом їхали на уманський двірець. Звідти подружжя Липинських мало дістатися до Жмеринки, зі Жмеринки до прикордонного з Австро-Угорщиною Волочиська, з Волочиська до Підволочиська, а далі до Женеві із зупинками у Львові, Кракові та Відні. Зміна володарів найперше відчувалася в потягах: російські вагони були неохайними й просторими, австрійські — тісними й пишними.

Дядько кидав звичними грубими жартами і сам же гучно з них сміявся. Генриха задумано дивилася поперед себе, на її обличчі не можна було відчитати жодної емоції, її очі були сухими і холодними. Казимира теж мовчала. Кожен вдавав, ніби нічого не сталося. Дядько нахилився до Генрихи, боязко торкаючи її за плече:

— Ну, хіба не так?! Хіба я не правду кажу?

Генриха кивнула головою, мовляв, так, правду, і Рокицький заспокоєно жартував далі.

На двірці швидко попрощалися, хоча часу було ще вдосталь. «Все, що я маю — твоє», — нечутно для жінок повторив дядько Липинському на вухо. Той тільки кивнув, краєм ока не випускаючи Казимиру з поля зору. Та сказала:

— Дякую за гостину.

— Ви тут завжди бажані гості. Приїжджайте, коли душі забагнеться.

— Обов'язково, — запевнила Казимира, хоча сама більше ніколи сюди, в малоросійську глухомань, не повернеться.

А дорогою назад Рокицький жалівся дружині:

— Якась вона ялова. Все Краків та Краків, ніби крім Кракова світу більше не існує. Ти теж звідти, але від тебе я ніколи нічого подібного не чув.

— Бо ти не слухав, — була відповідь.

У Женеві Липинському знову стало погано.

Лікарі одногласно заявили, що з такими слабкими легенями жити тут не рекомендують. Місцеві бізи дуже негативно впливають на туберкульозників.

— У мене туберкульоз?

— Ще ні, але неодмінно буде, якщо шановний пан залишиться в Женеві.

Липинський зібрав свою бібліотеку (вона переїздила вже двічі), закоркував дерев'яні ящики з нотатками і листами, виписався з університету і повернувся до Кракова. Там його вже чекала дружина. Теща запропонувала жити у неї, тому помешкання навіть не шукали — Казимира

відразу погодилась. Липинський особливо не опирався, хоча легше дихати йому все одно не стало. Повітря в новій квартирі на вулиці Гуго Коллонтая було отруйнішим за всякі найнебезпечніші женевські бізи, а суворі обличчя двох найвидатніших польських королів — Казимира і Ягайла — на фасаді будинку номер вісім нагадували, що тут живуть щирі польські патріоти. Липинський до них не належав, навпаки — був радше чудернацьким нетутешнім звіром, який проник у плем'я чужинців і більше не знав, як із нього вибратися.

Казимира знову стала відстороненою. Здавалося, вона більше нічого не хотіла чути і бачити, ніби одруження — це смерть розуму і зупинка росту. Колишню одну з найкращих студенток Ягеллонського університету, а їх загалом було ще зовсім мало, більше не цікавило жіноче виборче право чи шляхи лібералізації Австро-Угорської імперії. Цілими днями вона читала бульварну пресу або зустрічалася з подругами, заїдаючи лінь і роздратування пухкими краківськими тістечками. Такою вона все більше ставала схожою на матір. За вечерею коротко ділилася інформацією:

— Електричним струмом можна вилікувати надмірне потовиділення.

— Я ще не смерджу, — відповідав Липинський. — Моє потовиділення в порядку.

Сімейний лікар пані Шумінської порадив на легені гірське повітря, і Липинський з радістю втік до Закопаного. Тут, у польських Татрах, він вирішив виморозити свій біль, нарешті видавити його з себе, як гнійний чиряк. Поселився у санаторії «Єжево». Власник цього санаторію, доктор Вільчинський, через українське походження приймав у себе переважно українців. Їх тут виявилася ціла купа. Туберкульоз був улюбленою хворобою української інтелігенції, а Закопане — їхньою улюбленою «Швейцарією». Лише справді заможні могли дозволити собі Давос — найкращий легеневий курорт Європи.

Липинський лежав у дворі «Єжево», накритий овечою шкурою, і рахував гострі верхівки смерек довкола. За смереками виднілися кострубаті гори. Завданням пацієнта було лише дихати, і він беззастережно корився. Дихав так старанно, що на чорних доглянутих вусах проступав іній. Тоді Липинський ставав схожий на старого посивілого чоловіка, якого вигнали з дому, щоб дарма не годувати. За шість місяців санаторійного побуту Казимира жодного разу його не провідала.

Під час одного такого сеансу «лічення воздухом» до Липинського підійшов стрункий усміхнений чоловік у пальті без ґудзиків. Було доволі холодно, кінець листопада, різкий вітер немилосердно розтріпував краї одежі, і чоловік притискав їх до тіла ліктями.

— Пане Липинський, невже ви теж стали моїм товаришем по нещастю? Туберкульозником? Липинський витер іній з вусів.

— З усією повагою, у мене тільки плеврит.

Чоловік засміявся. Аж тоді Липинський його впізнав — Василя Доманицького, душу українського національного руху, талановитого публіциста, поета, історика, археолога, етнографа, а головне — редактора нашумілого першого повного «Кобзаря» Тараса Шевченка, який розійшовся колосальним і невіданим досі накладом у шістдесят тисяч примірників. Усі знали Доманицького. Дівчата-студентки закохувалися в нього з першого погляду, а чоловіки, колеги по роботі, після першого ж рукостискання вважали за найкращого друга. Він був людиною жвавою, вічно кудись поспішав, вічно чимсь захоплений, вічно розхристаний. Якщо пропадав на тиждень-два, значить, знаходив якийсь цікавий сімейний архів і тепер вивчає тамтешні стародруки. Він не ходив, а літав, через що отримав прізвисько Вітер. Носив пенсне і стареньке сіре пальто, в якому від старості повідривалися всі ґудзики. Так, без ґудзиків, Доманицький бурлакував уже багато сезонів підряд. Тому виглядав розхристаним. І тому, мабуть, захворів на туберкульоз. При цьому він примудрявся виконувати неймовірну кількість редакторської і письменницької роботи, регулярно дописував у дві найважливіші українські газети: окрім львівського «Діла», у 1906 році з'явилася київська «Рада».

Доманицького називали святим, бо зі своїми талантами цей чоловік міг уже давно зробити кар'єру в російських виданнях, натомість він уперто працював на розвиток українських, відповідно отримуючи за свою роботу мізерну платню. Казали, що він не одружується, бо не зможе утримувати сім'ю. На які кошти виживає сам Доманицький, ніхто не знав і знати не хотів, ним хизувалися, як діамантом на купі простого річкового каміння, і лишень коли діамант, що здавалося неможливим, добряче надтріскував, усією київською громадою скидалися на лікування.

Видання «Кобзаря» принесло Доманицькому велику славу, але й великі клопоти. Царська цензура спам'яталася лише після виходу книжки і тепер люто мстилася її упорядникові, заочно засудивши його до трирічного заслання у Вологодську губернію. Із підробленим паспортом хворий Доманицький змушений був тікати на захід. Вигнанець по суті не мав куди подітися. Місячний побут у «закопанській дірі» коштував чималі гроші — 250 рублів — і на перший етап їх збрала Доманицькому київська громада (щоб відбував час із користю для здоров'я). Вже не вперше жебракуючи перед київськими цукровими магнатами, видавець «Ради» Євген Чикаленко полум'яно виголошував: «Цього чоловіка Україна не має права втратити!».

Липинському неабияк полестило, що до нього, молодшого на шість років і ще зовсім невідомого, Доманицький підійшов першим.

— Василь Миколайович! Широ здивований, що ви мене впізнали!

Вони були знайомі між собою дуже поверхово завдяки нелегальним журфіксам у київському помешканні багатії поміщиці Марії Требинської. Липинський тоді саме закінчував Першу київську гімназію, а Доманицький був учителем дітей поміщиці і неформальним лідером

регулярних зборів української інтелігенції в її домі. Під час цих зборів гімназістам дозволялося сидіти і слухати, але в дискусії вони не вступали. Молодий Липинський, крім усього, був старшим куди пошлють. Зазвичай йому доручали діставати заборонену в царській Росії літературу — завдання доволі невинне, адже заборонена література циркулювала Києвом майже безперешкодно. Втім, на одній забороненій книжці з Женеві — «Про те, як наша земля стала не наша» Драгоманова — Липинський мало не спалився. Тоді від кількамісячного ув'язнення його врятувало знатне походження.

Доманицький підтягнув сусідній лежак ближче до лежака Липинського, ліг поруч, теж накрився овечою шкурою, і вони взялися дихати удвох.

— Плеврит, кажете?

— Так, тільки плеврит. Доктор Вільчинський дає великі шанси на повне одужання.

— Про мене він теж так говорив. Давати шанси — його робота. А наша робота ці шанси втрачати.

Липинський перевів розмову на менш дражливу для нього тему:

— Що чувати в Києві, трусять як раніше?

— Значно гірше трусять, друже, значно гірше.

У Закопаному вони стали все робити разом. Уранці разом снідали у санаторійній їдальні з величезними вікнами, що виходили на гори, обмінювалися новинами з прочитаних газет і отриманих листів. Далі наставала черга дихальних процедур. Вони лежали горілиць на холоді, обговорювали жалюгідне становище української освіти й політики і будували хитромудрі плани з їх порятунку. Так, наприклад, вони заснували видавництво «Селянська книжечка» із серією доступно написаних брошур на різноманітні господарські теми. Перша брошура — «Як хазяйнують селяне по різних краях» — вийшла вже на початку наступного року і коштувала 20 копійок. Написав її Доманицький, гроші на видання — загалом 400 рублів — Липинський позичив у свого батька. Наступні книжечки мали присвячуватися збутові яєць за кордоном та шовківництву.

По обіді Липинський із Доманицьким прогулювалися недалеко пагорбами, а дорогою назад заходили на вечерю в якусь із численних місцевих ресторацій. Там до них долучалися інші уражені вірусом українського громадського сподвижництва туберкульозники. Час минав швидко і весело. Липинський мало говорив, більше слухав. До Доманицького звертався тільки на ім'я і по батькові, а той напівжартома кликав Липинського *gente Polonus* (тобто з латині — «родом поляк»). Липинський ображено супився, але швидко відходив. Він вибачав старшому товаришеві учительський тон, бо підсвідомо шукав собі гідного провідника в українську культуру, когось поважного, хто поручився б за нього перед іншими. Доманицький виконав це завдання блискуче. Він першим розгледів у Липинському історика, який вже давно перейшов стадію любителя архівів і міг скласти конкуренцію визнаним корифеям історичної науки. Таких, щоправда, було зовсім небагато. Метр української історіографії Михайло Грушевський, що мешкав у Львові, якраз готував сьомий том свого *opus magnum* — десятитомної історії України-Руси. Його постать відкидала таку велетенську тінь, що в ній усі інші історики здавалися дрібними комахами, які копошаться в недоїдках з панського столу. Липинський довго не наважувався стати одним із них. Він мав у запасі кілька готових статей, але нікуди їх не відсилав, немов чекав схвалення когось, кому міг довіряти. Доманицький схвалив і похвалив, більше того — він дорівнював Липинського собі, а отже, й усякому іншому діячеві української культури, в якій через крихітні масштаби часто було тісно і тхнуло інтригами й конкуренцією.

До Нового року Липинський все-таки надіслав до редакції «Ради» дві свої перші історичні статті українською мовою. Від будь-якого гонорару, звісно ж, відмовився, вважаючи себе — нащадка польських колонізаторів — апріорі винним українському народові до кінця життя.

Перше посвячення пройшло успішно: статті відразу ж надрукували, а про їхнього автора заговорили з великим інтересом.

— Тепер ви можете сміло називатися українським істориком, — казав Доманицький, від чого Липинський сором'язливо віднікувався, бо історію ніде спеціально не вивчав, тому назавжди залишився всього лиш добре обізнаним дилетантом.

Чимось ще, окрім прізвищ, вони були схожими один на одного. Можливо, сутулістю, набутою від непевності обраного шляху. Один уже пройшов цим шляхом майже до кінця, другий тільки розпочинав дорогу. В легеневій слабості — ще одній їхній спільній рисі — Доманицький теж просунувся значно далі, бо вже віддавна харкав кров'ю. В його товаристві, однак, завжди було легко і затишно. Доманицький намагався підходити до всього з почуттям гумору і, здавалося, він і свою хворобу не сприймав серйозно, ніби це не вона взяла його за барки, а він просто вирішив полоскотати собі нерви, розважитися. Лишень темні круги під енергійними очима і запалі щоки натякали на швидкий фінал віртуозної гри.

— Куди Ви плануєте виїжджати навесні? — допитувався Липинський, але так і не почув розбірливої відповіді. Доманицький радо б залишився, але гроші на санаторійний побут невблаганно закінчувались.

— Як виїду звідси, то, мабуть, умру, — віджартовувався він.

Липинський нашкріб із власного утримання достатню суму, щоб Доманицький залишився в Закопаному ще на три місяці. На той час, не маючи заробітку, він перебував на повному утриманні батьків.

— Це не подарунок, — сказав він товаришеві, коли той почав опиратися, — навіть не думайте, просто позичка до ліпших часів. Віддасте, коли наше діло з селянськими книжечками почне приносити прибуток.

А в лютому сталося дещо, від чого завжди веселий Доманицький зробився мовчазним і замкнутих: до Кракова приїжджала одна особа, з якою він не бачився вже більше двох років, а остання їхня зустріч закінчилася доволі неприємно. Особа написала листа, в якому повідомляла про свій приїзд і висловила бажання зустрітися знову. Доманицький носив листа у внутрішній кишені камізелки і не відповідав, лише кожного дня по кілька разів перечитував його або просто теребив у руках, ніби хотів витрясти зі шматка паперу останню душу. Липинський не розпитував, бо не мав звички лізти в чужі сердечні справи, тільки якось за вечерею обережно дав знати, що все бачить і готовий допомогти, якщо треба. Доманицький оживився.

— Побудьте моїм кур'єром! Поїдьте завтра до Кракова, зустріньте її на двірці і передайте мої слова.

— Якщо ви так хочете, то поїду. Мені й самому треба до Кракова владнати деякі приватні справи. Що передати?

— Що я дуже заклопотаний і тому не можу зустрітися.

Отримавши точні вказівки, Липинський виїхав наступного дня рано-вранці. По прибутті до Кракова він ще мав достатньо часу, щоб навідатися додому, і був напрочуд здивований сердечним прийомом Казимири. Вона цілу годину без утаву розповідала останні новини про нареченого своєї сестри, а тоді раптом заявила, що з минулого місяця бере уроки плавання.

— Плавання? Дивне захоплення для жінки, але якщо ти отримуєш від цього задоволення, то я не проти.

— Я хочу, щоб ми ще раз поїхали до моря, Вацлаве. Хочу могти плавати в морі. Адже ми поїдемо, правда?

Липинський кивнув не задумуючись. Він теж мав їй щось сказати.

— Є одна важлива справа, Казимиро. Ми з Василем Доманицьким, відомим київським діячем, який тепер разом зі мною лікується в Закопаному, заклали видавництво, будемо видавати

брошури для селян. Справа дуже важлива і мені треба пожити деякий час у Києві, щоб наглядати за роботою.

— Чому Доманицький не поживе і не понаглядає?

— Йому заборонено в'їзд до Росії.

— Він злочинець?

— А хто в Росії не злочинець?

Казимира відвернуласть.

— Ти надумав три роки жити в Києві?

— Не знаю. Поки що хочу роздивитися, чи це взагалі для мене. Для початку планую їхати на рік.

— А я?

Це питання не заскочило Липинського зненацька, але він замовк, малодушно понуривши голову. Йому хотілося розтерзати Казимиру в обіймах, сказати їй, що вона його жінка і мусить їхати за ним, ні, не мусить, але якщо любить, то мусить і навіть не думатиме вчинити інакше, бо без неї йому всюди заслання, без неї увесь світ, як тюрма, він сам собі, як тюрма.

— Як несходимою тюрмою іду собою, — тихо пробурмотів собі під ніс.

— Що ти сказав?

— Нічого. Ти повинна сама вирішити, чого хочеш. Я був би щасливий, якби ти поїхала зі мною, але насилувати свою жінку я не збираюся.

Липинський взяв дещо зі своєї кімнати, і вони попрощалися.

— Приїжджай до мене в санаторій, — сказав він на виході, — доктор Вільчинський пообіцяв не брати платні за короткий візит.

Казимира відповіла, що не знає, чи вдасться.

Вулиця Гуго Коллонтая всього в кількох хвилинах ходьби від двірця. Липинському така близькість помешкання до двірця завжди здавалася незатишною, так наче місто не впускає до себе цілком і гудком паровоза постійно нагадує, що як приїхав, так і поїдеш, а сховок, про який ти так мрієш, шукай деінде. Він вийшов на перон саме тоді, коли заїжджав потяг зі Львова. Пасажирів у ньому було небагато. Липинський терпляче вичекав, аж усі вийдуть, тоді прочинив дверцята третього купе. Молода жінка здивовано дивилася звідти на Липинського.

— Не лякайтеся, панночко, — діловито сказав кур'єр, — я уповноважений нашим спільним знайомим зустріти вас і передати усне послання.

— Доманицький не прийде? — молода жінка виявилася Лесею, донькою поміщиці Марії Требинської, у чийому домі регулярно відбувалися журфікси української інтелігенції. Доманицький був її домашнім учителем.

— Панно Лесею, Василь Миколайович такий заклопотаний, що не зміг сьогодні приїхати до Кракова. Попросив мене, щоб я перед вами вибачився і допоміг у разі потреби з багажем.

— Боягуз, — вигукнула Требинська, — самому духу не вистачило, прислав свого козачка.

— Ніякий я не козачок. Просто виконую прохання товариша.

— Так, вибачте. Я не хотіла вас образити. Липинський, так? Я вас пам'ятаю.

Кур'єрові не було видно, чи жінка плаче, чи кипить від люті.

— Дякую, що прийшли і повідомили. Інакше я би даремно чекала на цього... бовдура.

— Йому справді дуже шкода, але приїхати ніяк не виходило.

Требинська лихоманково обмірковувала ситуацію, а тоді раптом змінилася в голосі:

— Чи він такий хворий, що не зміг приїхати? Скажіть мені правду! Я поїду в Закопане!

— Доманицький хворий, але не так, щоб не могли подорожувати на невеликі відстані, дорога панно. Санаторій поза сумнівом пішов Василеві Миколайовичу на користь.

— Бовдур, — безсило повторила Требинська.

Липинський допоміг їй винести з потяга дві валізи. На пероні вони ще перекинулися кількома словами, Липинський справився про здоров'я старшої Требинської і чемно передав їй до Києва найщиріші вітання. У натовпі йому раптом привиділася сутула постать Доманицького, ніби він увесь час спостерігав за ними з безпечної відстані, але щойно Липинський звернув на постать увагу, вона безслідно зникла.

У Закопаному він збуджено доповідав товаришеві:

— Уявіть собі, я був упевнений, що бачив вас у натовпі на пероні! Ніби ви стоїте і спостерігаєте за нами з панною Лесею.

— Примарилося. Нащо би я це робив? — запевнив Доманицький і решту доповіді слухав без особливого зацікавлення.

— Я привіз вам із Кракова невеликий подарунок, — викладаючи на стіл якраз великий м'який згорток, Липинський аж саяв від гордоців. — Це моє запасне пальто. Прошу його взяти, бо, їй-богу, не личить вам ходити у лахмані без гудзиків. Мені запасне пальто зараз зовсім не потрібне, тільки дурно лежить і міль його точить.

Є одна світлина, де вони удвох на гірському тлі у дуже подібних пальтах, стоять чи то сидять — невідомо. Пальта з каракулевими комірами, відрізняються тільки вилогами, на головах — каракулеві шапки-кубанки, які Липинський кількома днями після дарування пальта купив собі і Доманицькому для походу до Морського Ока — легендарного гірського озера в Закопаному. Світлина зроблена саме там.

Похід відбувся на початку квітня, коли почали танути сніги. Гурт зібрався чималий. Із Кракова приїхав професор Лепкий з дружиною, зі Львова — два співробітники «Літературно-Наукового Вістника» з привітом від його головного редактора, професора Михайла Грушевського. Доманицький також запросив до товариства свого давнього знайомого, соціаліста Дмитра Донцова, який після восьми місяців відсидки в Лук'янівській тюрмі приїхав до Закопаного підлікувати нерви. На Липинського він справив приємне враження.

Йшли години три. Всі були по пояс у болоті, бо через відлигу дороги перетворилися на суцільне місиво, але ніхто не скаржився, коли нарешті дісталися берега. Озеро відкрилося походцям у всій красі. За формою воно справді нагадувало око, делікатно влите в татрську ущелину. Крига, яка трималася всі зимові місяці, скресла, і тепер здавалося, що то гігантський очний протез, який від старості пішов тріщинами.

Влаштували привал. Пані Лепкова роздавала канапки, тим часом Доманицький із запалом розповідав про свій новий видавничий проект — популярну історію України, яку з багатьма помилками написав старенький миколаївський судця Микола Аркас, а Доманицький взявся її відредагувати (власне, переписати) і наповнити ілюстраціями. Він був дуже захоплений своєю роботою.

— Ця «Історія» ще наробить шуму! Вона така проста і жвава, ніби казка. Ось як треба будити національну свідомість широкої публіки — доступним словом.

Липинський пообіцяв після виходу книжки обов'язково написати рецензію. Донцов із властивим йому прагненням бути оригінальним, сказав, що народофільство — пережиток минулого століття, і всі сили зараз треба спрямовувати на робітничий клас.

— Тут я з вами не погоджуюся, добродію, — заперечив Липинський, — робітничий клас у нас зденаціоналізований і аморфний, він не має своїх політичних гасел і навряд чи скоро їх здобуде. Українці — народ хліборобський. Саме їх, хліборобів, треба гуртувати і готувати до майбутньої державної боротьби, а не ділити по партіях на панів і холопів, як це люблять робити наші соціалісти.

— Ви зараз говорите як пан чи як холоп? — Донцов єхидно гикнув.

— Моє походження нехай вас не обходить. Але коли дійде до боротьби за незалежність,

саме люди зі статком і відповідною освітою зіграють вирішальну роль.

— Гроші — поняття тимчасове, пане Липинський, тут є, тут нема. Але мене дивує інше. Ви серйозно говорите про боротьбу за незалежність? Таких наївних думок, чесне слово, не чекав від вас почути.

Липинський поплотнів і замовк. На прямі образи він ніколи не вмів реагувати відразу.

— Українська держава не мусить нас обходити. Україну зробить сам соціальний розвиток за Марксом.

У розмову, тобто радше її відсутність, втрутився Доманицький:

— Ми з Липинським пробіжимося ось на той горбик, — і жестом показав на гору, біля підніжжя якої розіллялося озеро. — Ще маєте трохи сили в ногах, В'ячеславе? Там на нас чекає сюрприз.

Липинський кивнув і поплентався слідом.

— Донцов гостроязикий, ви не звертайте уваги, — заспокоював його Доманицький, коли група залишилася далеко позаду. Попереду звивалася крута стежка.

— Саме на таких і треба звертати увагу, — з придихом заперечив Липинський, — кожне попускання робить їх сильнішими і з часом вони захоплюють владу над умами тих, хто не вміє думати самостійно. Тоді вже ніхто не зможе з ними змагатись. Але я слабенький оратор, не вмію гідно сперечатися, особливо коли звинувачують у наївності.

— Облиште, друже, послухайте ліпше, як тихо.

Навколо справді стало неймовірно тихо. Стежка вивела їх на пологу рівнину, не видну знизу, вкриту камінням дивного червоного відтінку. Посеред цієї рівнини розлягалось ще одне озеро, зовсім інше, ніж Морське Око, непривітне, похмуре, зловісне.

— Ну що, здивував я вас? Це Чорний Став. Я чув про нього від місцевих. Хотів подивитися, чи дійсно над одним гірським озером є ще одне. А ти диви — не збрехали.

Обидва чоловіки сіли на більший камінь і кілька хвилин мовчки дивилися на чорну воду. Вода не ворушилася і здавалася мертвою. Все довкола говорило якщо не про смерть, то про щось абсолютно протилежне життю.

— Кожен у душі плакає свій чорний став, — дещо патетично мовив задуманий Доманицький. — Мій чорний став — це моя любов. Така ж недосяжна. І так само я ховаюся з нею від людських очей.

— Чому ви не захотіли зустрітися з панною Лесею? Чому ви їй не признаєтеся, що любите?

Доманицький гримнув себе кулаком у груди:

— Навіщо? Що я їй можу запропонувати? Я не романтик, як багато хто про мене думає, знаю, скільки мені залишилося. Рік, два — не більше. Тільки зламаю їй життя і примушу дивитися на свою смерть. Не хочу!

Чорна вода вийшла з берегів і заповнила собою весь простір, роблячи його таким самим чорним і задушливим.

— А ваш чорний став, gente Polonus? Який він?

Липинський увесь скоцюрбився. Його нещасливий шлюб не був таємницею, але сам він ніколи нікому не жалівся.

— З усією повагою, Василю Миколайовичу, але я не плакаю чорних ставів. Як маю що казати, кажу, як ні — мовчу. Як є чого, радію, а коли надходить біда — страждаю. Я не ховаюся. Бог не вділив нам із жінкою родинного щастя. В наступнім році, напевно, розлучуся, щоб не мучити ні її, ні себе. То не чорний став у мене в душі, а чорна діра. Треба буде з нею якось жити далі.

У травні після майже піврічного побуту Липинський нарешті вибрався із Закопаного. Плеврит, як і обіцяв доктор Вільчинський, повністю залікувався, тож пацієнт рвався до бою,

ареною якого тепер мав стати Київ. Окрім лектури для селян, Липинський вигадав собі видавати польськомовний журнал, щоби з його допомогою навертати до українства багатих місцевих поляків. Спершу він подався до Кракова, де хотів залагодити переїзд, але на порозі квартири Шумінських його чекала несподіванка — дружина зі складеними речами.

— Їду з тобою до Києва, — рішуче заявила вона, і Липинський ще довго не міг повірити несподіваному щастю.

Доманицький теж залишив Закопане і наступне літо провів у Криворівні, де мешкали його друзі. «Живу натуральним життям, — писав він з українських Карпат Липинському в Київ, — умиваюся в потоці, сплю на сні, п'ю молоко від корови, вдень лежу на траві — краса».

«Пильнуйте за собою, — відповів Липинський, — щоб коло берега, не кажу потонути, але щоб води не набрати». І додав: «Мене доля почала троха жалувати. Чуюся в силі працювати над нашою спільною справою. Скажу довірочно — жінка моя чекає дитину, слабує часто, але ми дуже раді. Родити поїдемо до Кракова, бо жінка не довіряє київським лікарям».

«Історія України», що нею так пишався Доманицький, справді мала шалений успіх. Єдиний, кому цей успіх не сподобався, був професор Михайло Грушевський, метр української історіографії, її цар і бог. У львівському «Літературно-Науковому Віснику» він опублікував нищівну критику, а потім, щоб упевнитися, що Доманицький її прочитає, приніс копію рецензії на їхню особисту зустріч у Львові і «забув» на столі. Розпочалася серія публічних звинувачень і скандалів, які тільки погіршили стан Доманицького. Швидка звістка про його смерть на французькому курорті Аркашон нікого не здивувала.

Тоді київська громада знову збрала гроші, всього 900 рублів, щоб доправити тіло з-за кордону. Поліція, побоюючись антиурядових демонстрацій, заборонила ховати знаменитого висланця в Києві. Похорон відбувся пізньої осені у рідному селі Доманицького на Звенигородщині. З Києва прибула скромна делегація — сім душ, привезли з собою двадцять вінків. Один — від Липинського, який не міг бути присутнім, бо лежав хворий.

Того дня йшов сніг з дощем. Видавець «Ради» Євген Чикаленко виголосив перед натовпом селян сердечну промову, назвавши Доманицького чистою і святою людиною (не дивно, що помер у віці Христа), а втрату — непомірною для народу, «який має так багато мільйонів і так мало людей».

— Туберкульоз і російське самодержавіє — наші найбільші вороги, які помагають одне одному, як можуть.

Вже тоді Чикаленко задумався над ідеєю придбати на південному березі Криму невеличку віллу, щоб слабосилі українські письменники, замість мерти по закордонах, могли поправляти на ній своє здоров'я. Для цього треба було вкотре перезакласти якийсь із власних маєтків і сподіватися на добрі врожаї, щоб мати змогу повіддавати борги.

Леся Требинська також не приїхала на похорон: вона щойно одружилася і з молодим чоловіком відбувала весільну подорож південною Італією. Як Доманицький і бажав, вона не стала свідком його смерті. Чорний став залишився ніким не бачений, ніким не торкнутий. Хіба що у «Літературно-Науковому Віснику» за 1900 рік, у книзі третій, на сторінці 232, можна знайти один бадьорий віршик, сповнений оптимізму і зухвалої віри в людський поступ. Віршик присвячувався «Лесі Т-ій, людині ХХ-го віку» і закінчувався рядками:

*І той місячний світ,
Що з дитячих ще літ*

*У вікні нам засліплював очи, —
Ми піїтам дамо,*

*А самі утнемо
Ліхтарі електричні для ночі.*

І підпис: *В. Дом.*

Я завжди хотіла бути розумною, але прогавила свій шанс, так і не скориставшись природним даром накопичувати знання. Дізнаватися було моєю пристрастю, аж доки інша пристрасть, жіноча, людська, не взяла наді мною гору. Замість тренувати розум, я вправлялася в страждання. Замість запоєм читати, я запивала нестерпний біль алкоголем. Я віддала перевагу любові і занехаяла високе мистецтво ясного мислення. Роки, які треба було присвятити щоденній кропіткій самоосвіті, промайнули в погоні за особистим щастям, яке само по собі є лишень ілюзією щастя, ілюзією погоні. Щасливішою я не стала, а втрачений час неможливо надолужити. Я пізнала почуття, але не пізнала мудрість.

Малою я нишпорила всіма можливими міськими бібліотеками, просто щоб відчути безмір людського розуму. Згадуючи себе із роззявленим ротом і допитливим поглядом, я впадаю в жаль і гордість одночасно. Гордість за себе тодішню і жаль за теперішню.

Місцеві бібліотеки не відзначалися якимись унікальними фондами, були радше бідними, ніж задовільними, але я захоплювалася їхніми колекціями і кожного разу затаювала подих від нетерпіння зробити чергову книжку своєю, всмоктати її, як шкіра всмоктує накреслену в профілактичних цілях решітку з йоду. Передчуття книжки було таким самим важливим, як і пізніше її прочитання, іноді навіть важливішим.

Я була записана у всі без винятку міські бібліотеки, навіть районні, де крім щоденних газет, кількадесяти засмальцьованих детективів і полички з радянськими енциклопедіями, більше нічого не було. Мені здавалося, що в цих забутих цивілізацією куточках можуть ховатися невідомі дослідникам скарби, якісь загублені давньоруські манускрипти чи дорогоцінні середньовічні інкунабули. Можливо, я була би добрим археологом. Шукаючи, я нічого не знаходила, але ніколи не втрачала надії знайти.

У районних бібліотеках працювали добросердечні жіночки в окулярах із товстою оправою, одягнені в сіре або коричневе, іноді з величезними, бездоганно заплетеними гулями волосся на потилиці й пухкими родимками на підборідді. Їхня затишна присутність надавала зазвичай крихітним приміщенням майже сімейної атмосфери. Я почувалася тут як удома, особливо коли бібліотекарки — їх було завжди дві — бралися підливати вазони чи розгортали задалегідь приготовлені пакунки з обідом. Я сиділа просто перед ними в так званому «читальному залі», що складався з двох зсунутих до купи столів, і порпалася в радянських енциклопедіях, наприклад, тоді як бібліотекарки наминали свій обід за невимушеними теревенями із підстаркуватими завсідниками. З пакунків доносився апетитний дух смаженої картоплі, обов'язково з кислим огірочком, чи плову без м'яса, але з томатною пастою, і мені викручувало порожній шлунок від голоду навиворіт.

Пригадую, як одного разу я прийшла до них із завданням від учительки біології написати реферат про око хруща.

Бібліотекарки розгублено Perezирнулися: «Око хруща?» — і взялися переривати все, що мали про хрущів, аж до українських народних пісень, але про самі хрущеві очі так нічого й не знайшли. Навіть забули пообідати. Мені досі соромно перед ними, бо насправді я неправильно розчула завдання і мала написати реферат про око КЛІЩА, а не хруща. Вчителька біології натякала, що кліщі якісь дивовижні істоти: під час статевого дозрівання в них виростає додаткова, четверта, пара ніг, а очі рішуче відрізняється від очей всіх інших живих істот — чим

саме, я так досі й не дізналася.

Процес розширення мого особистого всесвіту зупинився десь у двадцять два. Потому я, здається, не прочитала жодної вагомої книжки, не подумала жодної вагомої думки. Моє тіло протрухло, як молоде дерево, у чийй кроні розрослася омела. Цей стан можна було б назвати станом «ситого задоволення тим, що є». Здається, я кілька разів навіть сказала щось подібне, але відразу ж забувала, бо пам'ять, така нетривка вже за своєю природою, ще більше розвіювалася з токсичними випарами частих похміль.

Я переїхала до Києва, вдень працювала, ввечері зустрічалася з друзями, чії всесвіти теж давно припинили розширяться. Замкнуті у боязких, схильних до самодурства свідомостях, виправдовуючи одне перед одним власну лінь, ми мало що відчували, тому мусили регулярно підвищувати градус для загострення почуттів. Прагнули драми, плачів, бурхливих суперечок, образ і прощань назавжди — всього того, за що вранці зазвичай стає незручно і соромно. Я любила повторювати, що все про всіх знаю, штрикала пальцем у груди співбесідникові і кричала, заливаючись сльозами:

— Я все про тебе знаю. Я бачу тебе наскрізь.

Звідки бралось це сльозливе всезнайство, я не здогадувалася. Мій всесвіт пліснявів зсередини, і щоб вижити, потрібно було постійно переконувати себе, що я і моє життя особливі, що я реалізувалася і не потребую нічого нового. Я була королевою плісняви. А мої друзі — лицарі ордену пива і пляшки віскі за останні гроші. Коли я зникла з їхніх орбіт, вони з полегкістю відітхнули і стали зразковими сім'янинами.

Оглядаючись назад, я бачу, як королева плісняви невпинно вбивала королеву бібліотек, крок за кроком, хід за ходом. Цей шаховий турнір я програла остаточно, коли зрадила своїй давній звичці ступати на берег великої річки, щоб принаймні посумувати через неможливість нею поплисти. Колись, приміром, я регулярно ходила в музичну і медичну міські бібліотеки, хоч ані з музикою, ані з медициною не мала нічого спільного. Кожної суботи, вже в старшій школі і під час навчання в університеті, я також забігала до бібліотеки іноземних мов — це була моя улюблена, завжди порожня — просто, щоб поблукати між рядами стелажів. Здавалося, ніби я гуляю мініатюрним глобусом або церквою, а всі ці книжки, французькі, італійські, німецькі — ікони із зображеннями чужих богів, їхні священні писання. Моє невігластво не применшувало їхньої божественності. Я вивчала англійську як іноземну, але читати нею так ніколи й не змогла. Попри це я досхочу набирала в бібліотеці англійських книжок (максимально дозволялося шість), наприклад «Джейн Ейр», «Алісу в Країні Чудес», «Доріана Грея», мільтонівський «Втрачений рай» з химерними ілюстраціями Доре, англійський переклад індійських Вед і ще якусь із гарною обкладинкою, і тягла все це добро додому. Там книжки лежали увесь наступний тиждень на столі, немов на олтарі, нечитані, я ж тільки з благоговінням гладила їхні палітурки і розглядала картинки, якщо такі були. Наступної суботи вирушала за новою партією:

— Прошу оповідання О'Генрі і Честертона. І ще Марка Твена. І «Володар мух» Ґолдінга.

Молода бібліотекарка, випускниця факультету іноземних мов, порадливо і без тіні єхидства зауважувала, що «Володаря мух» я вже брала двічі у цьому році й один раз у минулому.

— Нічого, — відповідала я не змигнувши оком, — хочу освіжити в пам'яті.

Окрім англійської, я пробувала вчити німецьку, французьку, польську і навіть одного разу купила «Іспанську мову за тридцять днів», щоб могли читати Боргеса в оригіналі. Шукала легких і швидких способів, якихось таких, щоб покласти на ніч під подушку, а вранці нова мова вже щонайменше на розмовному рівні. В наслідку я не знаю жодної, і тепер картаю себе, що доклала замало зусиль. Час безповоротно втрачений. Я вже ніколи не оволодію латиною чи давньогрецькою, чи санскритом, чи хоча б церковнослов'янською. Мій всесвіт обнесений українською і російською, як тюрма — колючим дротом. І від усвідомлення, що я ніколи не

вирвуся за межі цієї тюрми, часом стає нестерпно. Мій всесвіт малюсінський, крихітний, просто тобі не всесвіт, а всесвітичок — звичайна середньолюдська рівнина, на якій не відбувається нічого цікавого, окрім помірних опадів і непомітних змін пір року.

Я одружилася з чоловіком, з яким випадково познайомилася в потязі. Він був істориком, але працював туристичним гідом. Свою роботу чоловік робив добре, майже ідеально, і взагалі був завзятим перфекціоністом, через що я в нього, очевидно, й закохалась. Це сталося не відразу, а тільки після того, як я усвідомила, що так само мушу бути ідеальною, якщо перфекціоніст вважає мене гідною собі парою. Його любов надихала. Це була навіть не любов, а обожнювання, майже поклоніння. Те, що чоловік мене одного разу вдарив, не перечить сказаному. Я впала на спину, тримаючись за щоку, а він підійшов і вдарив ще раз зі словами: «Щоб ти вже точно ніколи не змогла вибачити». Я вибачила, звісно. Ми обоє були напідпитку, коли це сталося, і вранці мало що пам'ятали. На обличчі не залишилося жодного знаку. Просто, як завжди, захотілося гострих відчуттів, вирішила я. Але іноді пізніше я згадувала його, схиленого перед другим ударом, цей шалений жорстокий погляд, мов у дикуна, який руйнує капище громовержця, хоч добре знає, що помста у формі блискавки неодмінно наздожене. Ударом він хотів покарати себе, а не мене. Забрати мене в себе, щоб нарешті змогти впасти на саме дно існування і мучитися, як мучаться прокляті. Тихе щастя, в якому ми з ним жили, душило його так само, як і мене, але тільки в станах зміненої свідомості ми дозволяли собі в цьому зізнатися.

Або ж я все неправильно зрозуміла.

У мене тоді часто бувало відчуття, що я не розумію справжнього значення подій. Неначе мене хтось засліпив і оглушив, як колись — зайців, щоб потім вистрілити їм в око і підвісити за задні лапки до цвяха на стодолі. Так кров стече без шкоди для хутра. У спробі вивільнитися, зіскочити з цвяха, я час від часу писала, кожні два роки видаючи нову тоненьку книжечку оповідань, але ніхто моїм доробком особливо не цікавився, бо тексти оглушених необов'язкові і просякнуті марнотою. Чоловік заспокоював мене, кажучи, що «вони просто не розуміють», але насправді не розуміла я, а не вони. З «ними» завжди все в порядку.

У мене був страшенно прикрий і боягузливий кіт, якого я все ж дуже любила. Він спав на ліжку, коли я ввечері поверталася додому і засувала змерзлі руки в його м'який смугасто-сірий хутрянний калачик, щоб зігрітися. Кіт невдоволено напіврозплющував очі і відразу ж засинав знову. Він спав цілодобово за винятком кількох годин глибокої ночі, коли на нього нападала котяча дурійка. Тоді він несамовито гасав по винайнятій квартирі, гарцюючи по мені сплячій, як йому тільки забагалося. Кіт скакав по животі, по грудях, по голові, зачіпав пазурами мої легковажно висунуті з-під ковдри пальці ніг, а коли я ретельно закутувала ноги, кіт знаходив найменшу щілину в ковдрі і впивався гострими іклами в литку чи в лікоть, наприклад. Я верещала від болю, а він тріумфально застрибував на підвіконня, перевертаючи в польоті вазони, і ті з гуркотом падали на підлогу, розбиваючись. «Уб'ю!» — верещала я, була третя-четверта година ночі, а кіт задоволено муркотів, знаючи, що я нічого йому не зроблю, бо, по-перше, не спіймаю.

Коли до квартири навідувалися чужинці, цей бравий запівнічний вояка перетворювався на паралізоване котяче опудало з пазурами і хутром дибки. Хто його в такому стані мав необережність зачепити, міг залишитися без ока.

Але найбільшим пеклом було з таким боягузом подорожувати. Дві години йшло на те, щоби врешті виловити і запахати kota в спеціальну клітку з лози, яку він обдристував уже на під'їздах до вокзалу. Я мусила виходити з таксі раніше і чистила клітку на тротуарі завбачливо прихопленим з дому рулоном туалетного паперу. Кота я мусила при цьому притискати коліном до землі, щоб не скочив під колеса автомобілів. Але він навряд чи скочив би, бо від страху не міг поворухнутися, тільки витріщеними очиськами жер безкінечно ворожий простір навколо себе. Я злилась і розважалась одночасно. Такого страхопуда, казала я, немає на всьому білому світі. Коти

моїх знайомих спокійно їздили на далекі відстані, а цей так ніколи й не зміг прийняти простого факту, що поза його тілом і поза його домом може існувати ще щось. Всесвіт мого kota був таким самим обмеженим і запліснявілим, як і мій. Тоді я не здогадувалася, що незабаром переплюну свого чотириноного вихованця і, приплюснута до тротуару, так само безпорадно капітулюватиму перед навколишнім, боячись поворухнутись, Щось прошепотіти чи бодай кліпнути.

У вагоні нічного потяга kota завжди попускало. Безмежний простір тут знову ставав обмеженим, мав підлогу, стіни і стелю, кіт обнюхував кожен сантиметр купе і знеможено засинав у ногах якоїсь доброї тітоньки-пасажирки до ранку. Мене після пережитих тортур він демонстративно ігнорував.

Востаннє я привезла kota до батьків з наміром залишити його в них на довше. Батьки kota не любили. Він точив пазурі об їхній улюблений диван у вітальні, щойно перетягнутий новою позолоченою тканиною. Позолота літала по квартирі, а мама літала за шкідником, погрозливо вимахуючи навсібіч кухонним рушником. Кілька разів їй вдавалося угріти kota по хвосту.

— Я залишу його ненадовго у вас, — сказала я батькам за вечерею.

Ті ні про що не здогадувалися.

— Ви їдете кудись відпочивати?

— Я ще точно не знаю, але хочу бути готовою, коли прийде час.

— Дивись, тільки не довго, будь ласка, бо він нам нищить диван у вітальні.

Я змінила тему розмови:

— Ви пам'ятаєте, як я вічно тягала з бібліотек книжки?

— Так, — підтвердив батько, — ти багато читала, коли була малою. Я, правда, ніколи не розумів, навіщо тобі книжки про види каліцтв у солдатів Першої світової війни.

— Там було багато фотографій.

— Але ми гордилися тим, — втрутилася мама, — що ти читала англійською.

— Я не читала, а тільки вдавала, що читаю.

Батьки знітилися і замовкли. Я шкодую, що іноді говорила з ними занадто прямо.

— В будь-якому разі ти була розумною дівчинкою, — врешті мовила мама.

— А тепер такою більше не є?

Батьки знову замовкли. Вони не вважали мене дурною, просто сам хід розмови видався їм незвичним.

Коли я пакувала речі, щоб їхати назад, кіт сховався у вітальні під диваном, остерігаючись потрапити до ненависної йому клітки з лози. Я пам'ятаю тільки два зелені вогники, які пропікали мене наскрізь з піддиванного мороку, благаючи залишити в спокої серед цієї пилуки і золотих позліток. «Але ж ти і боягуз», — це все, що я кинула йому на прощання. Після мого відходу кіт, мабуть, ще кілька годин не висувався із засідки.

Наступного ранку я відчинила своїм ключем квартиру, чоловік ще спав. Було пів на сьому ранку. Я за цілу ніч навіть не задрімала, бо надміру добросовісна провідниця напала на у вагоні до сорока градусів. Пасажири пороздягалися до трусів, хоча надворі був грудень і за вікном всюди лежав сніг. Мені здавалося, що я плавлюсь, як шматок руди в доменній печі, а коли знову вийду на холод, то застигну повторно, але zdeформована, так що більше ніхто ніколи не зможе мене впізнати.

— Це ти? — шепнув сплячий.

— Не знаю, — відповіла я, лягаючи поряд.

— Вчора показував групі росіян царський Київ, — повідомив чоловік. Він завжди розповідав мені новини з роботи. Я завжди слухала їх з великою цікавістю.

Чоловік теж ні про що не здогадувався. Тепер я думаю, що він просто вдавав, ніби не

здогадується, бо не міг не помічати моєї дивної поведінки останніми тижнями. Він був тим, хто справді бачив мене наскрізь, тільки ніколи не зізнавався і не тикав пальцем у груди. Я зітхнула, набираючись сміливості. Чоловік остаточно прокинувся і пригорнув мене до себе, щоб запобігти неминучому. «Не треба, — благала вимерзла голубінь його очей, — не роби цього».

— Я мушу тобі щось сказати, — почала я.

— Може, пізніше? — він точно все знав, але сподівався, що якось минеться. Хотів пересидіти важкі часи.

— Я більше тебе не люблю.

Ми мовчки лежали в ліжку, невидюче туплячись у стелю. Чоловік не ослабив обіймів.

— Це неправда, — нарешті вичавив із себе, коли я вже почала сумніватися, чи взагалі не сплю. — Я знаю тебе, ти просто скучила за новим. Хочеш водночас пережити багато життів, але це неможливо.

— Мені й мого життя забагато. В мене відчуття, що я вже давно померла.

Чоловік підвівся з ліжка, його руки тремтіли.

— Що значить померла? — тремтячими руками він черкав сірником, щоб запалити цигарку, хоч нещодавно кинув курити.

— Я заплісніла. Я королева плісняви, розумієш?

— Не розумію. Ти успішна авторка, в тебе регулярно виходять нові книжки, в тебе повно друзів, тебе поважають, у тебе є свої гроші, невеликі, зате ти робиш те, для чого призначена. Яка пліснява? Що це взагалі за метафора така? Легке незадоволення — природна річ. Думаєш, мені приємно розпинатися перед групою недоумків про всі рази, коли цар Микола II відвідував Київ? Я теж буваю незадоволений.

Чоловік умів що завгодно пояснити раціонально. В цьому була його найбільша сила і найбільша слабкість.

— Я більше тебе не люблю, — повторила я, але голосніше і впевненіше.

— Чому? Назви мені якусь причину?

— Немає ніяких причин.

— Так не буває.

— Буває! — я кричала і плакала. Він затягувався сигаретним димом на повні груди.

— У тебе хтось є, так?

Ствердна відповідь заспокоїла б його, надала б усьому логіки.

— Так.

— Як давно?

— Це не має значення.

— Справді, не має.

Він безсило опустився на стілець біля вікна. Двірничка якраз витягувала на дорогу повні контейнери зі сміттям. Вона так завжди робила о цій порі, будячи мешканців на роботу і до школи. Її називали сміттєвим будильником.

Я відкрила дорожню сумку, з якою приїхала, і почала докидати туди якісь свої речі. Чоловік беззвучно спостерігав за моїми рухами, а тоді раптом:

— Можна тебе про щось попросити?

— Проси.

— Я хочу востаннє з тобою кохатися.

— Це неможливо.

Я вдяглася, взяла сумку (в ній потім виявилися речі далеко не першої необхідності) і вийшла з квартири. Чоловік і далі нерухомо сидів на стільці.

Таким я його запам'ятала. Розніженим після сну і знищеним несподіваною новиною. Золоті

кучері, голубі очі. Світовий смуток, в якому я — легкий вітерець, що ненадовго збурих поверхню бездонного гірського озера.

А потім раптово помер мій кіт. Батьки взяли його з собою на відпочинок і в дорозі, коли кіт прогнозовано обдристався, забули основні правила безпеки і не притиснули його коліном до землі, коли вичищали на узбіччі клітку з лози. Кіт вирвався, сповнений екзистенційного жаху, на дорогу — просто під колеса сріблястого «Ланоса».

Я довго звинувачувала у всьому батьків, мабуть, щоб витіснити нестерпне почуття власної провини, яке іноді безжально накочує і вкриває холодним потом. У кожному коті я бачу його. В абсолютній тиші виразно чую характерне м'яке зіскакування з підвіконня на підлогу. Укуси від іклів досі почісуються. Кіт також мені сниться, скручений калачиком, я запихаю у вогке нагріте хутро змерзлі руки, і він невдоволено мружить очі, щоб я нарешті дала спокій. Голосом покинутого чоловіка кіт каже, що пробачив мені, годі терзатися. Але я не вірю.

Покликання нарешті отримало свою географію. Україну треба було шукати там, де її востаннє бачили, — в Києві. Липинський захоплено кинувся на пошуки, увесь аж світився, Казимира теж несподівано піддалася гнітючо-монументальній красі малоросійської столиці, часто гуляла, спускалася трамваєм на Поштову площу, щоб звідти пішки йти до університету, в якому відвідувала курси російської мови.

Стояв червень. Грозило майже щодня. Блискавиці нещадно прошивали дніпровські води, ніби намагалися поцілити у злочинця, що сховався там від божого гніву, але втрапляли тільки у нещасних ні в чому не винних київських рибалок. Після кожної такої грози тіла рибалок витягали з Дніпра волоками.

Безпощадність пасувала цьому місту з гірким присмаком журавлинного (або, по-київськи кажучи, клюквенного) квасу і захмелілими від влади очима всюдисущої охранки, яка вже давно стала неодмінним елементом щоденного побуту киян.

Клюквенного квасу Липинський вперше скуштував з Іваном Франком, який на ту пору теж несподівано сюди навідався.

Разом з Липинським вони шастали недільним ринком антикварів на Подолі, Франко купував книжку за книжкою, Липинський виймав з його кишені гроші і розраховувався. Сам Франко цього робити не міг: його покручені руки вкрилися жахливими ранами і пухирями від креозоту. Ще він неймовірно смердів і час до часу плів нісенітниці. Київські жебраки виглядали краще, ніж найбільший і найзнаніший галицький письменник і громадський діяч всіх часів. Липинський спостерігав за ним із жалем і острахом. Втратити розум для нього самого було би гіршим за смерть.

Він зустрів Франка у редакції газети «Рада» на Великій Підвальній, куди зайшов, щоб особисто занести чергову статтю. Франко сидів біля вікна у товаристві кореспондента Єфремова і редактора Павловського, сиве волосся сягало плечей, безумні очі тривожно прикипіли до золоторітського дворика, немов чекали звідти підступної атаки якогось ворога. Ніхто не знав, як хворий дістався зі Львова до Києва, звідки в нього були гроші, якими Франко розкидався направо і наліво, чи був у Франка паспорт і віза в ньому, коли він збирався назад і чи збирався взагалі. Поселився він у видавця газети Євгена Чикаленка. Честь приймати Франка супроводжувалася величезними клопотами з його доглядом. Франко не міг ані вдягнутися, ані поголитися, ні навіть самотужки піти в туалет. При цьому він говорив, що мусив тікати зі Львова, бо «негідник Драгоманов не дає йому жити». Переслідує всюди, куди б Франко не пішов, на вулицях, у власній хаті, заглядає у вікна, гигає у спину, сидить, звісивши ноги, на дахах високих львівських будинків і гукає звідти: «Агов, Іванку! Іва-а-анку-у!». Драгоманов — за життя грізний конкурент Франка, авторитетний український мислитель, помер в еміграції п'ятнадцять років тому.

— У поїзді теж не давав мені спокою, — жалівся Франко співробітникам газети, і ті ледве стримувалися, щоб не порснути сміхом. — Виліз на дах і деколи потріпував мені у вікні бородою. А борода довжелезна вимахала! Не йметься чоловікові. Тільки це помагає.

І Франко вийняв з торбини пляшечку з креозотом — напрочуд смердючою і дуже отруйною речовиною, якою просочували для водостійкості дерев'яні шпали. Змочивши в речовині руки по самі лікті, він розмахував ними на всі сторони, пританцьовуючи, ніби відганяв злого духа.

— Тільки так помагає відогнати. Інакше ніяк.

Кожного дня Франка брав хтось на себе і супроводив по місцях, які могли б цікавити українського інтелігента. Таких у Києві виявилось не надто багато: крім «Ради», ще український клуб на Володимирській і українська книгарня на Безаківській коло двірця. Решта столиці вільотно покоїлася під пильним наглядом чорносотенців і царської канцелярії, читала консервативну монархічну газету «Кіевлянинъ» («Этот край русский, русский, русский»), говорила російською і взагалі здавалася осередком російського націоналізму. У книгарні Франко аж розплакався, коли управитель Степаненко звернувся до нього українською із запитанням, чим може допомогти. Книгар відразу не зметикував, хто перед ним стоїть, а впізнавши, неймовірно зрадів і кілька годин приймав високого гостя з усякими почестями. Розум Франка не завжди був потьмарений. Коли розмова заходила на його улюблені теми, він оживав і розмірковував глибоко і ясно. Тоді в божевільному параноїкові можна було знову впізнати найпотужнішого інтелектуала Галичини, що відзначився мало не в кожній сфері людського знання, починаючи від сходознавства і закінчуючи новомодною західноєвропейською психотерапією.

Активісти, хоч як їх не відмовляв Чикаленко, організували в українському клубі на Франкову честь п'ятничний літературний вечір. Людей набилася повна зала. Подібні аншлаги клуб переживав не так часто. Франко скромно сидів перед гостями на стільчику, який завбачливо відсунули від перших рядів на безпечну відстань, щоб тендітні жіночки не знепритомніли від уїдливого смороду. Липинський привів Казимиру. Тоді вона вже була на пізньому місяці вагітності і посеред вечора мусила повертатися назад до готелю, бо від креозоту їй увесь час хотілося блювати.

Франко натомість тримався солідно і впевнено. Було видно, що він, як міг, насолоджувався дійством, бо такої громадської уваги давно не переживав, розслабився, досхочу накритукував галицьких землячків за містечковість, а «великоукраїнців» — за яловість і брак національної свідомості, а тоді, вже під самий кінець, раптом заявив, що переклав «Золотого віслюка» Апулея. Залою прокотилося здивування, мало хто вірив, що в такому стані можна перекладати з латини, інші не знали, хто такий Апулей, на що Франко дещо ображено заявив, що переклад йому дуже вдався.

— Сам Апулей приходив і розхвалив мій переклад! Так і сказав: даз іст фантастіш!

Зала розреготалася, а Липинський заплющив очі від сорому й жалю. Одну з новел «Золотого віслюка» Іван Франко справді переклав: «Амор і Псіхе» можна знайти в його п'ятдесятитомнику.

Безумство почувалося в Києві як удома. Це були Чикаленкові слова.

— Розум втрачають від безнадійної боротьби, дорогий друже, — вони з Липинським часто до пізнього вечора засиджувалися у садку Чикаленкового дому на Маріїнсько-Благовіщенській. Сторож мирно куняв на лаві під парканом. У вікнах будинку в кожній кімнаті блимкотіли вогники. Велика родина Євгена Харлампійовича складалася з п'яти дорослих дітей і підстаркуватої дружини.

— Гляньте на мою редакцію, — сказав Чикаленко. — Одна половина хвора на легені або шлунок, інша — безумна. Он старший Шемет за революцію в Лубнах і українську газету відсидів у тюрмі, а тепер сахається власної тіні. Ходить як неприкаяний по Києву і всім розказує, що за ним слідкують і хочуть вбити. Помутилося чоловікові в голові, манія переслідування, не знати, чи з того вийде. Редактор мій — Павловський — вже два рази сидів за статті в «Раді», раз місяць, раз два місяці. Єфремов — мій головний дописувач — так само. Не редакція, а збіговисько уловників. Я й сам ловлю себе на тому, що вже звик до постійних обшуків уночі, допитів, механічно переховую важливу кореспонденцію по знайомих, у щоденниках не пишу прізвищ, щоб нікого не наражати на небезпеку, а коли чую серед ночі — чомусь завжди, гади,

приходять вночі — як хтось гримас в двері, то перша думка: не забути чайник і мішечок з арагацом. Ось як я вам скажу: кожна порядна людина в Києві мусить мати чайник і порошок від блощиць про запас. Я маю і я спокійний. Чи це нормально? Це ненормально. Всі ми поставали безумцями. Нещасний Франко у своєму безумстві менше божевільний, ніж ми.

У поліційних участках, куди українську інтелігенцію вряди-годи закривали на кілька днів для профілактики, кишіло блощицями і вошами. Коли старший син видавця, повернувшись із закордонного навчання, відразу заgrimів до в'язниці, Чикаленко підняв усі свої зв'язки серед високого київського начальства, щоб могли передати всередину рятівний порошок. Коли юнак виходив на короткі побачення, у його чоботах хрустіло від паразитів. Арешт був приурочений до двохсотріччя перемоги Російської імперії у битві під Полтавою. До Києва приїжджав сам цар Микола II, і столична охранка з метою как би чого не вийшло загребла всіх, хто міг мати зв'язки з революціонерами. Першими попали під роздачу особи, що бували за кордоном. Чикаленко відчував вину за те, що сталося, бо, якби не сімейний скандал, син не повернувся би зі Швейцарії у такий неблагополучний час і не мусив би пересиджувати святкування у товаристві київських злодіїв і повій.

Про Чикаленків скандал Липинський дізнався одним з останніх, бо ніколи не звертав уваги на чутки і плітки. Крім того, він був дуже зайнятий «місіонерською» працею, видавав інформаційний тижневик і працював над польськомовним — із тактичних міркувань — історичним альманахом, який на двохстах сторінках мав умістити всю багатовікову еволюцію українського питання. Через брак односторонніх Липинський більшість роботи виконував самотужки: писав окремі розвідки, які потім розросталися в цілі монографії, шукав відповідні тексти українських авторів і перекладав їх польською, нищпорив по архівах, копіював старовинні портрети для ілюстрацій. Двохсот сторінок явно не вистачало. Липинський коротив, креслив, потім раптом знову багато дописував, тому вихід альманаху постійно відкладався.

Паралельно він їздив центральноукраїнськими містами з лекціями для поляків, яких там мешкало доволі багато, доводячи на історичних прикладах їхню потребу самовизначитись і стати «громадянами» України. У подорожах Липинського всіляко підтримував його дядько, поляк-українофіл з-під Умані. Він власноручно розсилав запрошення знайомій польській знаті — і та приходила на лекції часто тільки з поваги до Рокицького, а саму лекцію слухала, зціпивши зуби.

— Щоб бути українцями, поляки не мусять переставати бути поляками, — із запалом переконував їх Липинський за імпровізованою трибуною. Так він, намагаючись розв'язати особистий конфлікт між походженням і покликанням, потроху доходив до «територіалізму» — ідеальної політичної концепції усього свого життя. Ця концепція виключала будь-яку класову і національну ворожнечу, бо, згідно з нею, «будуючим» елементом майбутньої держави мали стати не спільна кров, як у націоналістів, чи приналежність до спільної соціальної верстви, як у соціалістів, а спільна земля, заради інтересів якої об'єднуються всі її мешканці, незалежно від походження, мови, віри чи роду діяльності. Така проста і чітка схема подолання ворожнечі на різноетнічних українських територіях, як не дивно, спровокувала ще більшу ворожнечу. Свої лекції Липинський видав окремою книжкою, якою наробив серед поляків великого шуму. Книжку скуповували по книгарнях і знищували, а її автора називали як не дурнем, то дегенератом і німецьким агентом. Дві варшавські газети — «Kurjer Warszawski» і «Goniec» — надрукували зізнання фіктивного шпигуна, який стверджував, що український національний рух, а особливо такий собі Вацлав Ліпський (прізвище було навмисне змінено, але всі розуміли, про кого йдеться), відпрацьовують прусські марки. Журналістська підлість неймовірно вразила Липинського. «Лицарям брехні» він відповів у «Раді» гнівною заявою, в якій обіцяв потягти обидві газети до суду за наклеп.

— Ви мені допоможете? — просив він Чикаленка. — Я не знаюся на пресовому праві. Не

знайомий ні з одним адвокатом.

— Облиште, — відповів той, — тільки зайві втрати нервів і грошей. Скільки таких брехонь було надруковано про мене. Чиїм тільки агентом я не був.

Але Липинський не вважав для себе можливим поступитися.

— Звинувачення в хапчивості не годиться залишати без відповіді. Це незмивна пляма на репутації, як ви не розумієте.

Чикаленко розумів. Він допоміг Липинському з пошуками адвокатів і кілька разів за кошт редакції посилав до Варшави кореспондентів, які б висвітлювали хід судового процесу. Однак сам у справу вникав мало.

— Нещасним у приватному житті, — сказав він якось Липинському, — громадські справи більше не видаються такими важливими.

Цей кремезний, з модною цапиною борідкою чоловік-ураган, завжди енергійний і готовий сперечатися до останньої краплі крові, тепер увесь змарнів і зачах, замовк, постарів. Його повні п'ятдесят проступили на обличчі важкою чорною тінню.

— Якщо я якось можу вам порадити, Євгене Харлампійовичу...

— Ніхто не може мені порадити. Але зізнаюся вам чесно, любий В'ячеславе, що за останні кілька років я тричі був на самому волоску від самоубійства.

Липинський тоді не на жарт перелякався. Від видавця «Ради» можна було чекати чого завгодно: вибуху, скандалу, шквалу пристрастей, але аж ніяк не спроб вкоротити собі віку. Чикаленкові просто не пасувало страждати мовчки. Увесь світ мусив дізнатися про його біду і страждати разом з ним. І невдовзі світ таки про все дізнався.

Вже через який місяць, власне, перед візитом царя, Київ зі смаком обсосолював подробиці подружньої трагедії хрещеного батька України. З'ясувалося, що Євген Харлампійович уже віддавна був закоханий у дівчину, молодшу за себе на двадцять п'ять років, але приховував почуття аж до моменту, коли дізнався, що дівчина теж до нього небайдужа. Тоді вже ніщо не могло його спинити. Мов роз'ятрений бик, Чикаленко з головою кинувся у вир нових почуттів, але ситуацію у стократ погіршували родинні зв'язки з обраницею: вона доводилася його дружині небогою. На любовне розлучення сподіватися було годі. Ображена жінка провела Чикаленка всіма колами пекельного громадського осудження. Перше, що вона зробила, дізнавшись про зраду, — викликала з-за кордону старшого сина і влаштувала принизливе сімейне судилище. Всі п'ятеро молодих Чикаленків стали на бік матері й розірвали з батьком будь-які зносини. Найближчі друзі теж не були в захваті від того, що сталося, і виховними бесідами пробували повернути бунтівника в сім'ю. Ці спроби, звичайно ж, не мали жодного успіху. Чикаленко повторював, що свій шлюб вважає давно закінченим, оскільки з дружиною вже багато років фізично не жив, а заради застарілих моральних принципів жертвувати особистим щастям не збирається.

Скандал закінчився ще більшим скандалом: залишивши будинок родині, Чикаленко перебрався з коханою на нове помешкання. Кожен їхній спільний вихід у світ відтепер перетворювався на трагедію. Коли якось у театрі донька Чикаленка вкотре демонстративно не подала руки і відвернулася, у Юлії Михайлівни (так звали нову обраницю) пішла горлом кров. Лише через рік пара змогла узаконити свій шлюб.

«Київський» рік Липинського теж добігав кінця.

Казимира наполягала їхати народжувати до Кракова, В'ячеслав особливо не заперечував. За час, проведений тут, він відчув, як поволі втрачає колишній ентузіазм. Тепер він так само ходив просторими київськими алеями, постійно озираючись, переховував важливу кореспонденцію у знайомих, а в нагрудній книжечці старався не згадувати жодних прізвищ. Страх і безумство потроху захоплювали його світлий раціональний розум, і втеча була одним із способів порятунку.

Перед від'їздом Липинський зайшов до редакції попроситись. Чикаленко якраз мудрував, де б узяти додаткових 10 тисяч рублів, щоб збиткова газета могла виходити наступного року.

— Як «Рада» помре, — грозився Чикаленко вголос, — то й я сам зникну з українських горизонтів! Поміняю одну букву в прізвищі і стану румуном Чикалеско, бо соромно бути частиною такого гнилого народу. Виїду геть із цього азійського царства!

Раніше від повного банкрутства газету завжди рятувало чисте провидіння і чиясь несподівана щедрість. Сам Чикаленко вже витратив на національне відродження близько ста тисяч власних рублів. Він любив повторювати, що мало бути патріотом до глибини душі, треба бути патріотом до глибини кишені. У цій справі, щоправда, як і Липинський у своїй, він рідко знаходив спільників. Колеги пропонували шефові намащувати у літні місяці газету клеєм: як засіб від мух меркантильні земляки купуватимуть її охочіше.

У редакції саме зайшов спір навколо політичного курсу «Ради». Липинський висловив уголом своє невдоволення відсутністю чіткої і відкритої незалежницької лінії, яка, на його думку, є єдино правильною в умовах сучасної політичної боротьби.

— Не культурна автономія, а тільки власна держава може дати українцям те, чого вони хочуть, — сказав він, очевидно, трохи необережно, бо Чикаленко спалахнув:

— Спустіться на землю, добродію! Про яку державу ви говорите, якщо єдину щоденну українську газету в Росії передплачують на всі мільйони пару сотень людей! Село неграмотне, місто московське. Нема кому газети читати, а ви кажете — держава! З ким її будувати? Русини, хохли і малороси ще не поставали українцями. Не вилюдніли.

— Не вилюдніли, кажете? А як же ви? А як же я? Невже ми не люде?

— Такі польські вовки, як ви, Вацлаве, — Чикаленко спеціально обрав польську форму його імені, щоб глибше вколоти, — коли настане скрута, неодмінно завийуть по-своєму.

— Це ганебна брехня! — Липинського немов ошпарили. — Своїм дотеперішнім життям я, здається, ніколи не давав приводу для подібних прогнозів.

Він довго не міг забути цих Чикаленкових слів, які, мов ніж у спину від найближчого друга, зринали в пам'яті завжди, коли Липинський почувався слабким. На додачу фінансові труднощі остаточно зіпсували стосунки з батьком, який не хотів платити за синові численні видавничі проекти. Єдину надію Клара і Казімеж Липинські поклали на народження дитини: зазвичай така вагома подія приводить до тьми найзапекліших дурисвітів. Стаючи батьками, вони покидають порожні мрії і беруться до чогось, що забезпечить їхнім нащадкам безбідне зростання.

Казимира народжувала у краківській клініці для породіль. Вважаючи домашні пологи злісним пережитком минулого, вона твердо наполягла на лікарському супроводі. Модерні переконання врешті врятували їй життя, бо пологи несподівано пройшли з ускладненнями і лікарі опівночі мусили поспіхом робити операцію. Липинський увесь час сидів у темному коридорі і молився. Йому першому вручили замурзане кров'ю немовля: Казимира ще майже добу потому пролежала без свідомості.

Дівчинка на руках Липинського трималася тихо, немов пташеня, яке з огляду на власну безпеку мусило добре все зважити, перш ніж цвікнути. Її такі ж великі і чорні, як у батька, очі зачаїлися, ледь привідкриті, ніби вижидали, як Липинський себе поведе: як ворог чи як годувальник і захисник. Липинський невміло притулювся до пташеняти щокую, і лише тоді воно щосили заверещало.

Варшавські газети за день до оголошення вироку таки пішли на мирову і вибачилися перед позивачем. У розлогодному спростуванні «Kurjer Warszawski» запевнив, що всі звинувачення у праці за пруські марки були бездоказовими, а активна громадська діяльність пана Липинського заснована виключно на ідейному ґрунті.

Доньку назвали Євою.

— Ти неправильно її тримаєш, вважай на голівку.

— Я вважаю.

— Вона чомусь завжди плаче, коли ти поруч. Ти її лякаєш.

— Діти часто плачуть.

— Твої вуса, ось чого вона боїться.

— Я їх поголю.

— Не треба, без них ти схожий на голопуцька. Чи як було те слово?

— Тоді не буду голити.

— Що нового сталося у світі? Я здаюся собі такою дурною. Ні за чим не встигаю, вся в пелюшках.

— Заспокойся. Світ стоїть, де був. Ти щойно народила дитину.

— Не кажи мені заспокоїтися. Я ненавиджу, коли ти так кажеш.

— Більше не буду. Дай мені Єву.

— Ти неправильно тримаєш голівку. Вона тебе боїться.

Дитина постійно плакала, бо в Казимири не вистачало грудного молока. На третьому місяці молоко пропало зовсім. Довелося їхати в далеке польське село до двоюрідного брата: його дружина якраз теж народила і погодилася допомогти з годуванням. Її молока вистачало на двох немовлят.

Казимира поїхала, Липинський залишився у Кракові сам. Почувався покинутим, виштовхнутим, злився на себе, на Казимиру, взагалі на всіх. Щоб потамувати цю злість, він знову з головою поринув у роботу. Іноді до кабінету заглядала теща Шумінська, щоб повідомити новини про доньку й онучку. Казимира писала матері і ніколи самому Липинському. Це лютило його ще більше.

«Чи ти плануєш повертатися і коли?»

«Я теж маю право брати участь у вихованні Єви».

«Я хотів би, щоб ми всі разом поїхали на Різдво до моїх батьків у Затурці, як ти думаєш, уже можна буде?»

«На Різдво не поїхали, то, може, на Великдень? Я хотів би, щоб Єва при звичаювалася до своєї другої батьківщини».

«Хіба її вже не можна годувати звичайним коров'ячим молоком? Чому ти там сидиш, Казимиро?»

На початку 1912-го нарешті вийшов друком польськомовний альманах Липинського «Z dziejów Ukrainy», над яким він невтомно працював майже три роки. Це був грубезний томисько з української історії, навіть не просто історії, а історії політичної — під таким кутом зору поляки ще ніколи не дивилися на своїх східних сусідів. Не подивилися й цього разу. На превелике розчарування Липинського, альманах пройшов абсолютно непоміченим. Його не хвалили й не громили ні свої, ні чужі. Наклад лежав по книгарнях нерозкуплений. Липинський сподівався, що на тлі браку історичної наукової літератури хтось з України принаймні візьметься перекласти якусь частину, але не сталося й цього. Українське громадянство було зайняте мріями про війну. Про неї як про єдину можливість національного звільнення (чи переходу від азійської Росії до європейської Австрії) говорили дедалі частіше. Преса відчутно мілітаризувалась. На Східній

Галичині утворилось військове товариство «Січ», складене тільки із самих українців, яке могло в майбутньому стати основою національної армії.

«По газетах пахне війною, — писав Липинському з Києва Чикаленко. — Це наш шанс».

Проте Липинський не поділяв загального ентузіазму. Він погоджувався, що війна може зіграти на руку пригніченим народам, але жертви, які вона принесе, значно перевищуватимуть вигоду. Помруть найкращі, говорив він, а коли прийдеться до будування держави, то робити це не буде кому, бо громадянство як слід не підготовлене. Доведеться бути залежними від зовнішніх обставин, тобто від настроїв мас і рішучості поодиноких людей. Українська ідея ще не визріла, ще не має достатньої кількості послідовників. Ще би років п'ятнадцять.

Кожен наступний день у Кракові ставав нестерпним. Липинський зачинявся в кабінеті і годинами сидів за статтями, не в силах написати бодай кількох речень. У вухах гуділо, в очах пливло, розум відмовлявся підкорятися і подумки витав десь в інших вимірах. Роздражнений Липинський встановлював собі обсяги роботи, які мав завершити, перш ніж лягати спати, але ці обсяги неможливо було виконати, і він гарячково ходив кабінетом аж до ранку, доки виснажене тіло не падало безсило з ніг.

— У вас неврастенія, вельмишановний пане, — лікарі прописували Липинському абсолютний спокій і відпочинок від роботи.

— Але я нічого не роблю!

— От і відпочиньте. Не думайте ні про що.

— Я завжди мушу думати.

— Даремно, шановний пане, даремно.

Липинський поїхав до батьків на Волинь і два тижні дозволив матері про нього попіклуватися. Клара Липинська взялася до справи з превеликою охотою. Вона поїла сина трав'яними чаями і досхочу нарікала на погану невістку.

— Поведінка Казимири мене не дивує, — казала вона, — цього треба було очікувати... Я, чесно кажучи, сумніваюся, що в неї все гаразд із головою... Кажуть, після пологів таке трапляється з жінками, що вони більше не підпускають до себе чоловіків... Тобі треба порадитися з адвокатами. Зараз адвокати можуть вирішити все.

Дорогою назад підлікований Липинський заїхав на день-два до Києва, обійшов старих знайомих і з сумом переконався, що їм дедалі менше є про що говорити. В Києві Липинський теж почувався виштовхнутим, викинутим із живого процесу, ніби вийшов на якійсь проміжній станції, а поїзд із гуркотом поїхав далі. Всі свої видавничі проекти він позакривав, посилаючись на брак коштів і погане здоров'я. «У мене неврастенія», — хвалився кожному. Насправді Липинський втратив віру в доцільність обраного шляху. Він прагнув затишку і спокою, тужив за власною сім'єю і часто повторював, що хотів би тільки одного — мати власний дім, потроху працювати коло землі і спостерігати, як виростають діти. Чикаленко запропонував йому стати головним редактором «Ради», але Липинський категорично відмовився. Редактор-католик підірве довіру до газети. Крім того: «Літературна праця дуже нервова, а в мене слабке здоров'я... Мене навіть визнали непридатним до війська. Викликали на вправи до Ковеля як прапорщика запасу, потримали кілька днів і відпустили без жодних моїх на те старань. Значить я дійсно хворий... В житті кожного чоловіка настає момент, коли він прагне осідку... Весна така неможлива цього року».

Власне, думки про дядьків хутір усе більше захоплювали його уяву. Липинський написав Казимирі, що їде до Рокицького допомогти з сівбою, на що вона, як завжди, промовчала. Зате Рокицький прийняв небожа з розпростертими обіймами.

— Мені здається, я вже готовий пустити коріння на своєму ґрунті, — сказав Липинський без зайвих реверансів. Дядько, як з'ясувалося, вже давно готувався до цієї розмови і відразу

видав готовий план.

— Віддаю тобі Русалівські Чагари. Бери, будуйся, господарюй, а я і мої люди допоможемо. Липинський прийняв пропозицію.

Початок генерального будівництва призначили на осінь 1913-го, щоб Липинський встиг до того часу полагодити всі свої справи. Зведенням дому Липинський хотів керувати особисто, осінніх місяців на це вистачало. До нового року у нову оселю мала переїхати родина. Окрилений, Липинський вирушив до Кракова, готуючись до нелегкої розмови з дружиною. Та якраз повернулася з села, набрала у вазі, засмагла. Єва більше не плакала, тільки недовірливо глипала на незнайомого батька великими чорними очиськами.

— Бачиш, вона мене навіть не впізнає, — скаржився Липинський. — На мене подібна, правда? Мої очі. Мій погляд... Я маю з тобою поговорити, Казимиро. Батьки більше не можуть нас утримувати... В мене є спадок, ти знаєш. Я говорив з Рокицьким. Він віддав мені частину землі... Чому ти мовчиш?

Липинський барвисто виклав дружині план будівництва, показав готові креслення, вікна дому виходитимуть на південний захід, а там такі краєвиди! Бібліотеку треба буде перевезти. Українські степи найгарніші в травні. Казимира уважно слухала, розглядала креслення, але нічого не говорила. Липинський приречено спакував свої особисті речі з наміром більше ніколи до Кракова не повертатися.

— Я писатиму, як ідуть роботи, а ви готуйтеся після Різдва переїздити, добре?

Казимира промовчала. Це вже пізніше з'ясується, що під час усіх цих розмов вона більше не сприймала чоловіка серйозно, для неї він уже давно був утратив зв'язок з реальністю. Божевільні можуть говорити дуже переконливо, але її не проведеш.

Казимира пройшлася з Липинським на двірці і стояла на пероні, доки потяг не рушив. Дивилася чоловікові просто у вічі, і той не витримав, розклав перед собою книжки, які мав намір прочитати в довгій дорозі, і втупився в їхні палітурки. Його розум займали мрії про нове щасливе життя на своїй землі, але обпікаючий — аж до нутрощів — Казимирін погляд прорікав, що ніякого щасливого життя не буде, ніякої своєї землі, тільки самотність збільшиться в розмірах і заступить усі інші переживання. Казимирін погляд був твердий, як камінь. Це був докір Липинському, його остаточний вирок. Ти зрадив свою сім'ю, говорив він, пожертвував нею заради нездійснених мрій. Політичні переконання ти поставив вище за любов до жінки і доньки. Чи ти взагалі колись любив щось інше, крім моторошного виплоду своєї уяви — країни, якої немає? Їдь у свої дикі степи, нещаснику. Будуй на простогоні свій дім — у ньому ніколи не пролунає дитячий сміх.

У відчаї Липинський вийняв із внутрішньої кишеньки жакета годинник, але йому не вдалося підрахувати, як довго ще триватимуть ці тортури. Одинока постать Казимири пульсувала на пероні. Нарешті потяг важко зрушив з місця. Одинока постать почала плавно віддалятися разом зі світом, який вона перетягнула на себе, наче ковдру. Тоді блідою щокою Липинського скотилася одна велика гаряча сльоза, назавжди вбираючи в себе залишки цієї нестерпної миті, її погляд, її докір, її неказані останні слова. Липинський змахнув сльозу, і вона розпалася на мільйони сонячних зайчиків. Глянув у вікно, щоб ще встигнути вхопити її образ, запам'ятати на всі прийдешні самотні роки, схвати в найглибшому підвалі найпотаємніших спогадів і розглядати на великі свята, немов дорогоцінний скарб, але місце одинокої постаті вже зайняли змійки краківських вулиць, швидко змінюючи одна одну, немов хизуючись перед втікачем, щоб той все-таки отямився і повернувся. Краків забрав у нього Казимиру. Чи, може, Липинський віддав її добровільно? Краків — вітвар його жертви, кладовище його любові.

Коли місто залишилося позаду, Липинський полегло зитхнув.

А в Русалівських Чагарах усе від самого початку пішло не так. Осінь заповзлася бути

дощовою, і будівництво дому рухалося повільніше, ніж Липинський планував. Робітники трапилися ліниві й нечесні, Липинський дратувався, врешті вирішив усі роботи взяти під власний контроль. У жовтні він зміг перебратися в готову частину будинку, бо залишати будову без догляду на ніч ставало небезпечно. Околицями бродили банди грабіжників, і Липинський їх дуже боявся. Одна така банда на Покрову спалила найбільший дядьків млин. Ще в іншому селі купка заможних хуліганів вбила стару селянку, попередньо страшенно з неї познущавшись. Вдень Липинський працював, уночі тремтів від страху.

«Грабежі, підпали, убивства — і то все неначе б для спорту, — писав він до Києва. — Сумно дивитися на наше зденаціоналізоване село... Тепер я перебуваю в таких умовах, котрі виключають всяку можливість літературної праці. Доводиться заводити хазяйство в степу... Мене так всі забули, що почуваю себе поза суспільством. Зносин зі світом не маю ніяких. Навіть «Раду» мені перестали присилати, хоч й я просив, бояться, мабуть, що не заплачу, хоч досі платив якнайакуратніше... Прибула моя бібліотека, то зможу потрохи щось писати. Не вважайте, що хизуюся, але це найбільша в Україні бібліотека з питань історії та соціології».

Одного разу грабіжники прийшли й до Липинського. Була глупа ніч. Він почув перешіптування під вікнами, бо вже давно спав дуже чутливо. Але не зміг поворухнутися. Страх паралізував Липинського. Він знав, що ніяк не зможе себе захистити. Перешіптування стихли, тоді почулося рипіння вхідних дверей, ніби хтось з усієї сили на них надавлює. Липинський спершу вирішив бігти на кухню шукати ножа, але відмовився від цієї затії, бо нікого проштрикнути ним не зміг би. Холодний піт вкрив усе його тіло. Він лежав у ліжку не рухаючись: «Ось чим закінчиться твоя любов до української землі, — думав, — приріжуть у ліжку, як поросю, а ти навіть не здатний вчинити опір». Тоді біля входу затихло, ніби дверям дали спокій. Почулося коротке безсловесне вовтузіння, і врешті хрипкий чоловічий голос сказав:

— А що ви тут забули, хлопці?

«Хлопці», очевидно, не могли відповісти, тільки мугикнули щось неясне, благальне. Липинський підвівся з ліжка, накинув халат і тихо підкрався до дверей, дорогою все-таки прихопивши з кухні ножа. Голос знову заговорив:

— Передайте своїм, що цей пан має цілодобову охорону. Ще раз хтось поткнеться — залишиться без голови. Зрозуміли мене, хлопці?

— Зрозуміли, — і помилувані «хлопці» чимдуж кинулися навтьоки. Липинський добре чув, як віддаляються їхні кроки. Тоді лишень наважився відчинити двері.

На порозі стояв старий сивий дід з густою зачучерявілою бородою. Дід широко усміхався Липинському, стискаючи в руках старенький багнет.

— Негідники потурбували вас, дорогий пане? Ви вибачте, що ми такі негостинні. Багато голоти розвелось навкруги. Дуків дуже тепер не люблять.

Борода у діда росла не донизу, як то зазвичай буває, а стирчала навсідч, збільшуючи голову на невеликому тілі у кілька разів. Таким дід був схожий на білогривого лева.

— Мені прозиваються Занудою. Звати Левко. Якщо хочете, могу вам допомогти в охороні маєтку. Тепер без охорони нікуди. І ніж не допоможе.

Липинський спам'ятався і сховав виставленого вперед ножа до кишені. Голос потрохи повертався до нього.

— Дякую, пане... Занудо.

Дід засміявся.

— Та який я пан. Селянин з діда-прадіда. Працюю коло землі і як вмру, в землю піду.

— Я так само.

— То, значить, обидва ми хлібороби.

Діти несподіваного рятівника повиростали, жінка вмерла кілька років тому, тож

Липинський запропонував дідові оселитися в нього. Той погодився. Прилаштувався на кухні. Вдень головував над робітниками, а вночі стеріг сон господаря з багнетом у руках.

— Сам Бог послав мені вас, — тішився Липинський.

— Ну, може, не сам Бог, а всього лиш дядько, але точно не без Божої на те волі. Коли приїдуть пані з донькою?

— Умовилися десь після Різдва.

— То треба поспішати, щоб до їхнього приїзду все було готове.

Неграмотний Левко Зануда найбільше любив сидіти в бібліотеці Липинського і здмухувати пилюку зі старих фоліантів. Коли господар дому працював, він наказував робітникам поводитися тихіше, щоб не тривожити хід дорогоцінних думок.

— То людина вчена, — казав, — таких треба шанувати. Якраз пише статтю про шістсотрічну боротьбу українського народу за свою свободу!

Статтю замовив Липинському його давній товариш Андрій Жук. Разом вони планували видавати у Львові часопис «Вільна Україна», але так і не змогли дійти згоди щодо ідеологічної стратегії: Жук був соціалістом, Липинський — переконаним самостійником, решта учасників проекту — полонофілами. Стаття переросла у фундаментальну політичну історію України.

Довгими осінніми вечорами Липинський те й робив, що ділився з охоронцем своїми міркуваннями і сумнівами, читав уголос написане за день. Зануда уважно слухав і навіть висловлював зауваження. Носив Липинському листи з поштової станції — жоден з них не був від Казимири. Минуло католицьке Різдво, минув Сильвестр, минуло Водохреща, а вістей від дружини все на надходило.

— Затримується пані у Кракові, — зауважив дід, коли прийшла весна. Здоров'я Липинського знову зіпсувалося. — Дім добудували, а пані не приїхала.

— Вона вже не приїде, — відповів Липинський, тієї миті сам чи не вперше ясно це усвідомивши.

Він лежав з гарячкою в постелі, і раз на день дружина Рокицького Генриха з'являлася, щоб нагодувати хворого.

— Вона не приїде, — казав і їй Липинський. — Казимира не допустить, щоб донька росла в Україні. Хоче виховати її такою самою непримиренною краков'янкою. Казимира ніколи мене не розуміла. Шлюб з нею був помилкою. Вона вже не приїде.

— Може, ще все налагодиться, — пробувала заспокоїти його Генриха.

— Немає чому налагоджуватися. Моє життя скінчене. Маєток побудував для себе самого. Не маєток, а ціла труна. Ще поки лежу, а скоро вмру. Навіть не буде кому забити віко.

— Смерті без часу не буває, — вклинився Левко Зануда. Липинський мовчки відвернувся до стіни. Першу власну сівбу, до якої так готувався, він повністю переклав на дядькові плечі, лише раз вибрався в поле на конях, тоді, коли зацвів степ.

Важкий смуток поглинув Липинського, проковтнув з усім, що він мав найдорожчого. Робота остаточно втратила сенс, майбутнє перестало існувати, бринів лише безкінечний, сповнений нуртуючої самотності, день, який тягнувся повільно, ніби слимак по мертвому тілу. Білі тумани знову накрили його, Липинський не бачив на крок вперед, просувався навпомацки, хоча був упевнений, що там, куди він йде, нічого доброго ждати не варто. Випалене серце, випалена земля. Безпомічний вдих-видих, вдих-видих.

Перша світова війна, хоч як Липинський її не хотів, таки вибухнула в липні, ставши останньою краплею в чаші його особистої катастрофи. Нова медкомісія цього разу визнала прапорщика запасу придатним до війська і скерувала в 4-й драгунський полк 2-ї армії генерала Самсонова, що квартирувався в Білостоку, на самому пруському кордоні. Липинський мав певність, що загине в першому ж бою. Дорогою на службу він написав прощальні листи

близьким знайомим, в яких просив вибачити за минулу категоричність і передавав найщиріші вітання всім, кому написати не встиг.

«Почуваю себе краплиною великого потоку, — говорилося у листі до Єфремова, кореспондента вже закритої газети «Рада», — іду разом з мільонами синів нашого народу і вірю, що кров наша не пропаде марно. З цієї крові виросте краща доля для України, інакше пережити страшний кошмар, що робиться тепер, не було б у людській силі».

Під час Східно-Прусської кампанії 2-га російська армія зазнала нищівної поразки, генерал Самсонов наклав на себе руки, а сотні тисяч солдат загинули чи потрапили в полон. Недобитки потопилися, намагаючись убрид переплисти Мазурські озера. Поранений Липинський, опинившись у холодній воді, схопився за гриву чийогось коня і таким чином зміг дістатися до протилежного берега. Кінь натомість так і не доплив.

Лежачи потім у госпіталі, Липинський мовчав і тримав очі заплющеними, тільки кашляв і витирив власну кров на підборідді. Лікарі діагностували, крім критичного переохолодження, нервовий розлад і відправили доліковуватися в глибокий тил. Там, у Полтаві, Липинський ще більше почав стерегтися людей, бо те, що він бачив, дивлячись на них, його жахало.

Кожен зустрічний відтепер мав замість двох лишень одне око — прямо посередині, на перенісці. Так ввижалося Липинському. Скрізь він бачив однооких чоловіків і жінок, навіть дітей. Людський світ став світом циклопів. «Я збожеволів, — думав Липинський, — не переживу цю війну. І слава Богу».

Мій третій і останній золотоволосий чоловік саме зустрічався з товаришем, щоб запросити його бути свідком на нашому весіллі. Я залишилася в квартирі сама і підготувала відро з гарячою водою. Мити підлоги мене привчила баба Соня, та, яку рідний батько залишив на сходах «детдому», щоб самому вмерти від голоду в заводській сторожці. Баба казала, що в митті підлог головне — не залишати брудних розводів. «Коли я бачу, — казала вона, — як деякі газдині думають, що миють, а насправді тільки розвозять по підлозі болото знадвору, то мене аж шляк трафляє». Треба мити двічі, перший раз ганчірку сильно не викручувати, щоб з неї навіть трохи текло, другий раз — начисто, добре викрутити. Якщо помиєш тільки раз — вважай, даремно потратився, підлога буде такою ж брудною, як і раніше. Потім треба лишити вхідні двері відкритими, а краще зробити протяг, відкривши ще й вікно, щоб підлога швидко сохла. Не ходити по помитому. Якщо дуже треба, то роззутися.

Свою теорію баба шліфувала й удосконалювала десятиліттями, працюючи прибиральницею у музичній школі, тій, що прилягала до костюлу і колись була католицьким монастирем. Баба вирушала на роботу, коли вже починало темніти. У дальніх келіях ще займалися сольфеджіо, хтось десь невміло клацав на фортепіано чи витискав зі скрипки останні сльози, а баба хвацько виносила зі службового приміщення гігантське відро з водою і величезну швабру з триметровим держакон — та швабра більше нагадувала готовий до розп'яття хрест. Тягнувши хрест на плечах, баба переходила з одного корпусу музичної школи в інший. Мила до півночі, а потім відчиняла вікна і чекала, доки висохне.

Я теж відчинила вікно. Була холодна середина березня. Моє життя налагоджувалося, я видала перший роман, який став популярнішим за оповідання, переїхала з Києва назад у провінцію, батьки прийняли новину відносно спокійно, тільки мама спересердя сказала: «Знаєш, я тебе ніколи не розуміла».

Баба Соня була її мамою. Вони обидві відрізнялися лише кількістю зморщок на обличчі і поставою. Мама — висока і струнка, тоді як баба Соня з кожним роком все більше схилялася до землі, ніби хотіла щось звідти підняти, але не могла знайти. Її вміння нахилитися взагалі віддавна мене чудувало. Коли, наприклад, настав час вибирати цибулю на крихітному приміському городику, який мама отримала в останній рік існування Радянського Союзу і втратила на першому році незалежності, баба Соня зголосилася добровольцем і взяла мене з собою, щоб «привчати до роботи з юних літ». На тому городику ще росли огірки, кабачки й один великий гарбуз, який потім хтось украв. Баба Соня посадила мене поруч, а сама вправно схилилася над цибулею з невеличкою сапкою в руках, коліна при цьому не згинала, тільки розставила ноги трохи більше, ніж на ширину плечей. Схожа поза в йозі називається Прасаріта Пада Уттанасана. Пізніше, маючи потребу схилитися, я завжди бачила перед собою свою бабу і цибулю в її великих шорстких долонях. Іноді картинка в уяві розмивалася і я більше не була впевнена, чи бачу бабу, чи маму. Я третя в ряду. Така ж висока і струнка, як друга і якою колись була перша.

Ця подібність тривожила. Навряд чи я почувалася в ній щасливою. Коли я спекла свої перші пампушки зі сливовим повидлом і принесла батькам на пробу, баба Соня, яка тоді вже жила в них, мовчки проковтнула один, а мама покрутила в руках, натисла пальцем, перевіряючи пишність, і відклала назад на тарілку зі словами, що скуштує пізніше, бо тепер не голодна. Вона

ніколи б не зізналася, що мої пампушки, хоч я ніколи спеціально не вчилася їх смажити, вийшли точнісінько такими ж, як її чи баби Соні. У всіх нас був один спільний пампушковий ген. А також один спільний предок, який залишив доньку на сходах «детдому».

Я часто чула цю історію, в яку, може, й не варто було вірити до кінця, бо баба Соня за моїми підрахунками мала три-чотири роки, коли це сталося. Я зі своїх трьох не пам'ятаю майже нічого.

Отже, батько підвів маленьку Соню до сходів інтернату і звелів чекати тут, а він збігає за пампушками з повидлом. Соня чекала кілька годин, не ворушачись, сиділа тихо, як мишка, так що суворі працівниці закладу не відразу її помітили. «Йди всередину», — нарешті гукнула одна, але баба Соня закивала головою, мовляв, чекає на тата, вони мають принести пампушки з повидлом. Працівниці не витримали і почали затягати Соню в інтернат, бо вже смеркало, а та пручалася і щосили верещала:

— Пустіть мене, тато от-от прийдуть з пампушками!

Кожного разу малою слухаючи бабину розповідь, я розплакувалася на цьому місці. Баба Соня ж, розповідаючи, ніколи не забувала згадати про пампушки, ніби вони були головним героєм всієї історії, вони, а не дівчинка в перші години сирітства. Саме тоді в цієї дівчинки й — автоматично — в усіх її нащадків утворився захисний пампушковий ген. Він перетягував і перетягує на себе увагу в ту мить, коли відбувається щось настільки страшне, що можна вмерти від надміру емоцій.

Про свою матір баба завжди говорила одне і те ж речення, ніколи його не доповнюючи: «Вони мали файний голос і померли, як мені було вісім місяців». І все. Більше жодного слова. Що дивно, баба говорила західноукраїнським діалектом, згадувала батьків у третій особі множини, хоча сама приїхала сюди вже після війни у дорослому віці. Її батьківщиною була найцентральніша Україна, діалект якої став літературною мовою для решти території. Іноді, дуже рідко, він пробивався в її розмові, і тоді я виловлювала невідомі слова і вирази голими руками, як золотих рибок зі ставка, намагалася їх запам'ятати, деякі навіть записувала.

Один лише «детдом» незмінно залишався «детдомом». Решта деталей змінювалася. Змінювався час сидіння на сходах. Від кількох годин до цілого дня. Змінювалися пори року. Іноді було тепло, іноді падав сніг і дівчинка дуже закоцюбла. Працівниці по-різному до неї зверталися: співчутливо або ж навпаки байдуже, бо інтернат тріщав від таких самих підкинутих, чий батьки побігли за пампушками і «зараз повернуться». Що я точно знаю: був ще тільки 1932 рік, бо люди по-справжньому пухли від голоду і непритомніли попід плотами вже після втечі моєї баби з «детдому». Вона і ще один хлопчик (у деяких варіантах історії він був її братом) вирішили тікати, коли на добу сиротам почали видавати тарілку води з трьома квасолинами. Інстинкт виживання підказував, що на волі, серед людей, шансів вижити більше.

Тікали вночі через вікно. Ніхто дітей потім особливо не шукав. На місцевому базарі ті, хто мав ще якісь гроші або що продати, давали бабі Соні та її другові крихти хліба. На продаж люди виносили все, що не годилося на вечерю, проте могло пригодитися комусь, хто теж майже не мав що їсти. Хустки, вживаний спідній одяг, кожухи, чоботи. Хто виносив продавати книжки, йшов додому голодний. Бували дні, коли бабі ніхто нічого не подавав. Тоді вони з другом (чи може все ж братом?) збирали з землі сливові кісточки, товкли їх каменюкою і виїдали зернятка.

Я висунула голову з вікна і спостерігала за голубами у будинку навпроти. На занедбаних відкритих балконах вони вили собі кубла і відкладали яйця. Іноді господарі викидали яйця через балкон на асфальт. Самі голуби тоді сиділи на даху і холоднокровно спостерігали за знищенням потомства.

На рівні мого поверху в будинку навпроти старша парочка мала білого волохатого песика. Сама парочка цілими днями пиячила перед телевізором. Худий як тріска чоловік пересувався з

вітальні до кухні за черговою порцією алкоголю в рейтузах і з голим торсом. Кілька разів я бачила його і без рейтузів, зовсім голим. Жінка пересувалася рідко. Вона жила на дивані і була неймовірно товстою. Я помітила, що алкоголь одних висмоктує, інших надуває. Жінку я теж кілька разів бачила голою. Парочка не мала штор на вікнах. У мене їх теж не було, але моїм життям сусіди взагалі не цікавилися. Здається, білий світ обходив тільки їхнього білого волохатого песика, який майже постійно стовбичив на підвіконні, втиснувшись носом у шибку. Він дивився надвір байдуже, але незмінно, щоб часом нічого не залишилося поза його увагою. Він не міг чогось пропустити. Наші погляди іноді зустрічалися.

Тоді песика на звичному місці не було. Весняний вітер рвучко залетів до кімнати, але у футболці з коротким рукавом я зовсім не змерзла, ніби органи чуття хтось вимкнув. Я машинально взялася мити підлоги. Вода скрапувала з ганчірки на паркет. У воду я додала лимонної ефірної олії, але жодного запаху не вловила. Світ звузився до розмірів мого тіла, поза ним більше нічого не існувало. Всі шлюзи, через які мав би відбуватися контакт із довколишнім, наглухо зачинилися. Я здалася сама собі опудалом, яке все ж могло рухатися, немов живе. Зачиненою, ув'язненою, обмеженою власним тілом. «Як несходимою тюрмою іду собою». Почала мити з дальнього правого кутка кімнати.

«Що ти миєш, ніби три дні не їла!» — вигукувала баба Соня, спостерігаючи за тим, як я малою виконувала її детальні настанови. Іноді вона вихоплювала швабру в мене з рук, щоб ще раз, всоте, показати, як правильно. Кожною свіжосполоканою ганчіркою треба було захоплювати останню третину помитого, щоб витерти розводи бруду з попередньої сесії миття.

«Не бійся швабри! Додай більше сили!»

Сама баба Соня була дуже сильною. У шістдесят років вона могла пронести на плечах стокілограмовий мішок пшениці метрів на тридцять. Я не знаю, як їй це вдавалося. Той мішок я не могла б навіть зрушити з місця. Мої батьки теж. Лише неймовірна вроджена сила врятувала бабу Соню від передчасної смерті.

Вона, наприклад, мусила померти ще тоді, коли лущила каменюкою сливові кісточки. Або тоді, коли по пам'яті знайшла дорогу додому. Її друг уже був загубився.

«Шансів, що він живий, уже практично немає, — сказала вона якось у вісімдесят. — Він був старший за мене». Увесь попередній час баба Соня уявляла, як друг благополучно десь собі поживає, що він щасливо перебув голод і називався Роман, виріс, одружився, завів дітей, не загинув у Другу світову.

— Чи Віктор було його ім'я?

— Ні, Віктором називався син молочника, в якого ви працювали наймичкою.

Баба Соня недовірливо зважувала мої слова.

— А, так, — врешті казала вона невпевнено.

Дорогу додому вона знайшла випадково. Якийсь чоловік на базарі впізнав малу жебрачку і довів до роздоріжжя, за яким починалися городи Сониного батька. Мій прадід мав велике господарство, ставок із рибою і дві довжеленні стодоли з сіном. Баба Соня скупалася, як вона це робила раніше. Тепер ставок майже повністю заріс очеретом, і дівчинка мало не втопилася, заплутавшись у корінні. Стодоли теж стояли порожні, їхня хата зате була свіжопобілена, двері відчинені навстіж. Баба Соня радісно забігла всередину, але нікого знайомого там не зустріла. Світлу кімнату хтось заставив стелажми з господарськими товарами для членів комуністичної партії. Тепер це була крамниця для обраних. За прилавком порався літній чоловік у робі. Баба Соня притулилася до стіни спиною, сиділа тихо, як мишка.

На цьому місці розповіді я теж завжди розплакувалася. Вираз обличчя продавця був привітний і співчутливий. Він підійшов до баби Соні, і та ще більше притислася до стіни, ніби хотіла вросли, вмуруватися в неї назавжди. Іноді кімната була порожньою, іноді в черзі стояли

кілька сусідів, новоспечених комуністів, вони стискали в руках рятівні талони на хліб.

Хтось спокійно зауважив: «Ця дівчинка колись тут жила».

Можливо, тоді ж прозвучало й прізвище бабиного батька, бо це логічно, якби, впізнавши дівчинку, хтось назвав прізвище цілої родини. Наприклад: «Це донька Такого-то, вони тут колись жили». Але баба Соня ніколи не могла пригадати більше, ніж я описую. Її батько назавжди залишився безіменним. І вона сама завжди була безіменна, просто «тамта», «звідтам», силачка Соня. Викинуте з гнізда голубине яйце, яке чудом не розбилося.

Чоловік у роботі відрізав їй півбуханки білого батона і випровадив надвір. Здається, навіть погладив по голівці. Здається, йому справді було її шкода. Силачка разок відкусила, а решту скарбу заховала в пазуху. Йшла кудись, не знала куди, але опинилася на цвинтарі, де була могила її матері. Тої, яка дуже добре співала і померла, коли бабі Соні виповнилося вісім місяців. За одними розповідями, могилу вкривала могильна плита, за іншими — нічого, просто насип голої землі і залізний хрест. Неподалік санітарна служба копала велику яму, в яку скидали зібраних по околицях померлих від голоду.

Баба Соня лягла на плиту (чи голу землю) долілиць і, здається, дуже сильно кричала. Її не чіпали, бо той, хто ще мав силу кричати, санітарів не цікавив. Баба Соня так кричала, що назавжди зірвала собі голос, який мусив бути таким самим гарним, як і материн. Відтоді вона говорила тихо, майже нечутно, швидше хрипіла, як старі дерев'яні двері. Малою я боялася її голосу.

«Якби тоді так не кричала, могла би так само», — любила повторити баба, на повну котушку відкручуючи радіо з піснями своїх кумирів Анни Герман, Анатолія Солов'яненка чи Ніни Матвієнко.

«Эхо любви» почало підніматися з глибин мого тіла, пробуючи вирватися назовні. Щоб відволіктися, я затято шурувала шваброю паркет, не забуваючи захоплювати третину з попередньої сесії. «Мы до-олгое эхо друг дру-у-уга», — співала в мені Анна Герман, і серце калатало в такт її витонченому голосу. Все дужче і дужче. Власне, баба Соня тільки один раз проговорилося, що, можливо, не кричала тоді, лежачи на могилі, а співала. Вона звідкись знала кілька пісень і хотіла заспівати ними себе до смерті, щоб нарешті з'єднатися з ніколи не званою матір'ю. Ввечері прибігла зграя голодних псів і роздерла бабі Соні пазуху з хлібом. Половинка білого батона миттєво зникла в пащі головної суки. Чому вона не роздерла за хлібом дівчинку? Невже пожаліла?

Минув цілий день. Потім другий. Потім третій. Сонце вставало і сідало за тополі, а баба нікуди з могили не йшла, бо не мала куди. Вона так завжди й казала, намагаючись раціонально пояснити поведінку кількарічної дитини: «Не мала куди». Коли я питала, чи вночі було холодно і страшно, баба відповідала, що не знає.

«Пам'ятаю, що дуже кричала, — вкотре нагадувала вона. — І що сонце сідало за тополі. І так тривало багато днів. Я нічого не їла, тільки спала і кричала». А потім звідкись з'явилася незнайома дівчинка і забрала її з того цвинтаря. Рятівниця сама ще була дитиною, мала років дванадцять. Вони йшли, взявшись за руки, геть, і баба Соня раз по раз оглядалася, немов шкодувала, що залишає таку затишну обжиту місцину.

Через десять років, у Другу світову, бабину хату, довжеленні стодоли, інтернат, базар, кладовище — все сплять німці. Від населеного пункту, назви якого я не знаю, не залишилося абсолютно нічого, тільки суперечливі спогади однієї сироти. Тепер вона лежала в кімнаті, яка колись належала мені, в квартирі моїх батьків, і марила. Геть чисто змаразміла, силачка Соня відчайдушно трималася за життя, бо це вона вміла найкраще, вижити було сенсом усіх її без кількох дев'яноста років. Мати що їсти. Мати дах над головою. Зробити все, щоб тебе не вкинули до ями і не закопали разом з усіма. Відмиваючи підлоги, даремно все життя відмиватися від

трагедії. Розводи все одно проступали.

— Уявляєш, вона вже нічого не пам'ятає, — сказала мені мама зі здивуванням, бо бабу Соню взагалі важко було уявити без її спогадів. — Тата називає то Романом, то Віктором, мене ніби зовсім не бачить, але дуже багато їсть і сила все ще при ній. Коли ми ненадовго залишили Соню одну, вона пробила палицею діру у вхідних дверях... Ми мусимо вдягати їй памперси.

Тоді я спитала маму:

— А як ти пережила те, що з нею сталося?

Мама насторожилася:

— Що ти маєш на увазі?

— Пампушки і детдом.

Мама знизала плечима:

— А що тут переживати. Так було і все. Не з нею однією. Такі були часи. Страшні. Але вона вижила.

— Але вона стала калікою.

— Чого це калікою?! Як ти можеш так говорити? — мама аж почервоніла.

— Б'юся об заклад, вона ніколи не говорила тобі, що любить.

— Говорила, — мама відвернулася. — Просто хто тоді думав про любов?

— А ти ніколи не говорила, що любиш мене.

Мама ще більше розчервонілася, вигукнула щось нерозбірливе і, розлючена, вибігла з квартири. Вона приходила оцінити моє нове помешкання. Я не стала бігти слідом, підготувала відро води, відчинила вікна і почала мити підлоги. Вода (мити, митися, змивати) завжди була моєю найбільшою потребою.

І десь на середині підлоги, між диваном і книжковими полицями, це нарешті сталося. Серце раптом перемістилося в горло і запульсувало з неймовірною силою. Груді стиснуло так, що я більше не могла набрати в легені повітря. Страх небаченої досі сили охопив мене і паралізував, швабра з тріском упала на підлогу. Я вслід за нею. Нічого не бачила, нічого не чула, тільки пульсування серця в горлі. Час зупинився.

Кінець настав і почав тривати вічно. Я не могла дихати, не могла кричати. Баба Соня все викричала до мене. Її трагедія трималася за живих і не хотіла завершуватися. Не хотіла нас, її бранців, звільнити.

«Нехай вона нарешті помре», — прошмигнуло в голові, але я не розуміла, чиєї саме смерті бажала. Її чи своєї власної. І чи принесла би ця смерть якесь полегшення.

Мій третій золотоволосий чоловік повернувся від товариша і радісно повідомив з порога, що до весілля все готово. Ми скромно розпишемося в колі найближчих друзів. Тільки ми і двоє свідків, як планувалося. Він не на жарт стривожився, заставши мене розпростертою в калюжі брудної води.

— Треба негайно їхати до лікаря!

Я підвелася, ніби нічого не сталося, тільки неймовірна слабкість у всьому тілі підтверджувала, що напад не був витвором моєї уяви.

— Та вже все добре.

— Нічого подібного. Ми їдемо в лікарню, — чоловік узяв із нашої схованки у книжці гроші на хабарі медикам. — Накинь якийсь светр.

Я незворушно дивилась у вікно. Білий волохатий песик з дому навпроти так і не з'явився. Де він? Чому його немає, коли так треба?

— Я чекаю! — чоловік втрачав терпіння. — Треба обов'язково показатися фахівцеві.

Він вхопив мене за руку і не сильно, але наполегливо потяг до дверей. Я пручалася, хотіла кричати: «Вони от-от прийдуть і принесуть пампушки!». Чоловік не зрозумів би, я ніколи не

розповідала йому бабину історію. Ближче до дверей серце знову почало підступати до горла.

— Ну в чому справа?! Невже тобі зовсім начхати на власне здоров'я?

Я вирвала руку і повернулась у вітальню до відра і швабри. Хотіла набрати чистої води і перемити наново. Дати більше ефірної олії, вилити цілу пляшечку. Кілька хвилин чоловік ображено за всім спостерігав. Нарешті спитав:

— Ти можеш мені сказати, що насправді сталося?

У вікні навпроти замайоріла байдужа мордочка білого волохатого песика — мого товариша по нещастю. Тепер ми обоє стали в'язнями великих архітектурних форм і світ бачитимемо тільки з брудних вікон власних помешкань.

— Сталося те, що я більше ніколи не вийду надвір, — сказала я.

Чоловік завмер. Він не знав, чи я жартую, чи говорю правду.

Але я не жартувала. Мені нарешті було спокійно. Шваброю вперед-назад, вправо-вліво.

Світ циклопів — який він? Що Липинський відчув, коли зустрів свого першого одноокого? Чи зрозумів він відразу, що це містифікація, хвороба розуму, що з одноокими людьми насправді все гаразд, а негаразд із ним, тим, що дивиться? Чи збагнув він, людина старої епохи, що надходять нові часи, в яких більше не існуватиме переможної ходи сильних і здорових під жвавий брязкіт лискучої зброї, а тільки такі розрізнені і самотні, з острахом кинуті погляди божевільців в абсолютній тиші? Більше не можна буде знати наперед, що побачиш, коли дивитимешся. Свідомість розкрила свої темні невідомі сторони, і демони, які зачаїлися там від моменту сотворення, нарешті вирвалися назовні. Світ перестав бути місцем, де можна було бути впевненим у собі, і жах, вивільнений новою істиною, охопив Липинського так само, як сто років потому охопив мене. Він мав екзистенційну природу й одночасно тілесну, бо нагромаджувався в грудях, в якомусь невидимому для рентгенівських променів центрі, керуючи звідти тілом і розумом, немов набитою ганчірками лялькою. Жах став повноцінним органом тіла, але залишався невидимим, щоб його не можна було вирізати скальпелем. Я перестала виходити надвір, коли дізналася, що теж ним володію.

Почала стояти на голові.

Одна знайома лікарка сказала, що іноді корисно побачити речі під іншим кутом зору, особливо — догори дригом.

Коли я ставала на голову, увесь тягар тіла переходив на плечі, шию і череп, я напружувалася так, що нічого навколо не встигала роздивитись. Я точно усвідомлювала, що перевернутий світ — інакший, геть інший, але який саме, помітити не встигала. Ріки крові в мені із сильним опором спершу сповільнювали плин, потім неохоче, мало не з рипом спинялися і нарешті під дією земного тяжіння розверталися і текли в протилежний бік. При цьому голова та — особливо — очі несамовито пульсували, у вухах гуло. Я витримувала кількадесят секунд, а тоді м'яко спадала на подушечки великих пальців на ногах і ще мить лежала долілиць, підібгавши коліна. Мені було лячно знову повертатися у звичне вертикальне положення. Можливо, звичного положення взагалі ніколи не існувало. Більше ні в чому не можна було бути впевненим.

— У моїх грудях розгорілася Перша світова війна, — сміючись говорила я чоловікові, який нічого не розумів і моє затворництво сприйняв за дуже тривожний знак. Він усіляко вмовляв мене вийти погуляти, подихати свіжим повітрям, на що я відповідала, що чудово можу подихати і через вікно. Насправді чудово подихати не вдавалося, бо саме дихання перетворилося на справжню каторгу.

— Дихай глибоко, вдих-видих, — велів чоловік, щоб полегшити мої страждання, бо чомусь вважав, що глибока ритмічна робота легеньми розслабляє і взагалі корисна. Це неправда. Як тільки я намагалася керувати процесом дихання, особливо його глибиною, жах не змігти вдихнути чергову порцію повітря ставав гігантським, просто-таки всеохопним. Здавалося, що я забула, як дихати, розучилася, втратила здатність і, видихаючи, прирікаю себе на повільну судомну смерть від браку кисню.

Тоді нас навідала одна терапевтка, знайома чоловікових знайомих, адже я сама в лікарню їхати відмовлялася. Вона неуважно вислухала мої скарги і поміряла тиск. Хотіла взяти кров на аналіз, але попри довгі старання так і не втрапила у вену. Врешті без особливого ентузіазму повідомила:

— Якись фізичних відхилень не бачу.

Я ледь усміхнулась, бо після всього пережитого такий діагноз звучав як знуцання.

— У мене очевидні проблеми з серцем, — заперечила я, а чоловік жваво закивав головою, що так, із серцем, він тому свідок.

— Серце вже віддавна поколювало мене в лівому боці, — і я показала, де саме поколювало, під лівою груддю.

— Це нерве, серце болить не тут.

Лікарка взяла мою руку, яка ще трималася за лівий бік, і пересунула до центру грудей, трохи нижче горла:

— Ось де болить серце.

Я розгубилася, навіть розчарувалася. Тут серце ніколи не боліло, а я чомусь була впевнена, що мої напади мають серцеву природу.

— Варто зробити кардіограму, але я думаю, що ти абсолютно здорова. Зміни спосіб життя, більше бувай на повітрі, — мій чоловік знову жваво закивав головою, — кинь курити, якщо куриш, не вживай кави й алкоголю. Твої напади від нервів.

Мені захотілося плюнути лікарці в обличчя. Я відвернулась.

— Але вона не виходить надвір, — втрутився чоловік. — Як я не прошу, не виходить уже місяць. Навіть до дверей не може наблизитися.

Лікарка нічого не відповіла, тільки показала щось коротким жестом і пішла в коридор одягатися. Мабуть, покрутила пальцем біля скроні. Такі, як я, виводять таких, як вона, з себе, бо тільки вдають хворих і думають, що весь світ їм щось винен, не можуть узяти себе в руки, ліниві слабкі істоти, іпохондрики й симулянти. Фу. Чоловік заплатив терапевтці сто гривень, і вона пішла. Вже з порога додала:

— Від нападів паніки допомагає стояння на голові. Взагалі корисно іноді подивитися на проблему в несподіваному ракурсі.

Того ж вечора стався наступний напад, у стократ сильніший. Чоловік поволі водив мене за руку квартирою, як водять німців старців, і пробував заспокоїти, наказував дихати глибше.

— Якщо не полегшає, викличете швидку.

— Я знаю, що не полегшає, викликай вже, — шепотіла я, але чоловік чомусь так швидку й не викликав. Тоді, очевидно, він теж перестав вірити у фізичні причини моєї недуги.

Я заповзялася читати старі газети. Все, що я робила цілими днями, — тільки мила підлоги і читала. Спершу вивчила все, що могла знайти в інтернеті, потім зв'язалася з бібліотекаркою обласного відділу — вона пам'ятала мене, ще коли я була студенткою. Посилаючись мало не на смертельну хворобу, я вмовила добру жіночку давати мені давні газетні підшивки на вихідні додому. Чоловік заходив у бібліотеку в п'ятницю за п'ять хвилин до закриття, брав газети і повертав їх у понеділок зранку. За таку авантюру бібліотекарку могли звільнити з роботи. Я запевнила, що досліджую надзвичайно важливу тему, і книжка, яку тепер пишу, буде моєю останньою. Можливо, я навіть так думала.

— Навіщо тобі цей старий мотлох? — іноді запитував чоловік, на що я відповідала: хочу зрозуміти, що таке час. Він знизував плечима. І почав стрімко від мене віддалятися. Так мій страх став між мною і всіма, хто був коли-небудь для мене важливим.

Я більше нічого іншого не могла відчувати, тільки боялася і ще деколи цікавилася. Бажання дізнатися причину, пізнати сенс того, що на перший погляд жодного сенсу не мало, було єдиним, що, крім приступів паніки, ще іноді мене займало. Я більше не відчувала любові, вдячності, ніжності, ненависті чи вини. Не було радості, не було розпачу. Ніщо більше не збурювало одновимірну систему моїх координат, хіба що цікавість. Її я не могла задовольнити в теперішньому, тож останні надії покладала на минуле, навіть якщо воно належало комусь

іншому. Старі газети, випадкові історії і забуті неважливі факти служили рятівним колом.

«Відділ казньової продажі горілки сповіщає, що в 1905-му році в Царській Росії з людністю 132.240.000 було продано 75.037.174 відра горілки».

«Минулого року був Марс в такому положенні, що астрономи могли добре його роздивитися. Астроном Скіапареллі ствердив з допомогою далековида, що на Марсі є дуже штучні і дуже прямі канали, широчезні і довжелезні, які можуть бути результатом роботи розумних створінь».

«У Коломиї почала виходити перша українська часопись мовою есперанто Ukraina Stelo».

Організація минулого була потрібна мені для важливого дослідю. Так я могла з безмежної кількості розрізнених деталей вивести хоч якусь спільну закономірність, вибудувати історію історії, зрозуміти або хоча б наблизитися до розуміння таємниці, яка ще не давала з кінцями втонуту у мороці підсвідомого. Час? Що це? Може, обвисла скеля, а людське життя — кволе деревце, що намагається вчепитися в неї корінням? Мерехкий вогник, що пронизує безкінечну темінь? Одинокий скрик у байдужому безголоссі?

Навіщо я взагалі є?

Питання без відповідей поверталися туди, звідки прийшли: у цілковите ніщо мого існування.

Я уявляла, як ще донедавна перспективний історик і публіцист, добропорядний сім'янин і люблячий батько, в найгарячіші роки війни всіма покинутий і забутий, безцільно блукав полтавськими околицями. У Полтаві офіцер запасу В'ячеслав Липинський опікувався кінним резервом. Білі тумани, які він, здавалося б, давно переміг, знову накрили його з головою. На Протопопівському бульварі він сотні разів перечіпався поглядом об погруддя Іванові Котляревському, те, що у 1903-му наробило серед українського громадянства стільки шуму. Тепер погруддя видавалося звичайним німим шматком металу, встановленим невідомо де, невідомо ким і невідомо навіщо.

Навіщо він, Липинський, узагалі був?

Температура тіла місяцями трималася підвищеною. Хвороба почала висушувати Липинського зсередини. «День біжу, три лежу», — писав він у вірній нагрудній книжечці, сторінки якої все частіше залишалися порожніми. Щоб остаточно врегулювати сімейне життя, Липинський передав дружині до Кракова листа, в якому звільняв її від будь-яких подружніх обов'язків перед собою і по закінченні війни, якщо доживе, пропонував офіційно розлучитися. В листі він наголошував, що від доньки в жодному разі не відмовляється, і обіцяв зробити все належне батькові, щоб Єва ні в чому не терпіла нужди. Казимира, як завжди, не відповіла. Можливо, її відповідь просто загубилася у вихорі військових подій. Один такий лист шукав адресата більше року і надійшов, коли вже було занадто пізно.

«Де ти, сину?» — запитувала Клара Липинська, одночасно повідомляючи, що їм із батьком довелося евакуюватися із затурцівського родинного маєтку до Житомира, а вже наступного дня

після втечі будинок під знаменитими білими колонами лежав зруйнований. Казімеж Ліпінський, шляхтич з герба Бродзіч, не зміг цього пережити і помер у віці сімдесяти одного року від раптової зупинки серця.

Липинський, як тільки отримав листа, попросився у відпустку і поспіхом вирушив на Волинь. Знайшов Клару в крихітній житомирській квартирі, змарнілу, подібну до сивоволосого привида. Вона довго плакала, бо вже не сподівалася побачити сина живим.

— Я не знаю, чи радію з того, що вижив, — чесно зізнався Липинський за скромним обідом. — Не полишає відчуття, що моє життя теж уже закінчено.

— Ти не маєш права на подібні слова! — вигукнула Клара. — Бажати собі смерті непростенний гріх.

Липинський мовчав.

— У тебе є донька, врешті, подумай про неї.

— Що є, що нема. Я не беру участі в її вихованні, ніколи не бачу, навіть не пам'ятаю, як вона виглядає, — тут Липинський лукавив, бо забути зачаєне пташине личко у себе на руках він ніколи не зміг би.

— А що твоя Україна? Американський президент Вілсон обіцяє право невільних народів на самовизначення. Незабаром може випасти добрий шанс.

— Відколи тебе цікавить Україна?

Клара подала синові його улюблений липовий чай і зауважила, що рум'янець на його щоках дуже нездоровий. Туберкульозники часто такі рум'яні.

— Перемерз на переправі, — відповів Липинський, — ніяк не можу оговтатись.

Молодший брат Станіслав снував плани відбудови зруйнованої садиби, щоб по закінченні війни займатися в Затурцях селекцією картоплі та пшениці.

— Так-так, відбудовуй, я вже маю свій маєток.

У ньому, щоправда, Липинський не був з липня 1914-го, тільки іноді отримував короткі, написані кимсь іншим цидулки від неграмотного сторожа Левка Зануди. Той лаконічно сповіщав, що на Уманщині спокійно, поля засіяли — пшеничка колоситься — урожай зібрали, будиночок чекає свого господаря. Однак їхати туди господар не поспішав.

— Ми з батьком завжди гордилися тобою, — сказала Клара Ліпінська синові на прощання.

— Ви називали мене дурисвітом.

— Дурисвітами теж гордяться, часом навіть більше.

Це була їхня остання зустріч.

На службу Липинський повертався у переповненому вагоні. Всюди в проходах і навіть на даху потяга сиділи військові, переважно дезертири, які зі зброєю в руках залишали фронт і тікали додому. Коли поїзд занадто розганявся чи робив крутий поворот, хтось на даху неодмінно втрачав рівновагу і беззвучно падав на колії, нікого своєю смертю не дивуючи.

— Ви чули?! — збуджено вигукували пасажери, що зуміли втиснутися до потяга на миргородській станції. — У Петрограді революція! Цар зрікся престолу!

Здійнявся немислимий гвалт.

— Кінець війні! — дехто у вагоні не міг стримати сліз.

— Свобода!

— Свобода!

Був лютий 1917-го. Ейфорія розносилася повітрям, наче якась небезпечна запаморочлива бацила. У Києві теж колобродило. Зусиллями переважно лівих автономістських кіл там було створено Центральну Раду, що стала своєрідним першим українським парламентом. Головою заочно обрали заарештованого ще на початку війни професора історії Михайла Грушевського. Тепер він поспішав до Києва із заслання, щоб приступити до виконання обов'язків.

Настав час діяти, Липинський не сумнівався. На двірці у Полтаві на нього чекав Сергій Шемет — суконний фабрикант, симпатичний патріот із дворянського роду Шеметів-Кежгайлів герба Лебідь.

— Треба організуватися в політичну силу! — заявив він. Молодший брат Шемета Микола вчився разом з Липинським у Кракові, а пізніше, у 1905-му, був ініціатором першої української газети «Хлібороб». За цю газету царська реакція посадила в тюрму, але не Миколу, а Володимира Шемета — найстаршого з трьох братів, після якої в того розвинулася гостра форма манії переслідування. Тепер Володимир лікувався в клініці для душевнохворих. Микола несподівано пішов в офіцери і воював на боці царської армії, а Сергій Шемет, симпатичний патріот, інженер і суконний фабрикант, активно зайнявся політичною діяльністю.

Це був чоловік високого зросту і надзвичайно прямої постави, ніби йому замість хребта вмонтовано дубову дошку, і нещасний, навіть якби захотів, зігнути не міг. Шиєю майже не рухав, головою не вертів і ніколи її не опускав, а щоб подивитися, як фаєтон, проїжджаючи повз, захляпав поділ його пальта, Шемет складався в поясі мало не на дев'яносто градусів, тільки щоб залишити загорнуту в ошатний білий комірець шию прямою. Очі мав маленькі, зуби великі — взагалі чимось нагадував гризуна — і це вже потім, зважаючи на його гризливий характер, говоритимуть, що зовнішність ніколи не обманує.

Тепер Шемет переконував Липинського стати членом новоутвореної партії демократів-хліборобів.

— Наскільки мені відомо, — сказав він, — наші з вами, В'ячеславе Казимировичу, погляди щодо безумовної самостійності України повністю збігаються.

— Так, — відповів Липинський, — але залежить, якими шляхами до цієї самостійності йти. Демократи, як ви себе називаєте, ще ніколи і ніде не збудували на порожньому місці держави. Тільки сильна українська монархічна влада зможе зараз утримати наш край від хаосу.

— І де накажете шукати українського монарха? Може, позичити в німців чи австрійців?

Липинський поки що не мав відповіді на це запитання. Він довго обмірковував пропозицію і врешті погодився написати партійний статут, на полях якого вишкрябав олівцем чотири слова: «Честь, дисципліна, ідейність, благородство». Ніхто не зрозумів призначення тих слів.

— Перш ніж займатися громадською роботою, треба побороти дух внутрішньої руїни, — казав він більше собі, ніж однопартійцям, — приборкати внутрішній дикий степ.

Липинського раптом обійняв неймовірний спокій. Температура тіла нормалізувалась, світ циклопів знову перетворився на світ нормальних людей, які прагнули змін. Настав час дій, вирішив він, тепер або ніколи. Давня мрія стати свідком того, як постає держава, мала от-от здійснитися. Липинський не міг і не мав права стояти осторонь.

Трагедія особистого життя відступила на самий край душі, у тартарську безодню, куди за давньогрецькими віруваннями поскидувано повсталих велетнів. Липинський все рідше туди заглядав, а на часті запитання про дружину відповідав лаконічно: «Одним Бог дає родинне щастя, іншим — ні. Мені не дав».

Він вставав о п'ятій ранку і брався до письмової роботи. О десятій зустрічався з однодумцями чи тими, кого хотів прихилити на свій бік. У червні 1917-го в Лубнах відбувся перший з'їзд партії демократів-хліборобів, в якому взяли участь більше тисячі делегатів. По обіді Липинський уважно вивчав пресу й аргументи політичних опонентів — передовсім соціал-революціонерів і соціал-демократів, які тепер були при владі в Києві і, заграючи з революційними гаслами «Геть панів!» і «Земля селянам без викупу!», плекали надії на автономію України у складі демократичної Росії. У лояльність — нехай навіть демократичної — Росії до України Липинський не вірив. Увечері він писав листи, іноді по двадцять разів, в яких шліфував свої політичні погляди. Більшовицький переворот поклав край автономістській

українській політиці, і в січні 1918-го Центральна Рада проголосила повну незалежність Української Народної Республіки. За чотири дні після того Червона Армія зайняла Київ.

Користуючись званням офіцера, Липинський активно українізовував царські військові частини, хоча, як зауважив хтось із його сучасників, «у большевиків лозунги луччі, ніж в українців». Голота, яка до того нічого не мала, об'єднувалася в банди і робила революцію на місцях, повсюдно спалюючи маєтки поміщиків і заможних селян. Безсилля Центральної Ради тільки посилювало загальний хаос, а президента Михайла Грушевського тепер пропонували повісити на будівлі засідань замість герба.

У квітні 1918-го до маєтку Липинського наблизилася місцева більшовицька банда, їй назустріч із багнетом у руках вийшов сторож Левко Зануда.

— Вступися діду, цей маєток підлягає націоналізації.

— Щоб його націоналізувати, — сказав дід з бородою, схожою на лев'ячу гриву, — вам доведеться спершу переступити через мій труп.

— Якщо ти так цього хочеш, то прошу, — відповів один із нападників, односельчанин Григорій Вельбівець, і відтяв дідові шаблею голову. Голова пролетіла в повітрі кілька метрів. Тієї ж миті спалахнув маєток, який Липинський з такою любов'ю будував для своєї родини. Його надії вже давно були згоріли, тепер же горіли бібліотека й архів, недописана фундаментальна політична історія України, листи та їхні з Казимирою світлини, за якими, як не дивно, Липинський з часом шкодуватиме найбільше. Свою наступну книжку він присвятить «вірному другу і доброму сусіді» Левкові Зануді, що був убитий «злыми і темними людьми». Часто Липинський уявляв волохату голову і як вона летить у повітрі, іноді голова йому снилася, підморгуючи виряченими очима, мовляв, нічого не бійся, я помщуся негідникам, вони ще за все заплатять. Негідники, однаке, залишилися непокараними, а односельчанин Вельбівець, пізніше активний комуніст, до кінця життя пишатиметься своїм вчинком і з кожним роком прибріхуватиме кількість метрів, на які відлетіла голова його жертви.

Влітку 1918 року німецькі війська звільнили Київ, і трохи згодом на Хліборобському з'їзді в приміщенні київського цирку було проголошено Українську державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Цей у минулому царський генерал доводився непрямым нащадком останнього козацького гетьмана Івана Скоропадського з XVIII століття. Таким чином, український монарх знайшовся сам собою. В'ячеславу Липинському він запропонував міністерський портфель, але через погане здоров'я той відмовився, сказавши, що очолити якесь українське посольство — це максимум, на який він здатний. Кандидатуру швидко погодили, і В'ячеслав Липинський став посланником Української держави в Австро-Угорській імперії — їй якраз залишалося кілька місяців.

Він виїжджав до Відня на самоті. По той бік вікна на київському пероні ніхто не стояв, ніхто не проводжав. Мати щойно померла, просто не прокинувшись зі сну, брат відбудовував садибу. Липинський за звичкою розклав перед собою книжки, які мав намір перечитати в дорозі, здригнувся, коли до купе заглянув незнайомиць і відразу ж зачинив за собою дверцята. Київські пагорби поволі віддалялися, а з ними країна, постання якої Липинський так чекав.

Уночі у вагоні було так холодно, що Липинський мусив попросити додаткову ковдру. Кашляв. Кордон минули швидко. У Львові потяг стояв годину, Липинський вийшов розім'яти ноги. У Кракові не виходив з вагона, навіть не глянув у вікно. Стояли півгодини. До Відня прибув рановранці. Вийшов на Північному двірці і, рятуючись від калік-жебраків, одразу взяв візника до готелю «Брістоль».

— Хто цей Липинський? — запитав мене чоловік, я дуже добре пам'ятаю той день. Була пообідня п'ятниця, я лежала в ліжку, зусібіч обкладена книжками і газетами, голова йшла обертом від нової інформації, яку я ковтала, як морський планктон, мільйонами тонн і не могла

насититися.

— Навіщо ти так детально вивчаєш його життя?

— Є дещо, — відповіла я, — що мене дуже цікавить.

— Ти вже три місяці не виходила на вулицю. Це ненормально.

Я мовчала. Аж тоді помітила, що чоловік вбрався і чекає, щоб сказати мені щось важливе.

— Ти з кимсь зустречаєшся?

— Ні, я просто йду. Я більше так не можу. Тобі потрібна допомога фахівців.

Наші погляди кілька разів зустрілися, голубі очі чоловіка стали каламутними, сповненими болем, навіть відчаєм.

— Не роби цього, — попросила я. — Не лишай мене. Я тебе люблю. Я хочу з тобою одружитися.

— Коли я піду, ти змушена будеш звернутися по допомогу. Тобі потрібна допомога, невже ти не розумієш? Ти хвора.

Він схилився, щоб обійняти мене, але я не поворухнулась. Почула, як відчиняються і зачиняються вхідні двері, потім — кроки на сходах і як вони віддаляються. В грудях несамовито гриміло. Не витримавши, я зірвалася з ліжка і побігла слідом. Відчинила двері і боса спустилась на перший поверх. Вискочила надвір. Здається, вигукувала його ім'я, кричала. В очах потемніло, світ став іграшковим-пластиковим, земля перевернулася догори дригом, так, ніби я знову стала на голову. Під ногами бовталось голубе небо.

Я видихнула і гарячково намагалася вдихнути, але не могла. Притулилася до стіни і безпомічно опустила на коліна. Чоловіка вже ніде не було — мабуть, сів у таксі.

— Тобі погано? — почула я голос над собою. Це була товстелезна сусідка з будинку навпроти. Її маленький білий волохатий песик підбіг і лизнув мене в обличчя.

— Допоможіть повернутися в квартиру, будь ласка, — прошепотіла я.

Жінка взяла мене попід руки і допомогла підвестися.

— Може, викликати швидку? — спитала вона, мені навіть здалося, що стурбовано.

— Так, викличте швидку. Мені дуже погано. Я дуже хвора.

XV

1920

Відень

На нього стало боляче дивитися. Це місто вічних вітрів тепер перетворилося на місто вічної мерзлоти. Здавалося, що війна висмоктала з його тіла все життя, все тепло, залишивши лише хітиновий покрив, як від давно загиблої комахи. Розкішні віденські палаци стриміли серед злиднів і жалоби, як ті боввани — німі свідки минулої розкоші. Здалека вздовж Рінгу проглядалися зелені колісниці на дахах урядових споруд — немов порослі мохом хрести на захаращених, занедбаних цвинтарях. Хто і чого на цих цвинтарях лежить, вже давно забуто. Зникли голубі, як небо, мундири, зникла безтурботна елегантна юрба, перехожі, бідно вдягнені, із заклопотаним виглядом, швидко минали повз. У місті мерзли і голодували всі, навіть тварини в цісарському зоопарку. Вино і вода — два всім доступні продукти. Вугілля і хліб перетворилися на золото. За них віденські газдині були готові продати тіло і душу. Їхні чоловіки або загинули, або скалічили і без рук, без ніг жебракували попід костьолами. Якщо вулицею йшов здоровий, значить, або гошптаплер — пройдисвіт і шахрай, або ж якийсь емігрант. Останніх назбиралося тепер у Відні, як стічних вод у Дунаї.

А ще кілька років тому у місцевих каварнях писали, пили, дискутували і ліниво чекали наближення нових часів письменники і філософи, художники й архітектори, психологи і композитори — увесь цвіт величної цісарської епохи. Тут сиділи Георг Тракль і Оскар Кокошка, Егон Шіле й Артур Шніцлер, Густав Клімт і Отто Вагнер, Йозеф Рот і Гуго фон Гофмансталь. Зігмунд Фройд викурював у каварні «Central» свої двадцять щоденних сигар. Лев Троцький грав тут у шахи. Каварні вказували як свою зворотну поштову адресу. Тут жили і творили. А коли часи, яких всі так чекали, нарешті настали, то ті, що чекали найбільше, були першими, хто їх не пережив.

Поет і наркоман Тракль, не змігши забути нелюдську бійню під українським містечком Городок, у листопаді 1914-го прийняв смертельну дозу кокаїну. Художник Оскар Кокошка отримав під Луцьком кулю в голову, вижив, але до Відня більше не повернувся. У 1918-му з різницею в кілька місяців померли художники Клімт і Шіле: другий, ще зовсім молодий, від нищівної епідемії іспанки.

Віденські каварні раптово спорожніли. Тут з'явилися вільні столики, і за них безцеремонно повсідалися зайди і чужинці. Всі ті, кого вигребло потужною хвилею війни з dna великої імперії на поверхню її руїни. Українці, наприклад. Хто про них ще кілька років тому взагалі щось знав?

Начальник віденської поліції Йоганн Шобер сумлінно рапортував графові Буріану, міністрові закордонних справ Австро-Угорщини, про прибуття української дипломатичної місії та її осідку в готелі «Брістоль». Граф Буріан не вірив в Україну, але пополудні 5 липня 1918 року зустрівся з посланником новоствореної Української Держави В'ячеславом Липинським і прийняв з його рук вірчу грамоту.

— Як ситуація на східному фронті? — запитав він хирлявого гостя, хоча сам чудово знав останні новини від свого посла в Києві, графа Форґача. Війна закінчувалася і кожна держава, ратифікуючи мирні угоди, намагалася виторгувати у світової спільноти якнайбільше. Українська місія на переговорах у Брест-Литовську наполягла на поділі Галичини і приєднанні східної її частини з переважним українським населенням до складу України. Був підписаний відповідний договір. Але граф Буріан не поспішав його виконувати, бо вже пообіцяв Східну Галичину полякам (невдовзі оригінал договору буде таємно спалено у Берліні, а посланник Липинський

даремно куди тільки зможе надсилатиме офіційні ноти протесту).

— Чекаємо, вельможний пане Міністре, на ратифікацію мирного договору, — твердо заговорив Липинський. — У питанні поділу Галичини стоїмо на принциповій позиції. Її східна частина повинна відійти до України.

Така прямота роздратувала графа Буріана.

— А ми чекаємо на українське збіжжя!

— Колоситься, вельможний пане. Незабаром жнива. Української пшениці вистачить на всіх, у цьому я вас запевняю.

Коли гість відкланявся, граф Буріан викликав до себе начальника поліції Шобера.

— Наглядайте за ним, особливо — з ким зустрічається і про що веде розмови. По можливості перевіряйте пошту, особливо — шифровані телеграми. І розтлумачте мені в окремому рапорті, хто взагалі такі ці українці. Ні сном ні духом, аж тут раптом вискочили!

— Граф Липинський — поляк, пане Міністре, — поштиво зауважив Шобер. — Про нього я звітував вам минулого тижня.

— Граф? Поляк? Чого ж йому так пече українська Галичина?

— Я спробую дізнатися.

— Прошу, дізнайтеся. Але пишіть коротше, Шобер, я не маю часу читати ваші романи.

Шобер і граф Буріан ззовні були схожі як дві краплі води. Різнилися хіба тим, що один, пихатий і зверхній аристократ, завершував свою кар'єру, ще про це не здогадуючись (за кілька місяців Австро-Угорщина впаде, і він потоне разом із нею в ганебному минулому), інший же, виходець зі скромної багатодітної сім'ї, свою кар'єру тільки розпочинав. Звичайний поліцейський, Шобер тричі обійматиме посаду Федерального канцлера молодій Австрійській республіки.

«Справою українців» він від самого початку опікувався особисто. На весь закордон це була, мабуть, єдина людина, яка досконало розумілася на українській політиці і надавала їй хоч якогось значення. Між рядками сухих деталізованих доповідей Шобера у міністерство читалася неясна прихильність до об'єкта спостереження, можливо, просто через те, що безнадійна затія завжди красиво виглядає. Утворення української держави виглядало красиво, шкода тільки, що мало хто оцінив її тонку естетику.

У доповідях уже новому, республіканському, начальству Шобер писав, що відхід німецьких військ із Києва залишив гетьмана Скоропадського наодинці з революційними силами, і вже через кілька днів після падіння Австро-Угорщини війська отамана Симона Петлюри (журналіст, освіти військової не має, особисті характеристики нейтрально-негативні) захопили Київ і проголосили відновлення Української Народної Республіки. Уряд УНР назвали Директорією, а її першим головою призначили Володимира Винниченка (письменник з радикальними поглядами, освіти військової не має, лояльний до більшовизму, особиста характеристика: істерик). Українська монархія впала, не протривавши й року, її місце заступила українська анархія.

Спостерігаючи за посланником Липинським, Шобер бачив, як той усе більше зіщулюється і гнеться, ніби дерево, в якого через надмірну спеку розм'як і сплавився стовбур. Від звістки про зміну влади в Україні Липинському на шиї зробився боляк, який почав наривати, і під час невеликої операції лікарі встановили гангрену. Довелося різати аж до самого горла. Місяць після того пацієнт просидів забинтований в готелі і нікуди не виходив, а оклигавши, знову зайнявся дипломатичною роботою, хоча держави, дипломатом якої він був, більше не існувало.

Він приймав гостей, шукав гроші, паспорти і візи для різних делегацій, місій та політичних утікачів, що їх із кожним днем прибувало до Відня все більше. У Львові після швидкого перевороту утворилася Західноукраїнська Народна Республіка, але наступ польських військ незабаром змусив її уряд здавати місто за містом, щоби врешті теж опинитися в екзилі у Відні.

Амбасада ЗУНР орендувала кімнати в Zita-Hof'і на Маріягільфештрассе, а диктатор Петрушевич (приватна адреса: VIII. бецірк, Лаудонгассе, 28/8) ще довго плекав наївні мрії і вів переговори з можновладцями сусідніх країн, сподіваючись виторгувати у них допомогу в боротьбі з поляками. Галицька армія, що раніше виступала єдиним фронтом з УНР, несподівано знайшла порозуміння з денікінцями, а Директорія УНР натомість — можливо, з помсти — спробувала виторгувати підтримку поляків ціною Галичини. Жертвуючи західними територіями, Петлюра сподівався врятувати хоч якісь. Між галицькими та наддніпрянськими елітами розгорівся неймовірний скандал, який поклав край єднанню українських земель.

Пізно ввечері знеможений Липинський повертався у свої готельні апартаменти, і порт'є заповідливо допомагав йому з верхнім одягом, шепочучи на вухо, що і в приватних покоях на нього чекають якісь незнайомці, мабуть, теж щось проситимуть.

— Будьте обережні, пане посланнику, ці люди не назвалися. Можливо, то більшовики приїхали сюди, щоб вас убити. У них такі смішні шапки, як у монголо-татар.

— Хіба ви колись бачили монголо-татар, мій друже? — півжартома запитав Липинський.

— Не бачив, але десь так їх собі завжди уявляв.

Гості голосно реготали, з одягу мали на собі деколи по дві норкові шуби, у торбах дзенькотіло прихоплене з України столове срібло, на жіночих шиях і пишних грудях важіли по кілька золотих ланцюжків з величезними золотими хрестами. Тривало «велике переселення народів», масовий «ісход» української демократії закордон.

Прибульці поводились у голодному Відні, як великі сеньйори, тринькаючи по готелях і ресторациях державні гроші і забавляючись так, що українців почали вважати за якусь багату націю, десь таку багату, як американці, але значно менш культурну. За ними закріпилася настільки погана слава, що віденські готелярі якийсь час узагалі відмовлялися приймати в себе осіб з українськими паспортами.

Нова революційна влада вважала Липинського проклятим дідичем і польським «мерзавцем», але не чіпала, чи то визнаючи професійні якості, чи просто не маючи часу перебирати кадрами, по горло зайнята безперервними війнами з більшовиками, денікінцями, поляками і внутрішньоукраїнськими отаманами. Київ, як та жінка легкої поведінки, переходив з рук у руки загалом більше десятка разів, і кожне нове захоплення закінчувалося кривавими зачистками попередників. Бували дні, коли кияни не знали, за ким місто — своїми, білими чи червоними. І завжди знаходилися ті, що вітали прихід чи перших, чи других, чи третіх.

Врешті уряд УНР був змушений у січні 1919 року повним складом евакуюватися з Києва і більше туди ніколи не повернувся. Останній потяг із рештками української інтелігенції, так чи інакше задіяної у змаганнях за незалежність, залишив столицю трохи більше, ніж через рік, у червні 1920-го. Цей потяг їхав довго і повільно, кожен кілометр долав з неймовірними труднощами, перечікуючи обстріли на знищених вокзалах і де-не-де відбудовуючи руками самих пасажирів поруйноване залізничне полотно. У вагонах іноді бракувало підлоги, не кажучи вже про вікна чи постіль; секретарі, видавці і письменники з жінками і дітьми, страждаючи від голоду і спраги, на вимушених зупинках носили з навколишніх сіл мисочками воду і випрошували у недовірливого населення шматок хліба. Селяни, виснажені нескінченними бойовими діями, вже нікому не довіряли, а слово «петлюрівці», яке раніше збуджувало в них найщиріші патріотичні почуття, тепер викликало страх і осуд, бо петлюрівці завжди відступали, а за ними приходили більшовики, які завжди розстрілювали.

У Відні з'явився ще один посланник зі словом «український» в титульній назві — посланник Української Соціалістичної Радянської Республіки Юрко Коцюбинський. Син уже покійного знаменитого українського письменника Михайла Коцюбинського у комісарській шкірянці нишпорив австрійською столицею і переконував розгублених українських емігрантів

повертатися додому допомагати розбудовувати проголошену в Харкові Українську Радянську Республіку — натепер, як він казав, єдину легітимну в Україні. Націонал-комунізм багатьом дійсно почав здаватися не такою вже й страшною альтернативою, тим паче, що колишні українські керманічі давно повтікали до Австрії і мешкали або у Відні (як голова Центральної Ради Михайло Грушевський, приватна адреса: VI. бецірк, Кьостлергассе, 10), або ж на Земмерінгу, колишньому цісарському курорті, як письменник Винниченко. Вони вважали російський більшовизм найближчим союзником навіть тоді, коли цей «союзник» в'їхав до Києва на панцернику з написом «Смерть українцям!» і їх самих витурих до екзилу. Тепер українські керманічі пахотіли сигарами у віденських каварнях, продовжуючи розвивати соціалістичні ідеї перед гуртом недосвідчених студентів, «младенцев», як іронізували місцеві журналісти.

Про Винниченка журналісти писали, що «не буде жаль, як більшовики повішають його як політика, бо як політик він багато шкоди наробив Україні, але буде жаль його як письменника, бо письменників в Україні мало». «Шановному професорові, — відгукувалася преса про колишнього метра української історіографії Грушевського, — практичніше просвіщати буржуазну Європу з Herrenhof'а світлом соціалізму, аніж зносити його на власній шкурі».

Herrenhof — каварня у Відні на Герренштрассе. Тут опівдні збиралося ліве крило української еміграції. Їхні опоненти — демократи-самостійники або ж особи без чіткої ідеологічної позиції — засідали годиною пізніше через дорогу в каварні Central. В одній з лож «Централки» Віктор Піснячевський (лікар-бактеріолог, журналіст, поганий зір, особиста характеристика: харизматичний холерик і скандаліст; приватна адреса: VI. бецірк, будинок з майолікою на Лінке Вінцайле, 40/38) збирав редакцію щойно заснованого ним тижневика «Воля». У ці години українська мова повністю заглушувала на Герренштрассе німецьку. Піснячевський керував у «Централці», немов якийсь урядуючий прем'єр. Усі, що хотіли з ним аудієнції, дожидаючи своєї черги, попивали за сусідніми столиками гидку на смак каву з червоним мокрим цукром.

У першому номері тижневика Піснячевський, високий, худючий, з тонкими вусиками і в пенсне, гострий підборіддям і на язик, писав до своїх читачів, таких самих емігрантів, як він сам:

«Далеко на чужині, в дні «печали і скорби», в «дні розсіяння» починаємо ми свою нелегку роботу. Багато української інтелігенції розвіялося по цілому культурному світові. Одні по добрій волі, другі по неволі живуть тут і там, копаються в роботі і, як бджоли з квіток, збирають людський досвід до власного вулика. Але прийде час визволення. Здіймуться бджоли і великими роями полетять в рідну пасіку».

У Відні тоді почало виходити більше десятка подібних періодичних видань. Їх можна було разом з українськими книжковими новинками придбати у книгарні Гольдшмідта на Волльцайле, 12 у першому бецірку. Кожна політична сила, кожна амбасада на захоплені під час відходу з України гроші видавала якусь газетку, в якій вела полум'яні інформаційні війни з опонентами. На сторінках цих газет народжувалися, розвивалися і вмирили ідеї, яким ніколи не було суджено здійснитися чи стати хоч трохи корисними. Самі бджоли рідної пасіки більше ніколи не побачать.

Навесні 1919-го Липинський зважився на коротку останню подорож до Галичини, щоб поговорити з вищим керівництвом УНР (тим, яке ще не втекло) і на власні очі побачити, що взагалі коїться. Станиславів залишився фактично єдиним містом під українською владою. Тут у готелі «Уніон» Липинський зустрівся з полковником Болбочаном, якого отаман Петлюра вже багато місяців тримав під домашнім арештом через підозри у підготовці заколоту проти себе. Липинський натомість вважав Болбочана одним із найкращих і найбільш фахових українських військовиків, яких у молодій українській армії насправді було обмаль.

Арештант на знак протесту написав відкритого листа, в якому звернувся до керівництва УНР зі словами: «Ми боремося з большевизмом, увесь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український новопосталий уряд йде йому назустріч! Ви не можете розібратися в найпростіших життєвих питаннях, а лізете в міністри, отамани і керівники великої держави».

Військовий польовий суд на початку червня виніс Болбочану смертний вирок і за згодою отамана Петлюри вирок виконали двома пострілами з нагана в голову. Липинський на той час уже повернувся до Відня. Звістку про вбивство полковника він отримав телеграмою у вестибюлі готелю «Брістоль». Там якраз було багатолюдно, в'їжджала якась велика делегація, тому мало хто помітив, як Липинський, на мить втративши рівновагу, присів на оббиту червоним атласом канапу біля вікна і приречено розридався. Незнайомий чоловік підійшов до нього і мовчки подав хустинку. Липинський витер сльози і висякався.

— Дякую, дорогий пане, нерви геть чисто зіпсувалися. Залиште адресу, і моя покоївка надішле вам хустинку випраною і попросованою.

— Не потрібно надсилати, — відповів незнайомець, — залиште собі.

Глянувши на свого добродія, Липинський здивовано вигукнув:

— Ви надзвичайно подібні до міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Буріана!

— Навіть не знаю, хто це такий, — пробурмотів Шобер і зник у натовпі.

Якраз тоді він збирав інформацію про відомих українських діячів, які знайшли притулок у Відні. Начальство хотіло знати їхні плани. Шобер склав список у формі таблиці: ім'я, де мешкає, чим займався в Україні і до якої партії належав, особиста характеристика, зв'язки, можлива небезпека. Список зайняв шість сторінок. Для більшої зрозумілості Шобер латинізував українські імена — Андрій став раз Андреєм, раз Андреасом, Михайло — Міхаелем, Григорій — Грегором, Микола — Ніколаусом, Іван — Йоганном, Осип — Йозефом. Лише Липинський чомусь залишився із вистражданим Wlaczslaw. У графі навпроти нього зазначалося: колишній посол, пішов у демісію через незгоду з політичним курсом УНР, хворий, небезпеки не становить, місце проживання поки що невідоме.

Спостереження за ним було негайно знято.

Липинський справді дуже захворів. На останні гроші він виїхав на лікування до санаторію і вже там хотів поміркувати, що робити далі. Повернутися в Україну він не міг, бо був би відразу розстріляний за роботу в уряді гетьмана Скоропадського. Залишатися за кордоном не мав за що. Дружина озвалася з Кракова і просила грошей — вони з донькою мало не голодували. Липинський пообіцяв щось придумати. Тим часом у залах Штадт-парку у Відні відбувся раут української преси на честь нового посланника УНР при австрійському уряді, який «висловив надію на близьку перемогу української справи».

«Люди всі без виїмки здаються мені божевільними, — написав Липинський колишньому видавцеві «Ради» Євгенові Чикаленку, який саме втратив усі свої гроші й маєтки і незабаром теж переїхав до Відня, — але, може, я помиляюся, і це я божевільний, а не вони? На що ще можна сподіватися? України більше не існує».

«Недержавних свиней не переробити у державних орлів, — написав він. — Нація четвероногів, хамів і руїників».

Слово «четвероноги» Липинський вигадав сам, як і слово «безвласнодержавність». Своїми неологізмами він хизувався у розмовах з покоївкою Фін Юлі.

Тотальне відчуття поразки засипало все навколо: вулиці, людей, яких Липинський зустрічав, його самого. На смак поразка була — як дрібний пісочок. Липинський набрав її повен рот і ночами скреготав зубами, намагаючись виплюнути, натомість прокушував собі до крові зсередины щочки. Часом над ним брали гору напади неконтрольованого ридання, і в такі миті Липинський видавався собі нікчемним хробаком, невдахою, який програв усе, що мав. Ось вона

була в руках — його мрія, не рай на землі, та все ж своя, незалежна держава, але її вихопили з рук і розтоптали ті, хто ніколи не розумів її цінності.

Університетський товариш Липинського Микола Шемет, офіцер армії УНР, отримавши наказ стріляти у повсталих земляків біля Лубен, застрелився сам.

Липинський шкодував, що, плекаючи відразу до зброї (як і до парасольок), не притримав у своєму розпорядженні якогось пістолета. Куля в скроні допомогла би також і йому нарешті вгамувати цей нестерпний внутрішній біль, який повертався кожного ранку, щойно Липинський розплющував очі, і тримав у тісних обіймах, аж доки свідомість знову поринала у важкий, «камінний» сон.

«Хотів стати каменем, а стану піском, — казав він собі. — Безславно розсиплюся, щезну в найдрібніших шпарках часу, і ніхто про мене не згадає, бо про невдах забувають найпершими. Ніхто не розкаже, як сильно я рвався до перемоги і чим заради неї пожертвував, але обов'язково знайдуться ті, що напишуть, як голосно я плакав і якою короткою буде тиша по моїй смерті».

— Пане посланнику! — окликнув Липинського незнайомий голос, коли той саме вибирався до санаторію на лікування. — Пане Липинський!

Невисокий скулений чоловічок майже зовсім без волосся на голові, але з густими рудими вусами стояв біля виходу. Розлючений порт'є даремно намагався його позбутися.

— Я вже казав, що тут немає на що чекати, що пан уже не посланник!

— Хто ви? — звернувся Липинський до рудовусого.

— Михайло Петрович Савур-Ципріянович, — безнадійно відрекомендувався той. — Секретар. Працював у канцелярії міністерства освіти при уряді Директорії. Нас евакуювали з Києва повним складом.

— Які мови знаєте?

— Знаю німецьку, французьку і російську.

— А українську знаєте?

— Це моя рідна мова.

— Навідайте мене в санаторії Гутенбрунн у Бадені через місяць. Програв у політиці, то, може, напишу щось путнє. Якщо дійдемо згоди — будете моїм секретарем, я якраз шукаю. Багато платити не зможу, але все ж ліпше, ніж нічого.

Ципріянович подякував. На очі навернулися собачі сльози відданості, але він змахнув їх рукавом потертої сюртучини. Двері готелю розчахнулися від сильного подуву вітру, і Липинський вийшов надвір, прикривши обличчя руками. Там на нього чекав екіпаж. Станція Відень залишалася позаду. Попереду вже проглядала безлюдна вигоріла пустеля.

Через багато років, у липні 1927-го, у цьому ж готелі на Рінгу, 1 відбудеться ще одна мимовільна зустріч. Липинський проїздом з Берліна до Штирії зупиниться в знайомих стінах, щоб перепочити. Він якраз заноситиме свої речі, коли вулицею у напрямку будівлі парламенту замарширують озброєні до зубів поліцейські частини. Статечний чоловік спостерігатиме за процесією через вікно вестибюлю.

— Неспокійно, дуже неспокійно, — скаже Липинському стурбований порт'є. — Невідомо, що буде.

Врешті знадвору почнуть доноситися панічні крики і гучна стрілянина. Чорний густий дим повалить з боку площі Марії Терезії. Статечний чоловік, який Липинському когось страшенно нагадуватиме, й далі незворушно впиватиметься поглядом у події за вікном.

— Палац Юстиції горить! — кричатимуть звідти. — Стріляють! Багато вбитих!

Якийсь спритний гонець забіжить до готелю і передасть статечному чоловікові записку. Той швидко її прочитає і сховає в кишеню добре скроєного, дорогого піджака. Ще хвилюк постоїть, ніби паралізований. А тоді безсило опуститься на оббиту червоним атласом канапу і приречено

розридається. Липинський подасть йому свою хустинку.

— Дякую, — скаже чоловік. — Нерви підводять.

На бездоганній кар'єрі триразового канцлера і багатолітнього начальника віденської поліції Шобера тоді проступить незмивна пляма крові. Попри численні застереження він дасть дозвіл на застосування зброї під час масової демонстрації незгодних з несправедливим вироком суду. Загине вісімдесят дев'ять невинних людей.

— Ви надовго у Відні, пане Липинський? — несподівано поцікавиться Шобер, висякавшись і витерши сльози. Липинський енергійно закиває головою:

— У жодному разі, дорогий пане, проїздом на одну ніч. З моїми легенями жити у Відні — чисте самогубство. Тут такі вітри...

Закашляється.

— А Ви, добродію, звідки мене знаєте?

Але Шобера вже ніде не буде. Випрану і попросовану хустинку зі своїми ініціалами Липинський знайде в номері того ж вечора після вечері.

Двері зачинилися за мною і настала повна тиша. Хто я і що роблю в цьому світі? Чи мій світ обмежується моїм тілом? Відстанню, на яку простягається мій зір? Моєю квартирою (ну добре, не моєю, винайнятою)? Чи він узагалі є, мій світ? Чи він існуватиме далі, якщо я заплющу очі, втрачу свідомість, умру?

Я лежала в повній тиші і слухала свій страх зникнути. Він шалено гупав усередині, вибивався назовні, але я міцно зціплювала зуби і притискала руками плато грудей, щоб не сталося розколу. Мій страх не мав права звідти вирватися.

Я — крихітна жива істота, яка раптом почала смертельно боятися жити. Світового простору мені зненацька стало забагато, як забагато себе в ньому, свого тіла, яке я мріяла зменшити до розміру перлини і надійно заховати в мушлі на океанічному дні. Замкнутися. Вимкнути світло. Вимкнути нестерпну тишу.

Тіло взяло гору над розумом. Тепер я розумію, що так і задумувалося — я надто довго на нього не зважала. Доведене до відчаю, тіло перейшло на автономний режим і повністю перебрало контроль наді мною всією. Воно рятувало нас обох, як уміло. Шепотіло запамороченням, болем у скронях, нудотою, коли я пробувала висунутися зі своєї мушлі, бо там, надворі, небезпечно, не варто ризикувати, всередині є все необхідне.

Але дечого у сховку все-таки бракувало. Мені бракувало їжі. За тиждень самотнього життя я виїла всі запаси і почала голодувати. Їсти хотілося страшенно. Я запихала в себе все, що бачила, аж доки живіт не надувався, як баскетбольний м'яч, і я робилася знеможеною і сонною. Якщо страх захищав мене від небезпечного світу, то їжа захищала мене від страху. З повним животом боялося менше.

В неділю прийшли батьки і принесли у двох літрових слоїках ще теплі вареники з картоплею і вчорашні голубці, теж з картоплею, политі шкварками, мої улюблені. Я, майже не розжовуючи, наминала гостинці, а батьки беззвучно за мною спостерігали, ніби прийшли подивитися на атракціон у зоопарку.

— Ми вважаємо, — нарешті почала мама, — що тобі треба перестати грати якогось кіна і взятися за розум.

— Взятися за розум неможливо, — безтурботно відповідала я з повним ротом, не надаючи сказаному особливого значення. Але для мами це був сигнал розпочинати атаку.

— Ми про все знаємо! Знаємо, що ви більше не разом і ти тепер живеш сама. Але ти ж стала інвалідом! Не виходиш з дому! Скажи нам, — її голос став ніжним і турботливим, — що сталося? Ми допоможемо, тільки поговори з нами.

Батько не витримав і вийшов до вітальної кімнати. Він по змозі уникав високих емоційних вібрацій.

— Я сама не знаю, що зі мною, — сказала я мамі, але вона недовірливо відмахнулась рукою, мовляв, знаєш, знаєш, просто викаблучуєшся.

— В мене почалися такі приступи, ніби серце от-от вибухне або я просто задихнуся... Не знаю, як інакше пояснити.

— То піди до лікаря!

— Лікарка була тут, сказала, що я здорова.

— То значить ти здорова!

— Я не здорова.

Мама голосно видихнула своє безсилля.

— Ти натякаєш, що в тебе проблеми з головою?

Їй було соромно, я бачила.

— Не знаю. Можливо.

— Хочеш, я поговорю з Ніною (це мамина сусідка, працює медсестрою в обласній психіатрії). Може, вона порадить якісь добрі таблетки. Тепер усі п'ють якісь таблетки.

— Не треба.

— Якщо ми утримуємо тебе, то можемо дещо за тебе вирішити.

Я повернулася до вареників і голубців. Батько повернувся на кухню.

— Дивися, не їж так багато, бо станеш, як дід Бомчик.

Дід Бомчик, батьків батько, коли помирав, важив сто п'ятдесят кілограмів. Як на справжнього товстуна — не так і багато, але багато, як на діда Бомчика. Він замолоду був щупленький і невисокий, я ще бачила фотографії, на яких дід, худий як тріска, обіймає рябу корову, свою багатолітню улюбленицю. За цією коровою Бомчик доглядав, як за царівною, говорив з нею, доїв її, чесав хвіст і спеціальною щіткою — живіт і шию, чистив від засохлого гною литки, давав у великій мисці полизати сіль (не знаю навіщо), навіть грав їй на гармоніці, коли ніхто не бачив. Корова вмерла ще до мого народження, випадково об'ївшись мокрої конюшини. Бомчик пробував пробити їй шилом здутий шлунок, щоб випустити газу, але було запізно. І в шлунок Бомчик теж не потрапив. Довелося кликати різника, щоб докінчив справу. Коров'яча царівна пішла на м'ясні закрутки, і мій батько їв їх наступні півроку без найменших докорів сумління.

Бомчик відтоді мав ще багато різних корів, але більше ніколи з ними не фотографувався.

І почав стрімко набирати вагу.

Цей процес ніяк не був пов'язаний з коровами, просто я згадала його худим на тій одній-єдиній фотографії з легендарною Рябою. На ній дід був одягнутий у брезентовий пастуший плащ з капюшоном, бо йшов дощ. Надворі стояла пізня осінь — ця блаженна мить перед затяжною зимою, коли кожен наступний день на пасовиську може виявитися останнім, якщо за ніч випаде сніг. Тоді, в очікуванні неминучого снігу, корови пасуться найсумлінніше.

Я пам'ятаю, як одного разу засніжило з самого ранку, коли ми з дідом і коровами якраз були в полі. Корови поволі вкривалися білим серпанком, немов хребти далеких гір. В ущелинах коров'ячих хребтів снігу збиралося більше, але тварини спокійно паслися далі. Їхній спокій розливався всюди навкруги. Ми з Бомчиком сиділи на розкладних кріселках неподалік, накрившись однією спільною цератою з ромашками, якою ще донедавна був обгорнутий стіл у літній кухні, і насолоджувалися ідилією.

— А чого дід Бомчик став такий грубий? — несподівано спитала мама. Вона ніколи особливо Бомчика не любила, бо вважала його несерйозним. Дід справді часто кепкував з усіх і з неї також, кажучи, що «невістка — то є чужа кістка». Цієї фрази мама так ніколи свекрові й не вибачила.

— Бо він почав багато їсти, — сказав батько.

Але це було лише півправди.

Перед тим, як почати їсти, Бомчик багато сміявся.

Він сміявся так голосно, що іноді аж дзеленчали шибки у домі, який він збудував своїми руками у 50-х (того ж року в селі заснували колгосп). Коли Бомчик сміявся надворі, йому підвивали всі сусідські пси і голосніше, ніж звичайно, квоктали кури. Він не соромився широко роззявляти беззубий рот, коли сміявся: його пластмасові зуби тоді грілися у горнятку на підвіконні літньої кухні. Кухня з глиняною долівкою — її він теж збудував сам. На

пофарбованому в голубий колір підвіконні ще цокав чудернацький червоний годинник, який показував чудернацький тутешній час. У різні пори року час відрізнявся від загальноприйнятого по-різному. Взимку я знала, що пів на дванадцятю насправді означає пів на другу. О літній четвертій по обіді, тобто насправді о п'ятій, дід Бомчик сміючись виганяв худобу (деколи в нього також були й кози, і навіть одна вівця), мені ж залишав на підвіконні кілька гривень на морозиво собі й на «Ватру» — йому. Чи тоді ще ходили купони, а «Ватру» вже вилучили з обігу і розпочалася ера «Прими» без фільтра?

Одне літо й одну зиму ми мешкали з ним удвох, і це були найвеселіші часи мого життя. Я сміялася разом із Бомчиком. Місцеві називали мене Бомчиковою.

Своє прізвисько дід отримав саме через смішки і небилиці, які він «бомкав» усюди, де міг. Здавалося, він ніколи не говорив правди, але, можливо, правди й не існувало. Свою недовіру до всього, що люди вважають правдивим, я успадкувала від нього.

— Ми заглянемо через тиждень, — сказали батьки, спакували порожні слоїки і попід ручку вийшли в коридор. Я завжди фіксувала, коли вони торкалися одне одного. Для мене ці доторки були ознакою ніжного почуття і радісної довіри, а також безпеки, бо їхню любов я трактувала як запоруку любові до себе. Були роки, втім, коли батьки зовсім перестали практикувати доторки, уникали навіть дивитися одне на одного.

Вже на сходах мама по-зłodійському докинула:

— Я таки подзвоню Ніні (медсестра в обласній психіатрії).

Двері зачинилися — і всередині знову настала тиша. Я залишилася сам на сам із собою.

Щоб якось забавитись, я згадала, що колись давно хотіла вивчити китайський внутрішній стиль кунг-фу тайдзіцюань, і познаходила в інтернеті відеоуроки. Комп'ютер поставила на стіл, а сама посеред кімнати неоковирно повторювала за «учителем» найпростіші форми.

Якщо чесно, то це не я хотіла вивчити тайдзіцюань, а батько хотів, щоб я хотіла. Він вважав себе майстром кунг-фу, хоча насправді був із тих самоучок, які в кінці вісімдесятих виписували радянські журнали «Техника Молодежи» чи «Боевое Искусство Планеты» і збиралися з друзями наскрізь просмерділих чоловічим потом районних спортзалах, щоб поспарингуватися. Я кажу «чоловічим потом», бо жінок я там ніколи не бачила.

Мама працювала у другу зміну, тому батько тягав мене малу з собою. Ми крокували, два «кунгфуїсти» — «майстер кунг-фу» і «дочка майстра кунг-фу» — міцно взявшись за руки, вечірніми вулицями, один високий, друга зовсім мала, високий йшов швидко, мала мусила підбігати. Ці спогади тепер надзвичайно приємні. Відтоді ми ніколи більше так не ходили.

Спортзал складався з багатьох кімнат, найбільша була повністю встелена матами, в іншій стояли тренажери і звисали зі стелі канати, тут смерділо не тільки потом, а ще й гумою і залізом. У третій кімнаті, яку, щоб не плуталася під ногами, відчиняли спеціально для мене, жило піаніно (без сумніву, для занять художньою гімнастикою). Я бренькала на ньому, поки чоловіки дубасилися і ламали одне одному кістки. Батько нехотячи зламав супротивникам раз ногу, раз руку, йому ламали ніс і двічі палець на нозі. Він завше ходив перебинтований, у синцях, з вивихнутими суглобами і розтягнутим сухожиллям.

Бомчик сміявся з нього.

— Дивиси, бо поки навчишсі, вже не буде кому битисі. Витрусив з себе всі потрухи.

Батько був худий. Бомчик був товстий. Своім тілом Бомчик ніколи не займався. Це якось не вважалося потрібним в його поколінні. Він важко працював, а коли не працював, то сидів під горіхом і кури́в, а коли не сидів, то лежав у своїй крихітній кімнатці, яку називав хатчиною, і слухав радіо — решта дві кімнати в будинку, який він збудував своїми руками, називалися відповідно велика і нова. Нетреноване тіло Бомчика відіграло винятково роль акумулятора для сміху, тому з роками, коли причин сміятися ставало все менше, його тіло почало збільшуватися в

розмірах від надлишку енергоресурсу.

У серванті нової кімнати Бомчик беріг шкатулку з «цінними паперами»: паспортом, військовим квитком, пенсійною посвідкою, записами «ківності» корів (коли яка була в бика, коли мала народити, коли народила) і двома орденами Леніна за сумлінну працю в колгоспі імені Леніна. Ця шкатулка завжди мене вабила, хоча вже малою я розуміла, що з нею щось не так. Тепер знаю, що саме: цінні папери в нормальних людей були би, як мінімум, паперами на землю, на будинок, на якусь власність. А Бомчик не мав таких паперів, бо ніколи не мав нічого свого. Поля, на яких він ціле життя увихався, були не його, конюшина, яку він щоранку косив, також. Навіть будинок, який він власноручно збудував, йому не належав. У 90-х, коли приватна власність повернулася в Україну, Бомчик міг приватизувати своє домашнє господарство, це коштувало б копійки, і він мав би нарешті справжні «цінні папери», але така перспектива більше Бомчика не спокушувала. Військового квитка й орденів Леніна у шкатулці йому цілком вистачало.

Найдивніше, що у війську Бомчик насправді ніколи не був. Під час Другої світової війни, коли Галичину окупували німецькі війська, він ще вважався замалий — до есесів пішов старший брат. Він надсилав світлини з казарми, де їх муштрували, але не підписував, бо був неграмотний. Одну з тих світлин Бомчик теж беріг у своїй шкатулці. На ній якийсь із підрозділів дивізії вишикувався на тлі гарно вбраної новорічної ялинки, солдати всі усміхнені, хоча декотрим видана шинель і шолом були явно завеликими, вони потопали у своїх мундирах. Новий, 1944 рік, який галицькі юнаки так радісно зустрічали на світлині, не був для них щасливим. Уже за кілька місяців усі вони — разом із дідовим старшим братом — загинуть під Бродами.

А з приходом радянської влади Бомчику якраз виповнилося вісімнадцять. На комісії, яка мала визначити його фізичну підготовку і направити до війська, він склеїв дурня — трусив перед носом у лікарів рукою, примовляючи: «Рука! Видите руку?! Рука! Ади рука!». Обман вдався, і дурнуватого до війська не взяли, але відправили на шість років у Челябінськ працювати на ливарному заводі. Тут Бомчик переплавляв на зброю зведені з усього Союзу церковні дзвони. Його побратими натомість повтікали в українські повстанці і тинялися по навколишніх лісах, аж доки останню групу не викрили і не перестріляли. В селі заснували колгосп, повідбирали в людей землі й худобу, примусили задурно працювати і здавати державі з власного господарства м'ясо, яйця і молоко. Життя надовго заспокоїлося.

— У Челябінську, — розповідав Бомчик колгоспним фірманам, — я три рази денно купавсі в діжці із золотом.

— А тут три рази денно в діжці з гноєм! — сміялися фірмани, і Бомчик також сміявся. Він вичищав колгоспні стайні, перш ніж і собі доробитися до фірмана.

Живучи в нього, я найбільше любила прокидатися — те, до чого з віком охота, навпаки, пропадає. Мене будили найрізноманітніші звуки, які завжди символізували буйство світу живого. Ще не розплющивши очі, я вирізняла дзижчання мух під люстрою: вони чомусь завжди, ніби загіпнотизовані, кружляли колами навколо люстри, і раз на рік — до Великодня — мама витрушувала з плафонів-тюльпанів цілі жмені засохлих мушиних тілець. Оси і бджоли, випадково залетівши до кімнати, гуділи зовсім інакше, погрозово, сон під таке гудіння ставав неспокійним. Кури в очікуванні знесеного яйця всідалися на бетоні просто під вікном і ліниво попювали, поки та одна, котра щойно знеслася, кудкудакала, як навіжена. Джмелі безтурботно вовтузилися в хащах винограду під сусідським парканом, горлиці несамовито кували з вершечків електричних стовпів і всі називали їх зозулями. Ще я чула, як дерев'яна корба порипувала, й алюмінієве відро дзвінко вдарялося об прохолодне плесо, коли Бомчик набирав з криниці воду. Поривчастий вітер з простогону вдарявся об стареньку, так-сяк збиту з дощок і позеленілу від старості хвіртку, якою йшлося на город і в туалет. Коли ж приїжджали батьки, я прокидалася від

дзеленчання посуду в літній кухні і постукування п'ятилітрових бутлів, які мама вже вимила содою з кропивою, заклала хроном, часником, кропом, листям смородини й вишні і збиралася напихати огірками, щоб наквасити. Огірки якраз відмокали у великій балії, щоб вийшла гіркота. Батько тим часом уже пройшовся босий по ранковій росі і займався на подвір'ї тайдзіцюань або ж крутив у руках величезну «бойову» палицю, постукуючи нею мені у вікно, щоб «дочка майстра кунг-фу» нарешті вставала.

— Весь день проспий, — вигукував він при цьому, а Бомчик, попоївши печених коржиків на кислому молоці, сидів під горіхом, кутив і підсміювався:

— Йой, не вимахуй тою палицею, бо мені в голові сі круте! Огій!

Батько мав нездоланну потребу вміти себе захистити. Бомчик такої потреби не мав, хоча саме йому випадала нагода взятися за зброю. Проте свій справжній бій він програв, навіть його не розпочавши.

Коли Бомчик повернувся з Челябінська, в Ліску, де ми пізніше пасли корови, в імпровізованій криївці ще ховалися кілька його побратимів-повстанців. Одночасно засновувався колгосп: у людей забирали землі й худобу, навіть дерев'яні стодоли (мене завжди цікавило, як можна забрати в людини стодолу і перетягнути з одного місця в інше неушкодженою, адже це не сірникова коробка? Через багато років люди ходили колгоспними маєтками і показували пальцем: «Це була моя стодола». — «А це моя»). Багатших вивозили вагонами в Сибір, інші просто зникали, і ніхто не питався, що з ними сталося.

Бомчик покійно віддавав усе, що з нього вимагали, вдень вичищав колгоспні стайні, а вечорами і на вихідних будував навпроти старої батьківської хати власний дім для майбутньої родини.

Однієї ночі побратими прийшли просити їсти і щось убратися. Вони ледь чутно шепотіли йому знадвору, щоб приєднувався до них, що визвольна справа ще не вмерла, але Бомчик спав дуже міцно — накрився з головою курячою периною — і нічого не чув. Мені він пізніше казав:

— Горобці прилітали деколи під стрихов цвірінькати, але хто того співу дослухавсі, був нежилец.

Більше побратими не приходили. Бомчик до кінця був переконаний, що вчинив правильно. Між рабським існуванням і героїчною смертю він обрав перше, і тільки завдяки цьому вибору стала можливою я.

Сховок повстанців енкаведисти викрили на Зелені свята. Після короткої перестрілки, яку чули всі в селі, закривавлені тіла поскладали на возі біля молочарні і тримали на видноті два тижні — іншим на науку. Місцеві жінки, несучи перед світанком до молочарні ще тепле, щойно надосне молоко, низько опускали голови і, затамувавши подих, швидко пробігали повз. Серед тих жінок була й майбутня Бомчикова дружина. Якби вона мала більше сміливості, якби зізналася, що на возі лежить її дядько, якби підійшла витерти йому кров з чола і заплющити очі — мене б не було.

Я — нащадок покори і страху смерті.

І на мене лягла ціна, яку було заплачено, щоб вижити. Набігли чималі відсотки за простроченими квитанціями. Я мусила потроху починати віддавати борги.

Їсти хотілося страшенно. Я вираховувала відстань до найближчого продуктового магазину — 500 метрів. Її можна було б подолати за лічені хвилини. Треба було вийти з квартири і з будинку, пройти під будинком по тротуару, тоді перетнути невелику дорогу і скверик з плодовими деревами (хто і навіщо садить у місті яблуньки і вишні?), а там уже й супермаркет: пірнути у прохолоду штучних іспанських томатів і заморожених курячих стегенець, купити хліба і вівсяного печива, купити макаронів і всього-всього і тією ж дорогою повернутися додому.

— Давай, ти зможеш, — казала я собі.

Вдяглася і вибігла з квартири. Потім з будинку. Навіть зробила кілька сміливих кроків по тротуару, аж доки серце не почало вистрибувати з «гнізда» і в голові не запаморочилося. Під ногами забовталось голубе небо. Я притулилася спиною до бетонної стіни і присіла на тротуар. Прикрила руками лице, щоб не бачити, як перехожі витріщаються в мій бік. Вдих-видих. Я голосно засміялася. Що я відчувала — це були сором і безсилля. Те, що ховалося й за Бомчиковим сміхом. Від чого втікав мій батько, роками практикуючи кунг-фу. Бій було програно в момент прийняття рішення у нього не вступати. Тому це навіть не поразка, це щось принизливіше за неї. Це безчестя.

Я вставала, проходила два кроки і знову присідала, тулячись до стіни, щоб перечекати напад нездоланного страху. Перший візит до магазину — 500 метрів — зайняв цілий день. У самому магазині я теж мусила кілька разів присідати. Зате накупила всього. Була середина серпня. Коли я нарешті повернулася додому, смеркало. Я їла і сміялась, їла і сміялась.

«На гноїщах Європи ми, як черви, в'ємось», — написав поет Олесь (приватна адреса: І. Бецірк, Зінгерштрассе, 1), якого українське громадянство знало тільки як поета Олеся, хоч він і називався по-інакшому. «Поет Олесь прибув днями до Відня», — урочисто повідомляли українські газети, ніби йшлося про якогось міністра чи генерала. Поет Олесь — зірка української літератури, і те, що він усе своє попереднє життя пропрацював на Дарницькій скотобійні, зовсім не псувало його репутації. Вдень серед м'яса і крові, надвечір — в елегантному білому костюмчику між друзями на прогулянці. Віршував переважно в імпресіоністичному стилі на любовно-патріотичні теми.

У Відні поет Олесь був серед ініціаторів створення Союзу українських журналістів і письменників, який своєю чергою ініціював організацію Українського Вільного Університету. На перший зимовий семестр до університету записалося більше семисот слухачів, з них сорок дві жінки. Крім того, поет Олесь видавав літературний часопис «На переломі». Найчастіше сидів у парламентській каварні.

— Ви чули? — сказав він Андрієві Жукові, чия дружина із Союзом жінок України заснувала у Відні на Йозефштрассе, 79 українську школу.

— Чули що? — Андрій Жук, невисокий жвавий чоловік, переконаний соціаліст і близький товариш Липинського, якого останньому так ніколи і не вдалося «розпереконати» в лівих ідеях. — Зараз так багато інформації, що чоловік почувається, як рак на леду. Не знає, кому вірити.

— Англійська преса пише, що совдеп одної з центральних губерній Росії ухвалив поставити пам'ятник Іуді Іскаріотському на знак, що більшовикам є чужі всякі предрасудки.

Помовчали.

— А я чув, — озвався Жук, — що більшовики протримаються в Україні ще максимум який рік-два. Селяне їх страшно ненавидять і масово бунтують. Через рік-два буде нова спроба встановити українську державу. Тут сумнівів ні в кого нема.

— І під яким соусом? — до компанії підсів Осип Назарук, хитрий і кмітливий галицький адвокат, який називав себе бруталом з черні, заробляв писанням і найбільше боявся померти від голоду, тому завжди їв багато і з таким апетитом, ніби востаннє. — Хто зараз здатний очолити нову українську державу? Петлюра остаточно дискредитував себе союзом з Польщею. Галичане ніколи йому цього не пробачать і називають не інакше, як варшавським сміттям.

— Самих галичан теж можна назвати гряззю Москви, бо вони не побачили нічого ганебного в тім, щоб перейти на сторону Добровольчої армії відновлювати «тюрму народів», — колишній видавець «Ради», кремезний і впливовий Євген Чикаленко приїхав на день із Бадена в Нижній Австрії, де вони з молодією дружиною віднедавна перебивалися на тисячу крон денно. Усі його маєтки, гроші і вплив залишилися в Києві.

— Липинський, — збуджено ділився новинами Чикаленко, — придумав цю огидну аферу з гетьманом Скоропадським, який тепер осів у Берліні. Хочуть реставрувати в Україні монархію. Заснували Союз Хліборобів-Державників і видають якусь монархічну газетку. Тьху! Бруд і мерзость!

Чикаленко роздратовано сплюнув на землю гіркою слиною, яка була першою ознакою його наростаючих проблем зі здоров'ям.

— Колись я вважав Липинського найрозумнішим чоловіком в Україні, але бачу, що помилився. На всякого мудреца доволно простоти. Як можна в час, коли по світу озлоблений люд валить монархів, бажати монархії Україні? І Скоропадський — цей дегенерат — спаплюжив себе, коли був при владі, геть чисто. У його уряді майже не було українців.

— Хіба вам, Євгене Харламповичу, не пропонували міністерський портфель?

— Мені і гетьманство пропонували, але я відмовився, бо дорожу своєю репутацією.

— Дозвольте пригостити шановне товариство білим вином! — вклинився Осип Назарук, уже тримаючи в руках півлітрову карафку з «грюнер ветлінер». Розливаючи по келихах напій, він кинув, ніби між іншим:

— Галицький уряд за мого сприяння замовив Липинському коротку історію України для шкіл. Гонорар вже виплачено, Липинський дуже в ньому нуждався, бо останню копійку пересилає жінці й доньці до Кракова. Тому, кажуть, запиває часто.

Голови присутніх зацікавлено підвелись. Назарук витримав паузу, насолоджуючись вибороною увагою, а тоді поважно продовжив:

— Вже й анекдот такий ходить: як Липинський п'є, то спершу тримається українцем, потім виставляє себе російським офіцером, а коли доходить до найвищого градусу, голосно вигукує: «Jestem szlachcic honorowy!».

За столом прокотився несміливий смішок. Назарук ефектно закінчив:

— Я вам це кажу і це є правдою, але коли ви на мене покличетесь, то я дам слово чести, що ніколи такого не говорив.

Євген Чикаленко форкнув і відвернувся. Насправді він терпіти не міг цього безпринципного жевжика, який встиг попрацювати на всі уряди і тепер вибирався до Америки видурювати в тамтешніх українців гроші на визволення Галичини.

— Поляки в Галичині лютують, — зауважував Жук, щоб змінити тему розмови. — У Станиславові б'ють на вулицях усіх, хто вийшов з дому без польської кокарди. Вагітній жінці за це жовніри прострелили ногу. Бідну привезли до шпиталю, де лікарі їй ту ногу відтяли, причім жінка серед страшного крику породила дитину.

— Якісь жахіття ви розказуєте, — відмахнувся поет Олесь. На криваві сцени в нього була особлива реакція. — Як вам у Бадені, Євгене Харламповичу?

— Живемо в готелі без опалення, іншого помешкання знайти не можемо — ось як. Та й сіркою там смердить, бо курорт. Харчі дуже тяжко добути, молоко продають тільки за приписом лікаря. Шукаємо, куди б переїхати.

— Кажуть, зараз найвигідніше у Чехії.

— Хто так каже?! Я лиш звідти. Австрія найдешевша, дешевша за Прагу чи Берлін.

Помовчали.

— Прошу не говорити Піснячевському чи комусь з його людей, що я тут був, — знову заговорив Чикаленко, але притишеним голосом. — А то знову напише у своєму тижневику: «До нас приїжджав старий український громадський діяч Чикаленко, мій учитель життя». Афішує всюди свою близькість до мене, хоч я його за часів «Ради» ніколи близьким не вважав і навіть називав небезпечним і непевним чоловіком. Піснячевський колись у російських газетах погрожував довести нікчемність українського національного руху як запічково-галушкового. Так і зараз у «Волі» поливає всіх поміями направо і наліво. Всі в нього злодії і хабарники, справедливо і несправедливо.

— Видно, що Піснячевський за фахом лікар, — засміявся поет Олесь, — розтинає пером гнійники нашого громадянства, ніби скальпелем. А як гнійник розітнути, то завжди воняє, хіба не так? Всі наші посольства і місії накралися державних грошей, скільки могли. Без жодної користі для української держави.

Чикаленко зітхнув:

— Дав Бог велику хвилю, але не дав великих людей. Наша інтелігенція проявила багато всякого паскудства і анальфабетизму, що свідчить про її політичне дитинство. Мусить вирости нове покоління.

— Піснячевський, — озвався Назарук дещо із запізненням, бо якраз самотужки поглинав паніровані сухарями кабачки, — не раз нападав у тижневику на уповноваженого урядом УНР за кордоном пана Василька, мовляв, той, як «ділець», фінансує українські закордонні інституції зі своїх фондів у кредит, з чого в майбутньому надіється мати вигоду. Василько на це розмістив у «Трибуні» гострий комунікат, в якому написав, що Піснячевський не раз клопотався, аби й самому отримати таке фінансування, але йому нічого не вдалося. От і біснується тепер. То Піснячевський, коли це прочитав, так розлютився, що прийшов у посольство і побив пана Василька палицею.

— Оце дожилися! — вигукнули одночасно Жук і Чикаленко. — Досі редакторів били, а тепер уже редактор б'є.

Назарук про всяке повторив своє застереження:

— Якщо ви на мене покличетесь, то я дам слово честі...

Тарілка з кабачками спорожніла, і він оглядався на кельнера, вирішуючи, чи не замовити ще одну порцію.

— Тут, в Австрії, вони що завгодно запанірують і засмажать. Хоч кабачки, хоч руку їм відріж. Раз — і в сухарі! І смачно ж!

Чикаленко підвівся з-за столу, бо його останній потяг відходив за годину. Потягся за гаманцем, але поет Олесь його зупинив:

— Облиште, ми за все заплатимо, Євгене Харламповичу. Ви достатньо наплатилися у своєму житті.

Чикаленко подякував і вийшов з парламентської каварні на вулицю. Було холодно. Застебнув піджак, щоб ніхто не бачив, що під ним ще один піджак, тонший. Так, у двох піджаках, Чикаленко перебував уже другу емігрантську зиму. Добре, що зими тут м'якші і можна було продати батьків норковий кожух з бобровим коміром. За нього дали 250 тисяч. На ці гроші Чикаленко сподівався прожити увесь наступний рік.

«Російський більшовизм, — писав він у щоденниках, — надприродний, тому не зможе приспособитися до життя і провалиться. Але на зміну йому прийде якась інша московська влада, а вони всі для нас однакові... Рабська нація ніколи не визволиться, хіба хтось чужий її примусить це зробити, якийсь німецький чи англійський принц зі своїм військом».

А коли мусив лягати на операцію: «Боляка мені чомусь не вирізали зі стравника, а тільки зробили новий вихід. Боюся, що дурно мучили мене на операційному столі 4 години, бо я все чув, все відчував, хоч був приглушений, і все благав, щоб мене заморили, бо не в силі витримати. Аж під кінець наклали мені маску з хлороформом».

Щоденники Чикаленко сумлінно вів відколи навчився писати. Тікаючи з Києва, він залишив кілька товстих зшитків у сховку і тепер дуже шкодував, бо новин з дому не було («Таке враження, що з тої сторони крові, смерті, гвалту і жаху швидко й птиця не зможе перелітати»), а сам озиватися боявся, щоб не наражати на небезпеку синів, які відмовилися емігрувати. Невідомо, чи ті зшитки ще не згоріли, чи дім на Маріїнсько-Благовіщенській не сплюндрований, чи сини ще живі. Зараз зшитки пригодилися б Чикаленку, бо американська українська газета «Свобода» замовила в нього спогади і пообіцяла великий гонорар.

— Якщо не обдурять і заплатять, то вистарчить на кілька років, — похвалився Чикаленко двом чоловікам, які прийшли провідати його у Рудольфс-шпиталі на Бьоргавегассе, 8 у Відні, не змовляючись, в один і той же час.

Був грудень 22-го.

Один чоловік — Липинський, другий — Піснячевський, редактор «Волі».

«Липинський ще більше схуд, очі запалися і набули якогось чужого виразу. Якби зустрів його на вулиці, то не впізнав би, тим паче, що обріс бородою».

— Де ви ховалися, дорогий В'ячеславе? — ледь прошепотів розпростертий на ліжку Чикаленко. З його тіла на всі боки стирчали різноманітні трубки, а одна — з особливо принизливого місця. — Всі тільки й питають, куди зник Липинський?

— Усунувся, Євгене Харламповичу, бо кардинально не погоджуюся з тим, що відбувається. Живу в Райхенау — з Відня півтори години поспішним поїздом. Гірська місцевість. Коли оклигаєте, неодмінно приїздіть у гості.

— Бачите, порізали мене, як свиню. Спершу у стравнику знайшли виразку, тепер он мусили репарувати мочовий апарат. Наріст затуляв вихід мочі, довелося розрізати, щоб його вискребти. І гірше всього, що по операції треба буде місяць так лежати з трубкою в пузирі, доки не зростеться всередині. Біда! А Піснячевський, гляди, сидить і ручки потирає, бо вже знає, про що напише у своїй газетці!

Піснячевський і справді потирав руки, але чи то від холоду, чи від незвичного нервового збудження.

— Не любите ви мене, Євгене Харламповичу, хоч я вас з теперішньої інтелігенції поважаю найбільше і взагалі маю за учителя свого життя.

Чикаленко невдоволено заворкотів і завертівся на ліжку.

— Та й писати вже не маю куди, — розчавлено додав Піснячевський. — «Волю» мусив закрити, бо друкарня подала на мене до суду за борги. Ледве з працівниками розрахувався. Думаю повернутися до лікарської практики.

Його очі весь час бігали в різні сторони, сам Піснячевський безперестанку озирався, ніби боявся, що хтось непроханий зараз увірветься до палати і всіх без розбору розстріляє. Голову тримав низько, готовий за потреби стрибати під ліжку ховатися. У ногах тримав невелику валізку, з якою їдуть на кілька днів відпочити за місто.

Чикаленко мовив:

— А я все шукав нагоди з вами, Липинський, посваритися, бо велику дурницю ви втнули зі своїми новими політичними поглядами. Гетьманство, Скоропадський — навіщо ви так себе соромите? Ця політична ідея мертва і ніякої користі нікому не принесе.

Липинський напружився. У грудні минулого року з кількома однодумцями він створив у себе вдома Український Союз Хліборобів-Державників, який мав об'єднати розпорошених українських монархістів і проголосити Павла Скоропадського гетьманом України. Сам Липинський став головою Ради Присяжних. Свою монархічну теорію він почав друкувати у гетьманському збірнику «Хліборобська Україна» під сентиментальною назвою «Листи до братів-хліборобів», де окреслив головні причини поразки визвольних змагань і стратегію майбутньої боротьби. Програла українці, бо не мали «ідеї, віри, легенди про одну, всіх українців об'єднуючу, вільну і незалежну Україну». Здатні на революційний порив, вони завжди боролися проти чогось (проти Польщі, Росії, панів, більшовиків, гетьманців), а не за щось. Керувалися ненавистю до ворогів, а не любов'ю до своєї землі і бажанням побудувати на ній незалежну державу. Бракувало «об'єднуючої» ідеї. Опіраючись на традиційну українську державність, якою в історії українського народу було лише гетьманство XVII—XVIII ст., можна створити таку ідею. Відповідно, кандидатура єдиного живого гетьманського нащадка Павла Скоропадського була для Липинського само собою зрозумілою.

— Я читав ваш випад проти мене, Євгене Харламповичу, — говорячи, Липинський з недовірою поглядав на журналіста навпроти, чия присутність біля ліжка хворого йому, як і

самому хворому, подобалась мало. — Але думаю, що головна різниця в наших поглядах лежить не в гетьмані Скоропадському, а в розумінню будуччини України. Ви не вірите в сучасних керівників, у Петлюру чи Скоропадського, і впевнені, що сучасне покоління показало себе і більше нічого не варте, колись прийдуть кращі і все зроблять. Аж тоді утвориться українська нація. А я в це не вірю, бо не бачу передумов для того, щоб далші покоління видали з себе кращих Петлюр чи Скоропадських. Чесним і розумним українцем у нас єсть і може бути тільки той, хто не займається політикою. Отже, розуміється, що всі чесні і розумні мусять від неї відійти. Але чи може українська нація і українська держава бути сотворена одними тільки авантюристами і пройдисвітами? Сумніваюся! Тому рішив працювати з тим, хто є, використовуючи досвід попередніх поколінь. Не знаю, чи обраний мною шлях правильний. Може, краще було завчасу перемінити політику на археологію. Принаймні помер би спокійно, не обпльований і не осмішений всякою піснячевщиною...

Липинський вкусився за язик, але Піснячевський, здавалося, останнього речення не почув. Він підскаочив на ноги і вибіг в коридор зі словами:

— Зараз вернуся.

За винятком мовчазних, щойно прооперованих пацієнтів на сусідніх ліжках, Чикаленко і Липинський залишилися в палаті самі. Липинський увесь пашів, розбурханий несподіваною промовою. Він уже давно не брав участі в живих дискусіях і спілкування із зовнішнім світом перевів у площину листування. Мешкав відлюдником у Райхенау, до Відня майже не вибирався.

Але Чикаленко, замість щось відповісти, незмінно поглядав на валізу, з якою прийшов Піснячевський.

— Ану відкрийте її, — попросив він Липинського. Той спершу не зрозумів, що від нього вимагають.

— Не бійтеся, відкрийте, ми ж не чужі люди. Он валіза під стільцем стоїть. Відкрийте її.

— Навіщо це вам? А як повернеться?

— Відкривайте!

Липинський несміливо розщепив замковий механізм. Валіза розкрилася якраз настільки, щоб можна було побачити її вміст. Паспорт і якісь офіційні папери перев'язані стрічкою, кілька випусків «Волі», випрана чоловіча білизна, зубний порошок, запасні черевики.

— Я так і знав, — простогнав Чикаленко. — І цей здурів. Готується тікати, бо думає, що більшовики його вистежують і хочуть убити. Мені говорили, але я не вірив, що такий гострий розум може потьмаритися страхом переслідування.

Липинський закрив чемодан.

Помовчали.

— Ви, мабуть, шкодуєте за своїм добром, Євгене Харламповичу. Скільки втратили. Мій хутір теж спалили і деколи, як по правді, мене бере велика обида на людей, які дали так легко себе обдурити. Повірили, що більшовики відберуть землю у нас і дадуть їм. А от як віддали. Кажуть, у південних губерніях страшний голод.

— Я, дорогий В'ячеславе, прожив у Росії до старості і за шістьдесят років так її пізнав і зненавидів, що волю ліпше не мати ніяких маєтків. У тій проклятій державі я жив, як у тюрмі, і більше не хочу. Пишу спогади і рубаю дрова. Нікого з близьких не втратив, розум мій поки при мені — цього досить.

Розум і справді залишився з Чикаленком до кінця його емігрантських днів у 29-му. А от молоду дружину і улюбленого сина він ще встигне втратити одне за одним і зізнається Липинському, що досі не було щасливішого чоловіка від нього: благополучно пережив війну, десять років революції, тоді як багато знайомих позбулися всіх дітей. Тепер же валиться на нього нещастя за нещастям. «Петрусь умер по дорозі на заслання, Івашка, здається, теж заарештували. І

мочовий міхур ніяк не наладиться — часто доводиться віддиватись».

«Давольно! — напише Чикаленко в останньому листі. — Я вже натерпівся на еміграції і фізично, і морально, страшно жити далі. Легаючи спати, щодня прощу в Бога смерті... Від щирого серця бажаю, дорогий В'ячеславе, щоб Ви мене пережили».

Це бажання збулося.

А Піснячевський заляже на дно у Братиславі, і про нього всі забудуть, навіть більшовики, хоч він усе одно ніколи не розлучатиметься з валізкою на випадок раптової втечі.

«Від яких десяти років не було чути цього імені, — напишуть колишні конкуренти зі «Свободи» у некролозі за 1933 рік. — Вже й старші його почали забувати, а молодші взагалі не знали. Тим не менше був Віктор Піснячевський після Євгена Чикаленка найчільнішим українським газетярем».

Десь тоді поет Олесь почне черговий вірш словами: «У вигнанні дні течуть, як сльози».

Це правда, що з роками свободи в мені ставало менше. Я народилася з великою кулею всередині, наповненою свободою, ніби газом, але поступово газ витікав, просочуючись у навколишній простір, і куля почала здуватися і морщитися. Її вміст більше неможливо було поповнити, як неможливо знову надути деякі дешеві дитячі м'ячики, випадково проткнуті осколком на дорозі. Поступово я почала перетворюватися на живу тюрму, в якій нічого не можна і все заборонено, і навіть однієї безсонної ночі записала у чистому файлі фразу: «Як несходимою тюрмою іду собою». Не знаю, звідки вона взялась.

Найдивніше, що я не дозволяла собі речі зовсім невинні: наприклад, мати довге волосся. Воно в мене відростало максимум до плечей, а найчастіше було зовсім коротким, ледь прикривало вуха. Двічі я повністю голила голову, і, хоч знайомі натякали, що лисина мені не пасує, я чомусь почувалася надзвичайно вродливою і чекала, коли волосся відросте настільки, щоб знову його позбутися. Взагалі ставилася до волосся зневажливо. Єдине, що мене турбувало, — щоб волосся було чисте.

Ще я не дозволяла собі проколоти вуха і насміхалася з жінок, які носили сережки.

Я не дозволяла собі відкоркувати тільки для себе пляшку вина. Відкривала пляшку винятково, якщо котрийсь із моїх чоловіків теж був не проти посидіти за келихом. Або якщо приходили гості.

Не дозволяла собі насолоджуватися висотою, хоча в дитинстві страшенно висоту любила і вилазила на сам вершечок того горіха, під яким курих дід Бомчик. Я почувалася на горісі, ніби вдома, і навіть коли падала, нічого страшного не ставалось. Горіховий стовбур зовсім інакший, ніж у решти дерев, він чимось нагадує тулуб грубезної анаконди, лискучий і гладкий, зеленкуватий, прохолодний на дотик. Я лазила босою і пам'ятаю, що освоювала висоту поступово. Спершу задовольнялася найнижчою товстою гілкою, потім наважувалася підтягнутися на другий «поверх», потім на третій. З третьої гілки вже було видно дідове подвір'я. З четвертої — сільську дорогу, сусідські хати і церкву на горбику в затінку цвинтарних груш. На місцевому цвинтарі хтось колись насадив груш, і селяни з часом, коли дерева подорослішали, змушені були копати ями для могил своїм рідним поміж розлогими кореневищами. Вписували смерть у грушевий сад. Ранньої осені могили вкривалися щільним рядом невеликих зернистих плодів. Грушки гнили, і над ними клубилися хмари ос і бджіл з усієї околиці. Там було небезпечно ходити. Найгірші дерева, щоб по них лазити, — це груші.

Вхід на свій балкон у квартирі я заклала канапою, щоб не піддатися спокусі вийти на нього. Балконні двері викликали в мене стільки ж тривоги і невпевненості, скільки двері, якими йшлося надвір. Пригадую, як я вперше сказала чоловікові, коли він ще жив зі мною:

— Балкони насправді дуже небезпечні, адже їх ніхто не перевіряє! Немає гарантії, що наш не впаде, коли я на нього ступлю.

Так я обмежила ще одне своє задоволення, ще більше звузила простір для існування. Колись я страшенно любила балкони.

— Тобто ти й на балкон більше не виходитимеш? — спитав тоді чоловік.

— Не виходитиму.

— А якщо я вийду і покличу тебе?

— Навіщо тобі це робити?

Ми обоє знали навіщо. Чоловік, який завжди щедро ділився зі мною своєю кулею свободи всередині, раптом захотів знати, що отримає натомість. Чи була моя любов до нього більшою за мій страх до всього решта? Я не відповіла, але він, мабуть, здогадався, якою могла бути відповідь, якщо пішов геть.

Мій будень розпочинався з перевірки безпеки. Перш ніж розплющити очі, я вслухалася в тишу: щоб не дай боже в ній не звучали якісь сторонні звуки, тихі скрадливі кроки, рипіння паркету, чуже дихання. Потім вривалася в реальність поглядом і швидко перевіряла кімнату: щільність зачинених вікон, тіні за дверима, непомітно переставлені речі. Потому я обережно обходила свої володіння, зазираючи в місця, де міг сховатися невідомий, пробувала клямки на дверях вхідних і балконних, щоб переконатися, що вони, як і раніше, зачинені. Тільки тоді я могла дещо розслабитися, хоча розслабитися я тоді не могла взагалі. У мене з'явилися нові звички: наприклад, щоразу, торкаючись чогось, мити руки з милом. Спершу я опиралася, бо розуміла, що так поведуться повні психи, але пушки пальців після доторку до книжки чи якоїсь іншої поверхні горіли пекельним вогнем, доки я не споліскувала їх водою. Вода взагалі стала моїм фетишем. Щовечора я залізала у ванну, хоча довго насолоджуватися нею не вдавалося, бо з квартири починали долимати підозрілі звуки і треба було йти перевіряти безпеку.

— Я поговорила з Ніною, — якось повідомила по телефону мама, — і Ніна вважає, що якщо ти можеш спати, то з таблетками варто почекати.

Ніна — медсестра в обласній психіатрії, мамина сусідка.

— Ніна порадила звернутися до психотерапевта. Дала телефон своєї знайомої. Каже, що дуже добра, звати Оля.

Я записала телефон, але дзвонити не збиралася. Я не довіряла жінкам з іменем Оля, думала сама собі стати психотерапевтом. Так, одного вечора у пориві туги за чоловіком я переконала себе відсунути канапу і відчинити двері на балкон. При цьому я уявляла, як відразу передаю благу вістку втраченому коханому: «Я ступила на балкон, я це зробила, тепер ти можеш повернутися!».

Нога боязко перетнула кордон порога і затремтіла в повітрі. Балконна підлога була вкрита голулубиним послідом, сміттям і товщею пилуки.

«Треба буде після того помити підошви з милом», — тільки й могла думати я, стаючи босими ногами на небезпечну зону.

«Ні, краще купаюся цілком, тут всюди дуже брудно».

Я схопилася за поручні, щоб не впасти, бо в голові запаморочилося. Радше автоматично глипнула вниз на закладений автомобілями дворик — раніше я так завжди робила, щоб оцінити висоту. Все тіло налилося, стало тугим і неповоротким, наче корпус заржавілого станка.

«Метрів десять до землі, — пронеслося в голові. — Летіти секунди дві».

Я заскочила назад до помешкання, нажахана власною думкою (чи бажанням?). Зачинила балкон, підсунула назад канапу й аж тоді набрала на мобільному номер з папірчика. Оля відразу відповіла.

— Мені ваш телефон дала Ніна, — сказала я, — вона працює медсестрою в обласній психіатрії.

— Так.

— Ви займаєтесь терапевтичною практикою?

— Так.

— Я би дуже хотіла з вами зустрітися, але стараюся не виходити з дому...

— Стараєтесь чи не можете?

— Мабуть, не можу.

— Тоді давайте по Скайпу.

Найсмішніше, що кабінет, в якому Оля приймала своїх клієнтів, розташовувався зовсім поруч із моєю квартирою, у кількох хвиликах ходьби пішки. Але я все одно ніколи не бачила її наживо, тільки з екрана свого комп'ютера. Молоденька симпатична блондинка, як я й уявляла. Наші зустрічі відбувались регулярно двічі на тиждень.

— А що ви робите? — допитувалася мама. — Тести якісь тобі дає, напевно?

— Ну, минулого разу я годину проплакала.

— Чого?

Мамине обличчя зробилося вороже й неприступне — звичайне для випадків, коли вона ображалася.

— Бо я така погана мама була, так? Ой, яка ж я була погана, а ви всі добрі.

Насправді вона не була поганою мамою, в цьому й крилася найбільша проблема. Думати про неї погано — ще одне, чого я собі ніколи не дозволяла. Коли на те були причини і так подумати хотілося, миттєво нахлинали докори сумління, які знищували мене більше, ніж сам гнів. Її ж відразу починало боліти серце, і моє почуття провини ставало ще сильнішим, його неможливо було витримати. Я плакала, а Оля казала мені, здається, так:

— Сльози — це гнів, який ти боїшся висловити комусь іншому і звертаєш на себе.

Я витирала очі і розмахувала в повітрі руками, намагаючись виглядати агресивною.

Іноді Оля розповідала мені про інших клієнтів. Я думаю, це такий загальноприйнятий трюк пасторів терапевтичної церкви: щоб підбадьорити, вони наводять приклади ще більших невдач. Імен, звичайно, не називають. Мою історію Оля могла би теж розказувати іншим приблизно так: панічні атаки, не виходить з дому, чоловік покинув, обірвала будь-які соціальні контакти. Замість ком Оля, ймовірно, додавала б ще один-два співчутливих слова, бо загалом була співчутлива. Спершу її співчутливість мене дратувала, аж доки я не навчилася нею насолоджуватися.

Одна Олина клієнтка Ікс мешкала в глухому карпатському селі і вже десять років не виходила з одноповерхового дерев'яного будиночка. Вона взагалі не зрозуміла, що з нею. Коли пробувала вийти, ставався «інфаркт». Лікарі швидко кілька разів приїжджали, переконували, що здорова, а потім занесли номер телефону жінки в чорний список і більше не відповідали на дзвінки. Родичі і сусіди насміхалися і знущалися з неї: «Шо ти придурюєшся?!» — казали. Потім рідні почали соромитися і сприймати її як сімейне прокляття. Били. Просили священника вплинути. Ніхто і не думав жінці допомагати, бо голова в цій частині світу потрібна винятково для того, щоб нею їсти. З цим механізмом нічого не може статися.

Коли в село провели інтернет, жінка якимсь чудом вийшла на Олю. Їхні терапевтичні сеанси завдяки Скайпу стали регулярними. Жінка поволі почала виходити з будинку, і з часом радіус, на який вона була здатна віддалятися від нього, збільшувався. Ніби псові метр за метром попускали ланцюг.

— Тепер, — казала Оля, — вона може виїжджати на тридцять кілометрів — у сусіднє селище на базар. Між нами сімдесят кілометрів. Ще треба трохи попрацювати, щоб зустрітися.

На прикладі жінки Ікс Оля хотіла продемонструвати, що і мені колись попустять ланцюг на шії. Тобто я сама собі його попусти. Але не він турбував мене найбільше. Напружившись, я змогла би виходити на психотерапію, як виходила в магазин за продуктами. Просто час, потрібний для подолання заданої відстані, був би у кілька десятків разів більшим, ніж звичайно. Мене лякала незворотність процесів у мозку, ось що. При нагоді я запитувала Олю, чи вона впевнена, що зможе розрізнити момент, коли я збожеволюю по-справжньому. Оля запевнила, що зможе. Сказала, що такі люди, як я, з розуму не сходять.

Її оптимізм і співчуття давали свої результати. П'ятихвилинну відстань від дому до продуктового магазину я вже долала не за три години, а за дві з половиною, наприклад. Руки почала мити не тисячу разів на день, а дев'ятсот дев'яносто, іноді навіть кілька разів без мила.

Все рідше бралася до підлоги, не кожного дня, а три-чотири на тиждень. Знову повернулася до творчості і написала кілька оповідань — переважно про страх і смішні людські божевілья. Наприклад, що одна жінка вирішила їсти саму картоплю, бо так простіше. Хотіла здійснити переворот у традиційному людському харчуванні і назвала себе картоплеріанкою. Правда, успіху не зазнала.

Всі оповідання починалися незмінно словами: «Одна жінка...», «Один чоловік...», знову «Одна жінка...», немовби одиничність раптом почала відігравати надзвичайно важливу роль. Уже не мало значення, про що йшлося далі. Так, напевно, я переходила зі звичайної фази «всі» (бути всіма, бути як всі) в екстремальну фазу «одна» (я одна, що я за одна, якась невідома, одна-єдина).

Я почувалася страшенно самотньою. Розповідала Олі про Липинського, але вона не хотіла слухати:

— Ми обговорюємо тебе чи якусь історичну особу з минулого століття?

— Ну, ця історична особа не мала можливості терапії...

Моє захоплення історією Оля трактувала як «інтелектуалізацію» внутрішнього конфлікту, мовляв, я ховаюся в розумі, щоб не відчувати чогось сильного і ганебного. Чого саме, так і не сказала.

Був липень, здається, коли я зважилася на відчайдушний крок — поїхати у Волинську область, щоб відвідати затурцівський маєток Липинських. Тоді я вже більш-менш спокійно почувалася на вулиці, підлогу в квартирі мила раз на тиждень, як всі нормальні люди. Але громадський транспорт усе ще лякав, тим паче, що подорож на Волинь зайняла би потягом (потягами, якщо бути точнішою) цілий день. Тому я вирішила їхати попутною автівкою, подумала, що з живою людиною буде спокійніше і надійніше. І швидше, звісно. Написала якомусь водієві на інтернет-сервісі «Блаблакар» — він їхав до Луцька і після мого повідомлення відразу передзвонив: «Без проблем, місце є, виїзд завтра о шостій ранку». Я спакувала рюкзак і просиділа на канапі цілу ніч — спати однаково не могла. Рівно о зазначеній годині чекала на перехресті під домом. Світало. Чорне авто під'їхало через хвилину.

— Я вас попрошу не гнати дуже швидко, — це було перше, що я заявила, займаючи передне сидіння поруч із водієм. На самого водія не дивилася. Ззаду вже примостилась якась молода парочка.

— А що для тебе швидко? — спитав водій.

— Це коли страшно.

Ми їхали, і яскраве світло вранішнього сонця заливало автомобіль по самі вінця. Обабіч дороги простяглися горбисті розлоги полів і лісопосадок, мигтіли, як у кіно, крихітні села і причепурені, а часом занедбані хатки в товаристві доглянутих і не дуже садків. Буйна зелень прикривала злидні. Я піймала себе на думці, що забула, перейнята власними страхами, яким прекрасним може бути звичайне споглядання навколишнього світу. Парочка ззаду цілувалася. Водій увімкнув тиху музику.

— Тебе як звати? — спитав.

— Яке це має значення?

— Мене Олександр, — ще за інерцією сказав він і замовк, натягнувши темні окуляри від сонця. Він весь був у чорному, мав довге, зав'язане у хвіст, чорне волосся. З-над окулярів стирчали такі ж густі чорні брови з сивими прожилками. Якийсь легінь пітьми, подумала я. Циганський барон. Головне — щоб не захотів продати мене в рабство.

Але доїхали ми без пригод. Я мовчки розраховалася і вийшла в Луцьку біля готелю «Україна». Уявила, як цією дорогою колись тріумфально проїжджався брат Липинського Владзімеж на першому в місті автомобілі. Мешканці, мабуть, обступали дорогу з усіх сторін.

Ну от я й сама, подумала, в абсолютно чужому краї, невідомо, навіщо і що хочу тут знайти. Земля задрижала під ногами, але обід у піцерії трохи відволік. Звідти я викликала таксі і нарешті подалася в Затурці — це мало бути невелике село за тридцять кілометрів від обласного центру. Серце шалено калатало, але інакше, від збудження і передчуття побачити і дізнатися щось нове. Досі я досліджувала життя Липинського тільки через написані ним та іншими людьми тексти. Нас зв'язували винятково слова і моя фантазія. Тепер же історія набувала тривимірності і могла розбитись об реальну картинку. Я хвилювалась.

Нестерпно палило обіднє сонце. Поля і лісопосадки, які рано-вранці начебто пашіли життям, тепер виглядали вигорілими і пожовклими, вкриті ковдрою дорожнього пилу. Навколо не було жодної живої душі. Село зачало в якійсь ненатуральній тиші. Я вийшла біля вказівника на головній трасі «Меморіальний музей В'ячеслава Липинського», бо далі хотіла пройтися пішки. Рушила за вказівником вузькою прямою дорогою, яка, власне, й мала закінчуватися садибою. Уявила, як сто років тому Липинський так само тут ішов чи, може, їхав на конях, і місцеві визирали з подвір'їв, зайняті домашньою господаркою, щоб подивитись, хто то. Тепер ніхто не визирав, тільки купи свіжого коров'ячого лайна свідчили про неодмінну людську присутність десь неподалік. Запах коров'яків ніколи не викликав у мене огиди.

«Панський» будинок, що ближче я до нього підходила, набирав чіткіших рис, тричі зруйнований, у 1915-му, 1918-му і 1920-му. Липинський продав земельну ділянку, щоб на виручені кошти брат зміг відбудуватися. За це пізніше брат надсилав Липинському закордон 20 доларів місячно. Ганок під чотирма колонами, на щастя, лишився неторкнутим. Тепер колони велично здіймалися наді мною.

Спершу я обійшла будинок по колу (було видно, що свіжо реставрований), тоді зайшла всередину — великі дерев'яні двері зловісно рипнули. Сільський чоловік на ім'я Петро потис мені мозолястою зашкарублою долонею руку.

— А ви чого цікавитеся Липинським? — недовіжливо спитав після годинної розмови він. — Для звичайного відвідувача музею ви занадто багато знаєте.

— А є відвідувачі?

— Та приїжджають деколи. З-за кордону приїжджають. Він не тут помер.

— Але тіло потім перевезли і поховали в Затурцях, хіба не так?

Петро трохи зам'явся.

— Ну так, але самої могили більше нема. Його поховали у родинному склепі на польському цвинтарі, там, біля ставка, на трасі, там і костьол колись польський був. Як прийшли совіти, костьол знесли. А потім один колгоспний тракторист, він уже помер, за самогонку зрівняв цвинтар з землею. Могильні плити пішли на підлоги в колгоспних свинарниках. У цьому домі донедавна теж було тваринне господарство.

— Тварин шанують у вашому селі, — навіщось сказала я, але Петро, здається, зрозумів іронію і ще щось додав про людей, які просто не розуміли «тому всьому ціни».

— Великий був чоловік, — сказав Петро мало не зі сльозами на очах. — У мене є одна фотографія, не подивитесь? Раз так багато знаєте, може, підкажете мені, хто то?

Фотографія висіла на стіні у виставковій залі. Це було весілля сестри, ще живі Казімеж і Клара Липинські, зліва від щасливої нареченої стоїть дядько Рокицький, вуса підкручені, погляд шалений, сам Липинський тоді був на військових навчаннях.

— Ось цей, ви знаєте, хто він? — Петро вказав на статечного голомозого чоловіка в пальті з білим комірцем, сидів у першому ряді весільних гостей. Був схожий на чиновника. Але я не знала.

Натомість інша фотографія привернула мою увагу. На ній Липинський, уже старший, з братом Станіславом сидять на лавці в саду чи парку, на голові капелюх, у руках тростина. По

обидва боки від братів повсідалися жінки. Та, що поруч із Липинським, у береті, шарф (чи шаль) звисає незав'язаний, руки сумирно покояться на колінах. Жінка дивиться в об'єктив, Липинський теж. Однак відчутно, що ці двоє ледве витримують ситуацію, в якій опинилися. Вираз обличчя жінки непроникний, демонстративно байдужий, щелепи зведені, губи зціплені. Ніяка не красуня.

— Це Казимира, так? — мені ніде раніше не траплялися її зображення. Петро кивнув.

— Думаю, що тут вони розлучаються. Десь після війни.

Я ще побродила ліском навколо дому (його Петро назвав частиною збереженого саду Липинських) і навпростець через випалене сонцем пасовисько вийшла на трасу, щоб піймати маршрутний автобус. Відсутність могили Липинського дивно впливала на моє сприйняття. Здавалося, що його смерть розлилась усюди в повітрі, і її, різку і задушну, можна відчути на запах, навіть на смак, гірку і несправедливу, сповнену жалю, докору і вини. Позбавлена могили, смерть самовільно вписалася в краєвид. Кістки, переорані трактором за пляшку самогонки, ворушилися під ногами, землею стало страшно ступати.

Я прочекала годину, але жоден автобус не над'їжджав. Автомобілі не зупинялися. Мені страшенно хотілося звідси геть, щоб не бачити і не відчувати того, що настає після кінця історії. Раніше я думала, що кінець означає велике ніщо, царювання чорної матерії, глухоту і сліпоту, математичний нуль. Але з'ясувалося, що він може пройти непомітно для тих, хто всередині. Нещасні ще довго імітуватимуть життя, не здогадуючись, що гілка зеленіє на всохлому дереві. Коріння давно відмерло і перегнило. Зневажені кістки розростаються замість нього.

Я почала плакати, постійно нагадуючи собі, що сльози — це гнів, адресований комусь іншому. Але кому? Колгоспному трактористові, який всього лиш виконав наказ? Селянам, які стояли і дивилися, не розуміючи «тому всьому ціни»? Партійцям, що давали розпорядження, дотримуючись курсу на знищення шкідливої історії, курсу лоботомії пам'яті? Чи, може, власним дідам і бабам, прадідам і прабабам, які виявилися заслабкими, щоб протистояти цій лоботомії? Хто винен? На кого злитися?

У відчаї я набрала останній номер у телефонному списку. Різкий чоловічий голос відгукнувся і я, ковтаючи сльози, вивалила все відразу:

— Олександр, це та одна, що сьогодні вранці їхала з вами до Луцька. Вибачте, що не відрекомендувалась. Так по-дурному з мого боку. Просто я каліка, розумієте, в мене з головою не все в порядку, дуже всього боюся і застрягла тут на трасі в одному селі. Якщо ви ще неподалік, приїдьте і заберіть мене, будь ласка. Я заплачу скільки скажете. Тільки приїдьте і заберіть мене.

Я, здається, бурмотіла далі, але пам'ятаю, що, коли зупинилася, у телефоні запанувала виснажлива тиша. Вона тривала цілу вічність, я навіть подумала, що чоловік обірвав розмову, щойно зрозумівши, хто це. Але він таки врешті озвався:

— Добре, я приїду. Тільки ти заспокойся, добре? Посидь в якомусь кафе...

— Тут немає ніякого кафе.

— Тоді подихай: вдихай однією ніздрию, іншою видихай.

— Мені не допомагають такі фокуси.

— Тоді просто приляж на землю, розслабся.

— Тут земля страшна, я постою.

— Ну тоді постій.

Не знаю, чому він погодився. Однак від усвідомлення близького порятунку стало легше. Я втерла сльози і сховалася в затінку під вербами, щоб не згоріти. Легінь пітьми забрав мене звідти через півгодини на чорному авто, чорноволосий, у чорних окулярах і чорній футболці. Після переважних голубих і золотих кольорів у моєму житті його чорнота заспокоювала. Вперше в людині навпроти я не впізнала відображення себе.

— Дякую, що врятували, — сказала я, вмощуючись на передньому сидінні.
Водій знизав плечима і дав газу. Ми їхали дуже швидко, але страшно не було.

«Лічення таке — не вільно вживати соли, консервів усякого роду, ковбас, сала, уксусу, магі, горілки.

Вільно вживати в обмеженій кількості: м'ясо (не більше як триста грам у тиждень), риби свіжі, перець, пиво, каву і чай тільки з молоком і тільки трохи, щоб його зафарбувати.

Вільно вживати: молоко (до півтора літра на день) і всі молочні, несолені продукти. Так само якнайбільше ярини. З мучних страв все без соли, почавши з хліба. Яйця, цукор, мед.

Замість соли вживати: часник, цибулю, м'яту, лаврове листя, редьку, цитрини, майоран, петрушку й інші коріння».

Безсольна дієта захищала Липинського він спогадів. Самотність стала буденністю, хвороби — втечею від життя, в якому він зазнав нищівної поразки. Бути хворим означало менше відчувати. Біль тіла втихомирював біль безтілесний, той, який витримувати у стократ важче.

Липинський заховався в передгір'ї австрійських Альп, у курортному містечку Райхенау, і виживав на 20 доларів, які йому щомісяця надсилала родина із Затурець. Гори — улюблена домівка туберкульозників. Іноді виплати затримувалися, бо Станіславу не вистачало самому або вдавався поганий урожай. Тоді Липинський тугіше затягував пояс і лихоманково писав свої «Листи до братів-хліборобів», вважаючи, що творча праця — єдине, чим він у перспективі зможе заробляти. На фізичну він уже розраховувати не міг.

Попри загальні сподівання більшовизм в Україні втримався і падати не збирався, «передишка» затягнулася, Східна Галичина остаточно відійшла до Польщі. Ті, що колись були великими, стали ніким. Розмови стихли, плани зазнали краху, гроші скінчилися, газети позакривалися. З віденських найдовше втрималася соціалістична газета «Нова громада», яку більшовики продовжували фінансувати з пропагандистських міркувань. Втім, читати її вже не було кому. Натхненний видавець газети, полум'яний комуніст Семен Вітик за іронією долі сам згодом стане жертвою сталінських репресій.

Отаман Петлюра переїхав до Парижа. Тут він винаймав у Латинському кварталі конспіративну квартиру без кухні. Харчувався баклажанами й кавою — так виходило найдешевше. 25 травня 1926 року о 14.10 він зупинився біля книгарні на розі вулиці Расіна і бульвару Сен-Мішель, щоб роздивитися вітрину, й отримав сім куль із револьвера емігранта Шварцбарда начебто у помсту за єврейські погроми, вчинені армією УНР. Велика епоха завершувалась і замітала сліди.

Організовані осередки втікачів з України розсмоктувалися, колишні міністри і військові старшини розбрідалися по європейських містах чи рушали за океан, у Північну чи в «Полудневу» Америку. Листування між давніми друзями оживлялося лише на Різдво чи Великдень, щоб незабаром вщухнути остаточно. Найвідважніші — чи найбільш наївні — на свій страх і ризик повернулися додому в УСРР і були невдовзі розстріляні за членство у фіктивних контрреволюційних організаціях.

Липинський повертатися не збирався. Його маєток, успадкований від дядька Рокицького націоналізували, а сам дядько у 25-му теж був змушений разом із дружиною тікати світ за очі. Дядькових скакунів більшовики конфіскували на потреби революції відразу і мали от-от прийти конфіскувати душу. Відомо, що Рокицькі перейшли убрид річку Збруч — водяний кордон між Польщею і новоутвореним Радянським Союзом, але так ніде пізніше за кордоном і не виринули.

Просто зникли. Ще одна трагедія, з якою Липинський мусив змиритися. Його родину викорчували, і він теж із сортової квітки став непотрібним бур'яном.

Хоч спосіб думання Липинського був надзвичайно раціональним, щоби врятуватись від самовбивчої зневіри, він перевів питання власного призначення і біль поразки у площину релігійно-духовну. Писав у нагрудній книжечці, що до «українства не додумався, воно прийшло само собою, прийшло од Бога, і коли Бог призначив йому цю працю виконати, значить вона була потрібна його замислам». Не розумові Липинського Божі замисли контролювати.

Донька, що підростала у Кракові, думала інакше. Подібно до Казимири, вона не могла пробачити батькові його вибору і відмовлялася від будь-якого спілкування.

— Це Казимира її намовляє, — скаржився Липинській своїй домогосподарці Фін Юлі, аж трусячись од люті. Його листи до доньки вкотре поверталися нерозпечатаними.

Температура тіла різко підвищувалась, Липинський скасовував візити чи власні вилазки до Відня поштовими картками, злягав на кілька днів, часом кілька тижнів, і так, лежачи, строчив листи до когось із решти своїх чотирьохсот адресатів.

Кореспонденція «райхенавського монархіста» сягала грандіозних масштабів. Майже нікуди звідси не виїжджаючи, він координував увесь гетьманський рух, що під впливом теоретичних текстів Липинського набував чималої популярності, особливо серед українців в еміграції. Прихильники руху («Члени-Однодумці») бомбардували його запитаннями, і Липинський на кожне не лінувався детально відповісти, пояснюючи найдрібніші нюанси доволі складної ідеологічної системи. Його секретар Ципріянович, поки ще було можливо, розшифровував каракулі і набирав листи на друкарській машинці. Потім ці пристрасні послання переходили з рук у руки або читалися вголос на вечірніх зібраннях у канадському Гаффорді чи сусідніх Подєбрадах, немов справжні священні писання. Липинський у дечому справді поводився як проповідник нової віри, вимагаючи від послідовників покори, самодисципліни й абсолютного внутрішнього переродження. Доходило до вказівок у сферах, які Липинського зовсім не стосувалися: що гетьманцеві читати, з ким товаришувати, як вдягатися і про що мріяти. Найбільше його виводили з себе написані з помилками адреси на конвертах. Коли хтось забув у назві маловідомого чеського містечка діакритичний знак, Липинський вибухнув гнівною тирадою, мовляв, подібні помилки викликають лише зневагу до того, хто їх робить.

«Пишу лежачи, тому вибачайте, що нерозбірливо».

«Колись попрошу Ципріяновича, щоб мене в часі писання листа до Вас сфотографував, тоді будете мати уяву, як тепер полагоджую кореспонденцію».

«Ця весна (ця зима/ця осінь/ця жарінь) мене прямо вбиває».

Коротка історія хвороб Липинського виглядала б так.

У 20-му в нього був нарів коло ока і якийсь ексудат (випіт) в легенях. Крім того, пацієнт страждав на хронічну гарячку і безсоння. Його регулярно кидало в піт.

У січні 22-го перехворів тяжким грипом.

У 23-му мав напади «старості і неврастенії». Розпочав лікування від туберкульозу препаратами Elmizen доктора Войновського з Варшави і Mineralogen з асортименту однієї берлінської аптеки. Замовляв поштою по п'ять пляшечок кожного у вигляді сиропу, які сумлінно пив уранці натще. Але допомагало мало. Липинський уважно стежив за найновішими медичними відкриттями і все сподівався, що туберкульоз навчатяться поборювати так само, як цукровий діабет. Двоє канадських лікарів якраз отримали Нобелівську премію за винахід інсуліну. Але на винахід першого ефективного проти туберкульозу антибіотика Липинський не дочекається. Емігрант з-під Києва, американець Зельман Васкман отримає Нобелівську премію за стрептоміцин аж у 52-му.

Дехто пробував натякати пацієнтові, що його недуги мають психологічний характер.

Галицький адвокат і журналіст Осип Назарук, раптом зробившись найкращим другом по листуванню, писав із США, що таких, як Липинський, тепер називають «імаїнатиками» й успішно лікують самонавіюванням. Треба багато разів на день повторювати фрази на кшталт: «Я здоровий», «Хвороба відступає», «Незабаром я зовсім одужаю».

«Гарні фрази, — роздратовано рубав Липинський, — але коли над серцем діра в легких така як кулак, а з правого боку друга, трохи менша, то тут повторюй, що собі хочеш, — дірки від того не заростуть».

І відразу вибачався: «Це хвороба зробила мене різким... Не знаю, чи розказував Вам про одного нашого старого правобережного шляхтича, що по обіді все лягав на півгодини відпочити і страшенно при тім стогнав. Хто це вперше чув, влітав переляканий до нього і питав, що сталося. На це пан відповідав: “Мам такі zwyczaj”. От і я, на жаль, “mam такі zwyczaj”... Скажіть, чи читаєте мою писанину. Як ні, то буду писати менше, але виразніше».

У 25-му Липинський перебував у санаторії Вінервальд під наглядом знаного на всю Європу легеневого доктора Гуго Кравса, який підтвердив, що легені Липинського дуже знищені, але сам туберкульозний процес є *langsam*, тобто повільний, а не гострий, як пацієнт думав раніше. Липинський цілоденно «лежав на воздусі, покинув всяку розумову працю і добре відживлявся». Тоді ж на ньому випробували експериментальний метод лікування — «впомповували воздух в легені».

«Відживився» Липинський на три кілограми, щоправда, інтенсивна праця над передмовою до повного видання «Листів» швидко знівелювала невеликі здобутки. Це видання готувалося як остання битва. Липинський знав, що вже нічого більшого написати не зможе, бо війна програна і йому самому залишилося кілька років, але саме тому, мабуть, не побоявся піти до кінця. Прогресивне українство з нетерпінням чекало на вихід книжки, щоб, зголодніле, кинутися до передмови (самі «Листи», хто хотів, міг прочитати раніше в періодиці), проковтнути її за лічені хвилини і, проковтнувши, затамувати подих, втратити мову, зачaitися у передчутті неймовірного скандалу, який мав неминуче нагрянути.

Того ж року вийшла ще одна відома книжка, а саме — «Націоналізм» Донцова, найбільшого опонента Липинського ще з їхньої першої зустрічі в польському Закопаному. На сторінках обох видань відбувся історичний бій: Липинського, поборника державних гасел, які б об'єднували всіх мешканців України заради інтересів спільної землі, і Донцова, який із крайнього лівого раптом зробився крайнім правим, мешкав у Львові, редагував львівський «Літературно-Науковий Вістник» і став ідеологом інтегрального українського націоналізму.

Попри пристрасні застереження Липинського, попри всі його контраргументи і лайки (у передмові назвав Донцова Митькою Щелкопєровим, обер-скунсом, який «свою власну внутрішню смердючу теч прискає на все, що йому заважає жити з руйнування України»), саме книжка Донцова, а не його, стане біблією для наступного покоління української молоді, яке металося між соціалістичною та націоналістичною ідеологіями, мов між берегами бистрої гірської річки, що на них мало кому вдалося вилізти живцем.

«Відчуваючи, що по руїні почнеться серед молоді поворот до ідейності і політичної активності, я благав всіх вас, щоб ми були з'єднані і сильні для захоплення ідеологічно хвилі, що гряде. Хвиля ця прийшла, але захоплюють її на погибель України націоналісти тому, що ми, які маємо правду в руках, занадто гнилі і занадто індивідуалістичні, щоб цю хвилю захопити».

«Без честі, дисципліни, ідейності та благородства, якими тільки можуть держатися монархії, нема чого й думати про Україну. Тільки гетьманство може бути тою віссю, біля якої українство одвернеться од Польщі і не перевернеться в Москву. Без гетьманства українство може бути тільки млюю. Колихатиметься ця мла безсило то на схід, то на захід, в залежності від того, хто на неї віє, а в самій млі добре почуватимете себе лише Ви — “українці” хаосу і безпросвітної

ночі».

«Будьте спокійні: до одної з Вами “нації української” не належу і в жеровиських та пантеонах Ваших місця Вам не відберу».

«Ніякої України Ви на зненависті націоналістичній ніколи не сотворите».

У 1926-му Липинський схуд одразу на одинадцять кілограмів. За наполягання Скоропадського він переїхав до гетьмана в Берлін, де обійняв посаду викладача політичної історії України у Східному Інституті на Францозішештрассе, 28. Гетьман хотів мати свого творця під рукою. Але з творцем ставало дедалі важче вживатися. Він зробився неможливо категоричним, вимагав від гетьманців і самого гетьмана все більшої, майже утопічної моральності, відкидав будь-які компроміси, виявляв колосальну силу волі, супроти якої решта здавалися легкодушними нікчемами. Теорія вдавалася творцеві краще, ніж практика.

На Липинського спеціально приїжджали подивитися. Всі читали його книжки, але мало хто бачив наживо. Він виходив назустріч гостям, «приязно та безжурно усміхаючись, мужчина середнього зросту, гарний з себе, з темним, зачесаним назад волоссям, елегантно вбраний, з воєнною виправкою». Очі гарячково блищали, на щоках грав рум'янець. Гості не вірили, що Липинський такий хворий, як про нього кажуть. Вони з порога заявляли:

— Ваше оточення, пане Липинський, мабуть, дуже вас любить і цінує, якщо так перебільшує поганій стан вашого здоров'я.

Липинський мовчав із застиглою гримасою на обличчі. Після кожного такого візиту він кілька днів не вставав з ліжка. Виказати свою фізичну неміч перед чужими людьми вважав негідним справжнього гетьманця. Цю рису Липинського добре знав секретар Ципріянович, але був за натурою нерішучий і маломовний, тож у потрібний момент не встиг попередити співробітників інституту, які організували Липинському лекцію і, знаючи про туберкульоз, вирішили хитрим способом полегшити йому підйом по сходах. Актова зала, де мала відбутися лекція, містилася на четвертому поверсі. Вже всі були зібралися, чекали тільки на промовця.

Липинський саме підходив до головних дверей, коли назустріч вибігли четверо студентів із кріслом у руках. Так, на кріслі, немов якогось фараона на золотому престолі, вони мали підняти Липинського нагору.

Той завмер. У грудях знову стислося і хруснуло, як колись у мить падіння з коня на дядькових перегонах. Безсилля власного тіла раптом стало для нього самого нездоланим тягарем і посміховищем одночасно. Прокляттям. Тюрмою, з якої неможливо вибратися. Липинський розвернувся і пішов геть — лекція тоді так і не відбулася.

А у 28-му він сам почав називати себе калікою, іноді — калікою в пустелі. Берлінські лікарі наказали терміново повертатися в гори, і пацієнт ледь живий виїхав назад до Австрії. Його будиночок у Райхенау вже був зайнятий («Велика помилка сталася, що мене звідти рушено»), а іншого за доступною ціною в тій місцевості не знайшлося. Довелося шукати, де дешевше, — в Штирії. Ці пошуки зайняли багато місяців, протягом яких Липинський пережив сильний криз і був переконаний, що помирає. Фін Юлі, як колись Казимира, тримала його за руку, витирала піт з чола, а вірний пес Ципріянович читав уголос давніші листи найближчих друзів. Наприклад, Осипа Назарука, який тим часом уже повернувся до Львова і став головним редактором релігійної газети «Нова Зоря».

— «Ви, поважний і дорогий пане После, — читав Ципріянович, — взагалі недооцінюєте сили “пропаганди”, якою Москва вже другий раз повалила нашу державність, а мільярдер Вріглей призвичаїв цілий народ, сто мільйонів, жувати гуму в Америці! Се факти, з якими треба рахуватися».

Липинський усміхався крізь гарячковий дурман і велів секретареві надіслати до Львова поштівку з вітаннями. Від дружби з Назаруком його неодноразово відмовляли, але Липинський

любив таких людей — енергійних і нестерпно відвертих, яким був сам.

Врешті на гроші заможного мецената з Канади і завдяки допомозі братів він придбав у глухомані поблизу Граца напівзруйновану хатину, назвавши її Sterbehaus — «домик на смерть». З усіх ліків допомагав лише «Дікодід» — дериват опію, у півтора рази сильніший за морфін.

«Мої брати — Станіслав і Володимир — які вважають себе поляками, купили мені, українцеві, ограбленому українцями, цей домок, щоб я на чужині принаймні не в чужій хаті помер... Їхати до мене треба спершу з Відня до Грацу (Graz), а тоді залізницею до станції Lieboch. Там Вас зустріне п. Ципріянович і pomoже добратися до хати. Напишіть, чи любите і можете ходити. Від станції сюди, в Badegg, коло двох кілометрів. Інакше вишлеться «фіра», бо тут велика глуш і фіакрів нема».

Домик був одноповерховий, з невеликою терасою, яку домогосподарка заставила квітами в горщиках. Одне крило займав Липинський: спальня служила одночасно і спальнею, і кабінетом. Посередині стояв робочий стіл, який, втім, все частіше слугував домочадцям за обідній. В іншому крилі меншу кімнату займала Фін Юлі, а кімнату для гостей, зовсім крихітну — Ципріянович. Коли приїздили гості, секретар мусив вибиратися на сіно під домом, якщо було тепло, а якщо холодно — до кімнати Фін Юлі. Кухня містилася у коридорі посередині.

Прокидався Липинський дуже рано, випивав чаю, який, коли міг, готував собі сам в електричному чайнику (подарунок на сорокап'ятиліття від Ципріяновича), і брався до письмової роботи. Ніхто не мав права його потурбувати. Пишучи листи, Липинський говорив сам до себе, іноді щось спересердя вигукував, дратувався, бо все більше розумів, яким мав бути світ і як у ньому мають жити люди, але світ і люди чомусь, мовби навмисне, робили все навпаки.

Найбільше опирався улюблений «ученик» Липинського Осип Назарук. Він вміщував у газету, яку редагував, статті людей, на думку учителя, абсолютно цього негідних. В одному з різких листів Липинський спересердя припустив, що таку поведінку можна пояснити винятково матеріальною вигодою. Про Назарука неодноразово подейкували, що він ласий до легких грошей, бо дуже боїться вмерти з голоду.

Солодкаво-услесливий колись, що завжди чудово порався з різкою манерою спілкування Липинського, Назарук несподівано ошкірив зуби і вкусив так боляче, як ніхто не сподівався.

— Звинувачуючи мене у хапчивості, — сказав він людям, які все слово в слово донесли адресатові, — пан поважний посол забуває, що сам одержав від Галицького уряду багато років тому з моїх рук коло двісті доларів, але обіцяної історії України для шкіл так і не написав. Я це кажу і це правда. Можете на мене посилатися.

Удар під дих: Липинський більше не мав життєвої сили від нього оправитися. Закиди у використанні («спроневірюванні») державних коштів були для нього, що заради української ідеї пожертвував усім, аж до родини, найбільшою з можливих образ. Гонорар-допомогу за шкільний підручник він узяв лише через наполягання самого Назарука і згодом багато разів поривався віддати гроші, але Назарук цього не допустив, запевнивши, що своїми «Листами» Липинський давно відкупив перед українцями всякий борг.

Конфлікт давніх друзів здетонував, як вибухівка. Зацікавлені роти уважно за ним спостерігали, багато хто був утягнутий особисто, але жодна душа не вступилася за Липинського, навіть найближчі соратники. У довгих листах вони обтічно виправдовувалися, натякаючи, що Липинський, може, справді дещо зарізкий, може, не варто бути таким категоричним, на що Липинський відповідав: «Чи не простіше було написати: дорогий В'ячеславе Казимировичу, я Вас дуже люблю, але вступати в боротьбу із-за Вас вважаю для себе незручним... Результат такий: мене ніхто не оборонив, до історії я, активний український державник, переходжу як якийсь авантюрист, заробляючи на ідеї або спроневіряючи — як каже Назарук — державні гроші. А люде пасивні будуть фігурувати як українські патріоти, що насправді нічого не робили і

навіть не знали, що мають робити, але були сильно придушені капосними москалями і ляхами».

Тільки завдяки посередникам вдалося уникнути судової тяганини. Липинський надіслав Назарукові кілька жорстоких листів, приклавши до останнього заляпану викашляною кров'ю хустинку.

Назарук зреагував самовпевнено і зверхньо: «Їдкий глум над Вашим умом тиснеться мені під перо, але я Вам заощаджу того глуму. Відповідаю, бо маю звичку відповідати навіть найбільшому ворогові... Розуміється, Ви помилялися, думаючи, що я дам себе стероризувати, бо се у такої вдачі, як я, виключена річ... Ви дресурою успокоїли своє обличчя так, що трудно пізнати, яка безмірна гордість в значенні першого головного гріха криється під ним і який гнів».

Тут Назарук поціли в саме яблучко. Гнів і гордість — усе, що в Липинського залишилося. Він рвав і метав. В останні роки життя він став ангелом помсти.

Колишній однодумець Сергій Шемет, тепер секретар гетьмана Скоропадського, все частіше саботував авторитет ідеології Липинського, вважаючи її індивідуалістичною схоластиком, ураженою релігійним містицизмом. Насправді йшлося про усунення негнучкого Липинського від влади в партії і зменшення його впливу на весь гетьманський рух.

«Стремління зробити з Липинського Магомета, а з його “Листів” Коран — це пересада, — написав якимось Шемет у партійному бюлетені. — Така пересада тільки відштовхує від нас реалістично настроєні елементи, котрі шукають політичного знання, а не політичної віри. Для цих елементів, до котрих причисляю я і себе, “Листи” залишаються підручником, але не Кораном».

Обурений Липинський після кількох пропозицій компромісу вирішив діяти у найрадикальніший спосіб. Він відрікся від гетьмана і всіх своїх колишніх однопартійців, «проклятих, сліпих, глухих і дурних, а разом з тим милих і симпатичних Шеметів», «рабів, негідників, політичних шахраїв, боягузів і глупих славолюбців, не здатних до державної праці». Сам Союз Хліборобів-Державників як голова Ради Присяжних Липинський ліквідував, помістивши у львівському «Ділі» різкий комунікат з детальними поясненнями.

«В самий рішучий спосіб я протестував проти ширення з гетьманського дому і з гетьманського відома ідеологічного та організаційного хаосу, а ще більше проти смердяковщини (від Смердякова, героя роману Достоєвського), убиваючої всяке завзяття, всякий порив, всяку охоту до творчої полеміки і дальшої праці. Бо як тут переконати, що я не претендую на Магомета, а мої “Листи” на Коран? Як обороняти перед смердяковською насмішкою те, що для тебе святе — те, чому ти віддав цілого себе, свій спокій, своє здоров'я, своє життя? За довгі літа громадської української праці я надивився досить на спустошення, ширені смердяковщиною. Тільки вона убиває в українстві всяку жертву трагічним питанням: і чи за таке варто умирати? Смердяковщина — це зараза в стократ небезпечніша від цілого комунізму. Бо комунізм — антихрестова ідея, в боротьбі з якою може відродитись ідея Хрестова. А смердяковщина — це трупний яд, викликаючий тільки розклад, гниль і смерть».

Гетьманці у відповідь оголосили Липинського розумово і духовно надломленим руйніником, який власними руками нищить діло свого життя: «Сонце великого ума почало меркнути. Липинський збожеволів».

Вони запаслися некрологами і, як комодські дракони, чекали неподалік, доки вкушена антилопа сама не впаде від отрути, запущеної в організм разом зі слиною.

«Щоб Ви не сміли, — остеріг їх Липинський, — цитувати мої твори як мотто до Ваших бюлетенів. Щоб Ви не сміли покликуватись на мене, як Вашого ідеолога, бо я Вашим ідеологом не єсть. А коли б Ви цих умов не виконали, я знайду спосіб припинити Ваші політичні подлості... Більше ні в яку полеміку з Вами вступати не буду».

Його Україна вмерла. Все, що в Липинського залишилося, — це гнів і гордість. І ще, може,

орпінгтонські кури.

Остання фотокартка — жовтень 1930-го. Липинський сидить на стільчику під своїм домиком, одягнений, немов до чийогось візиту, а не просто в домашній халат, як звичайно. Штани і легке пальто, на голові трохи завеликий полотняний картуз. Усе на Липинському трохи завелике, бо його тіла залишилося зовсім мало, а незабаром воно зникне взагалі.

За кутом падіння тіней на фотокартці — день видався дуже сонячний — можна припустити, що це десь п'ята-шоста вечора. Голова Липинського опущена, він повністю поглинутий своєю справою і не зважає на фотографічні експерименти Ципріяновича. Навколо його стільчика сумирно пощипує травичку десяток курей (фотокартка чорно-біла, але я знаю, що орпінгтонські кури — чорні та яскраво-помаранчеві). Одна курка вискочила господареві на коліна. Липинський годує її з долоні. Спалах.

За його спиною високий ганок з терасою, де, опершись ліктями на перила, стоїть жінка у білій сорочці. Рукава засукані, обличчя розпізнати важко, мабуть, домогосподарка Фін Юлі. Чомусь здається, що вона усміхається, можливо, навіть щось каже Липинському, але я не чую. Жоден звук не проб'ється крізь щільно задраєні люки сюди, на інший берег пам'яті.

Чи можна вбити час? Знищити, ніби його, такого, ніколи не було? Чи можна затушувати час вуглинкою, щоб жодне обличчя не дай боже не виринуло з пільми? Розрити могили? Вирізати потрібні кадри з кіноплівки і склеїти краї?

Коли ми з батьками їхали автомобілем у село провідати діда Бомчика чи бабу Соню — вони жили поруч, я була ще зовсім малою, — то завжди по дорозі минали дивовижну металеву конструкцію, обнесену дротом і попереджувальними табличками з намальованим черепом. На її верхечку були прикріплені тарілки-локатори, з яких стирчали направлені в різні боки антени. Я чомусь думала, що то космічна станція, і з її допомогою людство готується прийняти вітання далеких галактик. Дуже пишалася тим, що визначна подія відбудеться на в'їзді у наше село. Аж доки батько не пояснив, що призначення «тарілок» — забезпечувати тропосферний державний зв'язок на випадок атомної війни. В мирний час вони мали глушити ворожі радіохвилі. Щоб неможливо було ненароком підслухати заборонені закордонні радіостанції. Щоб час, вирізаний з кіноплівки, не прослизнув назад у формі звуку, не ожив, здобувши голос.

У Липинського був тенор, він гарно співав. Іноді, коли щось йшло не так, міг зірватися на вереск, але швидко себе опановував. Хоч зерно в його долоні скінчилося, курка все одно не злітала з колін. Ледь підвела догори пласку голову, навіть не догори, а вбік, як то кури вміють, і одним оком стежила за кожним рухом господаря. Її погляд похмурий — так на Липинського могла б дивитися незабарна смерть.

Кожну свою курку він розпізнавав з вигляду, знав, скільки яка важить і як добре несеться. Іншого способу заробити на прожиття Липинський не вигадав. Його політична і письмова діяльність припинилася, листування обмежилось кількома іменами, новини доходили тільки з газетних шпальт. Економічна криза у США якраз досягла свого піку:

«Тисячі безпритульних котів і собак волочаться вулицями, бо їх вигнали з дому ті, що самі не мають що їсти».

У Радянському Союзі розпочалися масові репресії:

«В Харкові большевики провели арешти серед українців. Лиш останніми днями арештовано поверх сотку людей. Арештованих обвинувачують у змові проголосити самостійну Україну при допомозі незадоволених частин червоної армії в Україні».

Польщу поглинули знущання поліції над українським населенням Галичини, так звана пацифікація, «ляцькі звірства»:

«Б'ють у варварський спосіб людей, головно свідоміших українців, членів сільських установ та громадських рад, гімназистів та студентів».

«В'язниці переповнені українцями».

«В багатьох випадках люди після побиття мають поламані кости, ноги, руки чи борються зі смертю».

«На примір чоловікові зв'язують руки в колінах, між руки і живіт вкладають дручок, обертають зв'язаного по землі і б'ють ланцухами, роблячи з його тіла купу м'яса».

«В однім із сіл Львівського повіту прив'язали селянина до воза і він мусив бігти за возом коло три милі аж до Львова».

Липинський уважно стежив за подіями, але нічого більше не коментував.

— Поки я був здоровіший, — казав він Ципріяновичу, — то вів терпеливо своє діло. Коли вже сил не стало, я вибився з рівноваги і два роки без устанку всіх по черзі лаяв. Але і це минулося. Сьогодні поволі починаю вертати до спокою.

Орпінгтонські кури — меланхолійне завершення бурхливої кар'єри. Важкі й коренасті, вони з трудом злітають, несуть максимум сто вісімдесят яєць річно. Півні орпінгтонів за красою могли б позмагатися з королівськими павичами, але півнів Липинський ще не придбав.

— Ви написали пані Арнім, Ципріяновичу?

Секретар вибудовував кадр, намагаючись в об'єктиві піймати останні сонячні промені.

— Написав, як ви казали. Замовив двох півнів. Прибудуть поштою за кілька тижнів.

Мій дід Бомчик теж мав схожих курей, щоправда, він не знав, що то орпінгтони і що вивів їх Вільям Кук наприкінці XIX століття, назвавши породу на честь свого рідного передмістя Лондона. Мій дід Бомчик і про існування Лондона навряд чи знав. Він знав Челябінськ, чув від сусідів про Колиму і Камчатку, один раз їздив чи то в Ростов, чи в Тулу продавати яблука. Схід гостинно розстилався перед ним, але по інший, західний, бік кордону, хоч до нього від дідового села можна було дійти пішки, він ніколи не був і дуже туманно уявляв собі, що там діється.

На світанку Бомчик відчиняв курник. Я тоді ще спала і не могла чути, як потому, щоб нагодувати своє птаство, він йшов до комори і набирав з мішка біля драбини на горище у два кулаки пшеницю чи ячмінь. Це була їхня ранкова норма. Кури чекали під коморою, найбільш нетерплячі всідалися на поріг. Бомчик умілим, десятиліттями тренованим широким жестом розсипав пшеницю так, щоб кури не товклися одна по одній, коли будуть її клювати. Тоді закривав комору і прокручував у замковій щілині великий заіржавілий ключ.

Я часто уявляла, що там діється після того, як двері зачинялися і ставало зовсім темно (вікон не було). Речі, як і за світла, покоїлися собі на полицях, зі стін навпроти звисали на залізних гаках шматки буженини. Буженину Бомчик тримав до Спасу: тоді в домі, який він збудував своїми руками, збиралися найближчі родичі. Смалець зберігався в алюмінієвих відрах

на землі. З часом він вкривався тонким шаром плісняви, який ми зішкрібали ножем і викидали. На самому дні відра осідали поодинокі шкварки, і, закінчуючись, білосніжний смалець нагадував вишуканий італійський десерт із вкрапленнями бісквіта. Але Бомчик не знав, де та Італія, і не знав, що таке десерт. У його розумінні десертом був звичайний цукор. Коли хотілося солодкого, він просто посипав цукром свіжий хліб, ледь збризнувши його водою або помастивши сметаною, або ж ішов до комори і набирав сливового повидла з випуклого жовтого глечика. Повидло часом теж вкривалося шаром плісняви. Взагалі, пліснява почувалася в дідовій коморі як удома. Тут пахло сирістю, землею (підлоги не було), мишами, в'яленим м'ясом і пшеницею. В міхи пшениці впиралася драбина на горище. Я наважилася нею вилізти, вже коли підросла, бо на найвищій перекладині треба було підтягтися на руках і, впершись у дошку животом, пірнути в зловісну дірку в стелі. Коли цей акробатичний трюк мені вперше вдався, Бомчик святкував Спаса, у його домі за столом зібралися гості. Приїхав молодший брат з міста — затятий комуніст, працював на якійсь ідеологічній посаді.

— Комуняки знищили село, — зневажливо говорив Бомчик братові, теж Бомчику, після третьої чарки самогонки.

Брат відкидався на твердому дивані і набирав у груди повітря, ніби збирався здмухнути все, що бачить перед собою, з лиця землі.

— Село — розплідник націоналізму, його треба було знищити.

— А мене чос забули?

Не знаю, чи я правильно розчула цю розмову, бо якраз сиділа на горищі. Там Бомчик ховав речі, які було шкода викинути, своє минуле. Зайві, надцерблені чи тріснуті глечики від молока, вишиті кожухи, покришені міллю так, що мої батьки по Бомчиковій смерті мусили їх спалити. На веретах сушилися кукурудзяні качани. У мішечках різного розміру — біла квасоля, торішня, позаторішня, позапозаторішня. Я рухалась горищем навпомацки. Були ще одна велика й одна мала скрині. Велику я не могла відкрити, у малій лежали давні сірники, такі довгі, як вся моя долоня. Під ногами шурхотіли книжки. Вони вилежувалися серед пилюки, цвяхів і побитого скла, розкриті на якійсь сторінці, ніби загиблі солдати після кривавого бойовиська: «Фізика» за п'ятий клас (мого батька, 1963 року), «Астрономія» (теж його, 1966-го), «Читанка» (1911-го, невідомо чия), видана ще за Австро-Угорщини. Я рухалася темрявою, як сновида. Лише один промінь світла з крихітної дірочки в блясі пробивався сюди, і я підносила до нього все, що хотіла роздивитися детальніше. Гості в кімнаті мусили чути мої кроки в себе над головою, але були зайняті запеклою суперечкою.

Насамкінець Бомчик вигукував:

— Не знаю, як я тебе, такого комуняку, терплю у своїй хаті!

Брат огризався:

— Подякуй мені, що цю хату в тебе не забрали.

Між ними на столі у маленьких тарілочках лежав порізаний і перекладений кружальцями цибулі оселедець, а також холодець, «цвіклі» (тертий буряк із хроном), велика тарілка «м'ясного» (буженина і ще якась ковбаса, ймовірно, «Московська», яку привозили з міста мої батьки), велика тарілка «свіжого» (огірків і помідорів).

Спустившись з горища, я теж сідала до столу. Мені видавали «погарчик» узвару і виделку з одним відламаним зубчиком, якою я найперше тяглася за холодцем, щедро поливаючи його оцтом. Дідів брат, як це відбувалося кожного разу, знервовано підскакував на дивані й, ображений, врешті йшов геть. Бомчик тоді вже був геть п'яний. Мама непомітно ховала з-перед його носа пляшку самогонки, а він знай приговорював:

— Горобці прилітали деколи під стрихов цвірінькати, але хто того співу дослухавсі, був нежилец.

Бомчик дуже розтовстів, і, коли помер у вісімдесят сім років, стіл на парастасі проломився під вагою його тіла. Останню корову батьки продали. Собака, богу дяка, здох напередодні сам. Курей довелося всіх одночасно порізати. Це робила мама, батько тоді переховувався в сусідів.

Я чомусь завжди думала, що з усіх пам'ятаю діда Бомчика найкраще, але коли беруся до самих спогадів, то з'ясовую, що їх не так і багато, а те, що є, мало між собою пов'язане і нічого не говорить ані про самого Бомчика, ані про епоху, з якої він прийшов. Немовби всередині в мені, у тій частині мозку, яка відповідає за пам'ять, теж встановили антену тропосферного зв'язку, і вона глушить, глушить, глушить радіосигнал. Я навіть не знаю (і не залишилося нікого, хто б знав), як називалися Бомчикові батьки. Прізвище їхнє було Охрим, але імена вони забрали з собою в могили, місця розташування яких я вже теж ніколи не зможу віднайти.

У листі до Андрія Жука Липинський розчаровано написав: «Однаково ми з вами тут, на чужині, згинемо, а їздити на курації, виживатись і плодитись в Україні буде всіляка мерзота. Такий закон української природи».

Чи ці жорстокі слова адресовані також і мені?

Забутий всіма Жук помре на Йозефштеттштрассе у Відні аж у 1975-му: здається, він проживе найдовше з усіх емігрантів тієї потужної першої хвилі. Потім будуть нові й нові. Брат Липинського залишить усе і тікатиме із Затурець до Польщі, коли Волинь захоплять радянські війська у 39-му. В екзилі він нарешті здобуде славу як селекціонер. Його найвідоміший сорт картоплі називатиметься «Вольтман Затурецький», найвідоміший сорт пшениці — «Вигнанка».

Нарешті жінка на фотокартці, та, що опиралася ліктями на перила тераси, виструнчилася. Стало видно, що обличчя її зовсім молоде і не схоже на обличчя домогосподарки. До того ж у Фін Юлі коротке волосся, а в цієї довге. Вона заговорила польською:

— Тату, ці кури, здається, дуже тебе люблять.

— Так-так, — відповів Липинський, я добре чую його голос, — кури завжди мали мене за свого. Коли ми з Каз... твоєю мамою були приїхали на ферму Рокицьких — ферма, між іншим, називалася Курники, — то кури відразу обступили мене і не давали проходу. Не знаю, чи ти пам'ятаєш.

— Як я можу пам'ятати, якщо мене тоді ще не було.

— А, дійсно. І в Україну ти ніколи не приїздила.

Вони заходять у дім, і домогосподарка швидко накриває на стіл. Єві, доньці Липинського, дали право першій обирати, де сісти.

— Я не вживаю сіль, бо це дуже шкодить здоровлю, але ти, як хочеш, можеш посолити собі страву. Фройляйн Юлія теж мене не слухає і завжди нишком солить у тарілці.

Липинський сів поруч. Йому хотілося триматися якомога ближче до доньки, торкатися її, бачити, як вона рухається і що робить, чути першим, що вона говорить.

— Як поживає бабуся? — про те, як поживає Казимира, спитати не наважився.

— Дуже тяжко пережила землетрус у Новій Зеландії минулого року. Тільки про нього могла говорити.

— Я, здається, теж щось чув, — зауважив Ципріянович, розливаючи по тарілках гороховий суп, — писали, ніби ціле місто з усіма мешканцями пішло під землю.

— Ви, Ципріяновичу, вірите всіляким дурницям.

Єва потяглася за сіллю, але, глянувши на батька, таки передумала.

— Тату, — Липинський кожного разу здригався, коли чув це слово з її вуст, — я завжди хотіла дещо спитати. Те, чому ти присвятив ціле життя... Тобі ж нічого не вдалося, правильно? Я не осуджую, я подорослішала, ти не думай, просто хочу знати.

Липинський увесь зіщулився. Ципріянович перестав їсти і непомітно поклав ложку на тарілку, жувати в такий момент йому вдалося еретичним. Липинський тихо видихнув з

уражених туберкульозом глибин:

— Я дійшов висновку, що українці не здатні до державного життя. Це анархічна нація.

Єва відразу його зупинила:

— Я не впевнена, що хочу знати більше. Але хочу побачити, де ти народився, де жили дід з бабою. Я навіть фотокарток їхніх не маю.

— У мене десь були, Ципріянович тобі покаже.

— Я написала дядькові Станіславу в Затурці про свій намір приїхати. Вони з дружиною, здається, хороші люди.

Дзвінкий голос Єви розійшовся по кімнаті луною. Я чую його дуже добре, а також, як гігантський синій кит плескає хвостом об морське плесо десь зовсім неподалік. Уже скоро він розкриє свою пащу і почне засмоктувати все і всіх: Липинського, Єву, Ципріяновича, Фін Юлі, зачаєних у курнику орпінгтонів, домок у Бадеггу, який за заповітом відійшов у користування секретареві і домогосподарці до їхньої смерті невідомо коли, листи і нотатки, які не можна буде публікувати раніше, ніж через десять років, але й тоді ніхто особливо не публікуватиме, все, за що Липинський боровся і що програв, його біль і його ненависть, його тіло, його спогади, його Україну, все побачене і відчуте, всі його хвороби.

Газета «Свобода» у червні 31-го надрукує чорними літерами на першій шпальті рядок: «Умер В'ячеслав Липинський», — щоб колись пізніше я його прочитала і не знала, про кого йдеться. Аж тоді час переможе мене. Синій кит закриє свою пащу і попливе далі.

Гігантський синій кит забуття.

ДОДАТОК

Евген Зиблікевич

ОДИССЕЯ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Смерть Липинського поставила на порядок дня справу поділу його майна, а передусім його архівної спадщини, зокрема тієї її частини, власником якої був Митрополит Шептицький.

Виконавцем останньої волі Липинський назначив свого довголітнього й вірного секретаря Михайла Савур-Ципріяновича.

Бібліотеку взяв брат В'ячеслава Станіслав і зразу ж вивіз її на Волинь, де вона була знищена під час війни в 1939—1940-х роках. Повновласник митрополита Шептицького, парох церкви св. Варвари у Відні о. Мирон Горникевич згідно з розпорядженням М. Ципріяновича перейняв не тільки все листування Липинського, незакінчені праці й записки, але також нотатки до «Спогадів з мого життя», денники, багато матеріалів Віденського посольства (у копіях) та інших подібних фасцикулів.

Повідомлений про це Митрополит рішився після довшої надуми не спроваджувати архіву до Львова, маючи візію і прочуття, що хвилі російської революції заллють також Галичину, що і сталося вперше в 1939—1940-х роках, а вдруге в 1944-му, 1945-му та пізніших роках. Він назначив о. Горникевича опікуном архіву і казав примістити його в парафіяльному будинку.

Згідно з волею Липинського, його архів міг бути доступний для користування щойно 10 років по його смерті. Це десятиліття прийшло в розгар Другої світової війни, яка закінчилась захопленням Червоною Армією не лише Галичини, але цілої Східної й великої частини середньої Європи, в тому числі також частини Австрії з її столицею Віднем.

Наближення Червоної Армії до Відня створило поважну загрозу для архіву Липинського. Опікун архіву о. Мирон Горникевич був свідомий, що йому самому і архівові грозило б, якби НКВД (КГБ) знайшло в парафіяльному будинку політичний архів. Почалося спішне шукання іншого приміщення. Це завело його до примаса Австрії, архієпископа Відня кардинала Інніцера, який погодився примістити архів Липинського в підвалах свого катедрального храму (Штефансдому), де були приміщені також архіви віденської архієпархії.

У міжчассі, 13-го квітня 1945 року, Червона Армія зайняла Відень. Разом з тим почали свою діяльність агенти НКВД. О. Горникевича почали кликати слідчі, допитуючись також, куди дівся архів Липинського. Тоді ж стало відомо, що агенти НКВД заходять щораз частіше також у підвали Штефансдому. Їх особливо цікавили покриті подушками двері зі сторони коридорів.

Це затривожило в свою чергу кардинала Інніцера, який став спішно шукати іншого приміщення для архіву Липинського і, знайшовши його, закликав до себе о. Горникевича, кажучи, що він відправить наступного дня Богослужбу на інтенцію щасливого перевезення архіву і просив о. Горникевича відправити на цю саму інтенцію у себе в церкві св. Варвари.

Новим місцем був Державний архів у Відні. Але ж перевезти скрині з архівом Липинського до Державного архіву не було так просто, бо по вулицях Відня вешталися днем і ніччю патрулі Червоної Армії і НКВД, затримуючи транспорти і контролюючи їх.

Кардинал Інніцер придумав доручити везти скрині вантажними автомобілями, що належали віденській архидієцезії. Він казав о. Горникевичу, що ці автомобілі, помальовані на такий самий колір, вже довгий час перевозять кожного дня поживу для дітей у місті, яким у той спосіб допомагає архидієцезія харчами, маючи у Відні кількадесят харчових пунктів. Кардинал казав також, що патрулі вже освоїлись з цими автомобілями і рідко коли їх спиняють та перевіряють.

В цьому він бачив добру можливість для щасливого перевезення скринь з архівом.

Операція пройшла успішно. Ніхто не зрадив таємниці. Після цього о. Горникевичу довелося втікати з Відня, бо слідчі НКВД грожали йому арештом, якщо він не даватиме їм бажану інформацію. Кардинал Інніцер примістив його в одному з монастирів у Горішній Австрії біля містечка Травнштайну. Я жив як скиталець недалеко від цього монастиря і це дало мені можливість часто відвідувати о. Горникевича.

Моя дотеперішня розповідь про долю й оддисею архіву Липинського у великій мірі ґрунтується на інформації, отриманій від о. Горникевича. Від нього я дістав адресу його брата, о. проф. Теофіла Горникевича, який жив постійно у Відні і був втаємничений у всі справи архіву. Це виявилось вирішальним чинником у пізнішому рятуванні архіву.

Мій зв'язок з о. проф. Теофілом Горникевичем був налаштований кілька місяців після його переселення у 1949 році до Нью Йорку, а згодом у 1953 році до Філадельфії.

Мене мучила думка, що кожний втрачений день загрожує захопленням енкаведистами архіву. На новому місці поселення, у цілком нових обставинах, я почував себе безрадним, а проте днями й ночами придумував способи зрушити з місця справу архіву. Прийшло мені на думку шукати зв'язку з якимось університетським або приватним американським архівом.

На весні 1950 року я зайшов разом з д-ром Остапом Котиком-Степановичем до професора Колюмбійського університету Филипа Мовзлі. Мій супутник знав його з Праги. Вислухавши мою інформацію про сучасне положення архіву Липинського і мою сугестію, чи не міг би Колюмбійський університет купити чи в інший спосіб перейняти архів від Державного архіву за посередництвом американського представника у Відні — проф. Мовзлі був видимо зацікавлений тією справою, але просив два тижні часу, щоб він міг порозумітись зі своїми університетськими чинниками.

Вислід розмов проф. Мовзлі з цими чинниками в основі був позитивний, але поставлена була вимога, щоби хоч одна з найповажніших українських громадських установ або філадельфійський Митрополит склали на письмі заяву, якою вони погоджуються, щоби Колюмбійський університет перебрав на власність архів В'ячеслава Липинського. Таку заяву погодився дати Дмитро Геличин і Слободян від імені Українського Народного Союзу тоді, як справа рятунку архіву Липинського дозріє до реалізації.

Багато корисного для цієї справи зробив Колюмбійський університет, але все застрягло на рішучій відмові директора Державного архіву продати чи передати будь-кому архів Липинського, бо його передав до Державного архіву кардинал Інніцер, як депозит Митрополита Шептицького.

Поки ця справа вияснилась, пройшло безрезультатно сім місяців.

При такому стані справ, залишилася тільки можливість дістати згоду директора Державного архіву на повне мікрофільмування архіву Липинського на наші кошти. Це міг виконати тільки о. Теофіл, який мав зв'язки з впливовими колами у Відні, зокрема користувався довір'ям кардинала Інніцера, який в свою чергу міг допомогти.

Взявшись за здійснення такої думки, треба було мати на увазі збереження особистої безпеки о. Теофіла, неналаднаність і непевність нормального поштового зв'язку, використання тільки нагод безпосередньої передачі листів довіреними особами, трудність з передачами грошей, потрібних на оплату мікрофільмування і т. п.

Усі ці труднощі ускладнювали, відтягали і сповільнювали здійснення плянів.

Врешті трапилась добра нагода в зв'язку з виїздом о. Володимира Ґавліче з Нью Йорку до Відня (через Рим), де він був передбачений як парох (настоятель) парафії св. Варвари.

Ним був мною переданий особистий лист до о. Теофіла. Пришлось довго чекати на поворот о. Ґавліче, а разом з тим на відповідь о. Теофіла. Це сталося в літі 1952 року. Відповідь о. Теофіла була позитивна. Директор Державного архіву пообіцяв йому можливість

змікрофільмувати архів Липинського. Я мусів переслати о. Теофілові 1,500 доларів на початок тієї роботи. Треба було знову чекати на добру нагоду. Несподівана допомога в цій справі прийшла від Митрополита Константина Богачевського у Філядельфії, який погодився передати до рук о. Теофіла гроші, використовуючи для цього свої зв'язки з Вашінгтонською Нунціятурою. Гроші зібрав невеликий гурток ідейних однодумців Липинського у Філядельфії, уникаючи будь-якого розголосу. Було це в січні 1953 року.

Мікрофільмування почалось вже навесні.

Виконував цю роботу запряжений на секретність мікрофільміст Державного архіву вечорами, тричі в тиждень. Мікрофільмовано все включно з лікарськими рецептами. Роботою керував о. Теофіл, який був прийнятий як співпрацівник Державного архіву. З деякими перервами, зумовленими нездужанням о. Т. Горникевича чи мікрофільміста, тривала ця мікрофільмова операція більш як два роки.

У міжчасі о. Теофіл зумів наладити листовний зв'язок зі мною через Міністерство зовнішніх справ у Відні та австрійську амбасаду у Вашінгтоні. Тією ж дипломатичною поштою йшли не лише листи о. Теофіла до мене і мої до нього, але також рольки з мікрофільмами. Так наладнався мій живий зв'язок з амбасадю, що було надзвичайно допоміжне в цьому ділі.

У 1956 році наспіли останні рольки з мікрофільмами архіву. Це дало поштовх до заснування та діяльності Східньо-Європейського Дослідного Інституту, патроном якого стало велике ім'я В'ячеславе Липинського.

«Свобода», 1983, числа 41—42

* * *

Зміст

- I 2016: У череві синього кита ...7
- II 1931: Вдих-видих ...14
- III 1903: Краків ...28
- IV 2000: Перший золотоволосий чоловік ...39
- V 1905: Ганьба ...48
- VI 1906: Казимира ...60
- VII 2003: Кіптява ...72
- VIII 1907: Спадок Рокицького ...84
- IX 1908: Туберкульозники ...94
- X 2009: Королева плісняви ...109
- XI 1910: Арагац ...121
- XII 1914: Весна така неможлива ...132
- XIII 0000: Силачка Соня ...144
- XIV 1918/2011: Внутрішній дикий степ ...156
- XV 1920: Відень ...170
- XVI 2011: Бомчик сміється і їсть ...184
- XVII 1922: Дні як сльози ...196
- XVIII 2013: Легінь п'їтьми ...208
- XIX 1929: Безсольна дієта ...221
- XX 1930/1989: Раціональне курівництво ...235

УДК 821.161.2–3
ББК 84(4УКР)-4
М21

Таня Малярчук

М 21 Забуття [Текст] : роман / Таня Малярчук. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. — 256 с.

ISBN 978-617-679-330-4

Таня Малярчук © текст, 2016

Назар Гайдучик © обкладинка, 2016

Видавництво Старого Лева © 2016

Усі права застережено

Літературно-художнє видання

Головний редактор Мар'яна Савка

Відповідальний редактор Катерина Міхаліцина

Історичний консультант Андрій Портнов

Літературний редактор Олександр Бойченко

Дизайн обкладинки Назар Гайдучик

Коректор Настя Єфремова

Підписано до друку 11.08.2016. Формат 84x108/32

Гарнітура Droid Serif, Espuma Pro. Умовн. друк. арк. 13,44

Наклад 2000 прим. Зам. N 123/08.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців ДК № 4708 від 09.04.2014 р.

Адреса для листування: а/с 879, м. Львів, 79008

lev@starlev.com.ua

www.starlev.com.ua

Львівський офіс:

вул. Лемківська, 15-А

тел./факс: (032) 240-47-98

моб. тел.: (067) 502-75-12

zbut@starlev.com.ua

Київський офіс:

метро Контрактова площа

вул. Нижній Вал, 3-7

тел: (044) 425-63-93

моб. тел.: (067) 341-03-10

kiev-office@starlev.com.ua

Партнер видавництва

Надруковано у ПП «Юнісофт»
61036, м. Харків, вул. Морозова, 136
www.ttornado.com.ua
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.

Примітки верстальника

Перелік помилок, виявлених і виправлених верстальником

С. 168. Була пообідня п'ятниця, я лежала в ліжку, зусібіч обкладена книжками і газетами, голова йшла обертом від нової інформації, яку я ковтала, як морський планктон, мільйонами тонн і не могла [наситися] => насититися.